319376

5. évf.
1996.
4. szám

KISEBBSÉG-KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGKUTATÁS
Szemle a hazai és a külföldi irodalomból
5. évfolyam 1996. 3. szám

Tiszteletbeli főszerkesztő: *Niederhauser Emil*
Főszerkesztő: *Cholnoky Győző*
Kiadja a Hatodik Síp Alapítvány, 1055 Budapest, Falk Miksa u. 18-20. Felelős kiadó: *Németh István*.Grafikai tervező: *Szabó János*. Tervező-szerkesztő: *Fekete Valér*. Szerkesztőségi titkár: *Vetter Ilona*. Szerkesztőség: 1055 Budapest, Falk Miksa u. 18-20., Telefon/Fax: 131-8844. Szerkesztőségi órák: Minden szerdán 10-14 óra között. Megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár: 1200 Ft (ÁFA-val). Előfizethető a kiadónál az Esztergom és Vidéke Takarékszövetkezet 219-98698-63100150-12001572-3 (Kisebbségkutatás) számláján. Adományokat ugyanerre a számlára lehet utalni. A lap egyes számai 300 Ft-os áron megvásárolhatók a kiadónál, a Könyvtárelltátó Vállalat Kódex könyváruházában (Bp. V., Honvéd u. 5.), az Osiris kisebbségi könyvesboltjában (Bp. V., Veress Pálné u. 4–6.) és a PUSKI Könyvesházban (Bp. I., Krisztina krt. 6.). Nyomás és kötés Főnix Kft. Felelős vezető: Soskóné Müller Judit.
HU ISSN-1215-2684

E szám megjelenését a Soros Alapítvány, a József Attila Alapítvány, a „Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért" Közalapítvány, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatta.

Válogatásunk forráskiadványai

Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon 1920–1941 *(Magyarország)*
Bibliotekarz *(Lengyelország)*
Contemporary Review *(Anglia)*
Duklâ *(Szlovákia)*
East European Politics and Societies *(USA)*
East European Quarterly *(USA)*
Ethnic and Racial Studies *(Anglia)*
Ethnographia *(Magyarország)*
Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem *(Magyarország)*
Europ *(Franciaország)*
Europäische Rundschau *(Ausztria)*
Halbasien *(Németország)*
Helsinki Monitor *(Finnország)*
Híd *(Jugoszlávia)*
The Journal of Social, Political and Economic Studies *(USA)*
A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza *(Jugoszlávia)*
Létünk *(Jugoszlávia)*
La Nouvelle Alternative *(Franciaország)*
Osteuropa *(Németország)*
Österreichische Osthefte *(Austria)*
Perspectives *(USA)*
Regio *(Magyarország)*
Review of International Affairs *(Jugoszlávia)*
Revue d'Études Comparatives Est-Ouest *(Franciaország)*
Revue d'Europe Centrale *(Franciország)*
Slovenské pohl'ady *(Szlovákia)*
Slovenský národopis *(Szlovákia)*
Social Identities *(Anglia)*
Südostdeutsche Vierteljahresblätter *(Németország)*
Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből *(Németország)*
Wiez *(Lengyelország)*

519376

Tartalom

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS 367

TANULMÁNYOK

Tánczos Vilmos: A Szent megnyilatkozásai a moldvai és gyimesi népi imádságokban 370
Horváth Sándor: A népi vallásosság 382

MŰHELY

S. Benedek András: Az ukrán és a magyar helytörténetírás Kárpátalján 1989 után 394

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Chirot, D.: Herder multikulturális eszméinek mai következményei *(Balla Kálmán)* 401
Murphey, D. D.: Jószándékkal kövezett út: a pozitív diszkrimináció negatív következményei *(Balla Kálmán)* 403
Rychlík, J.: A nemzeti fejlődés törvényszerűségei *(Futala Tibor)* 406
Fülemüle Á.: Interetnikus kapcsolatok Kalotaszegen egykor és ma *(Cholnoky Győző)* 408
Bútora, M.: Szlovákiában ellentmondásos a helyzet *(Balla Kálmán)* 411
Lutard, C.: Az új posztkommunista nacionalizmus: Jugoszlávia esete *(Niederhauser Emil)* 413
Kuzio, T.: A független Ukrajna problémái *(Balla Kálmán)* 415
Borkowicz, J.: Zsidó–lengyel kapcsolat egykor és ma *(Futala Tibor)* 418
Grover, C.: Etnikumok, bűnözés és sajtó Angliában *(Balla Kálmán)* 421
Lynn, R.: Az intelligencia, a keresetek és az etnikai hovatartozás összefüggései az USA-ban *(Tokai András)* 422
Portes, A. – MacLeod, D.: Hány spanyol nyelvű kisebbség van az USA-ban? *(Balla Kálmán)* 424

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Jung K.: A Pannóniai Ének újabb kérdőjelei *(Kovács Olga)* 427
Konradt, E.; Rill, U.: Változatok a holocaust-regényre – Edgar Hilsenrath *(Komáromi Sándor)* 430

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Penavin O.: Befejeződött a jugoszláviai magyar nyelvatlaszok közzététele *(Kovács Olga)* 432
Vallance, L.: Kétnyelvű francia-oktatás a volt Csehszlovákiában *(Niederhauser Emil)* 434
Krupa, V.: A nyelvi mítoszok rendeltetése *(Futala Tibor)* 436

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Kozár M.: A magyarországi szlovének
és a szlovéniai magyarok népi kultúrája *(Kovács Olga)* 438
Vöő G.: A Tordai-hasadék mitológiája *(Kovács Olga)* 439
Bell, V.: „Mondjam vagy mutassam?" *(Tokai András)* 443

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Kusý, M.: A szlovákiai magyarság számára megoldás lehet
a regionalizmus *(Balla Kálmán)* 445
Mandler, E.: Cseh önbírálat egy félévszázados vitában *(Balla Kálmán)* 448

KISEBBSÉGI POLITIKA

Bartoszewski, W.: Európa-identitás – politikai szemszögből *(Komáromi Sándor)* 451
Ondruš, S.: Példa „nemzetvédelmi" szófejtésre Szlovákiából *(Futala Tibor)* 452
Lhomel, E.: Románia a választások évében *(Niederhauser Emil)* 453
Az első muzulmán párt megjelenése
Babuna, A.: Bosznia-Hercegovinában *(Tokai András)* 454

KISEBBSÉGI JOG

Végel L.:Kisebbségvédelem liberális felfogásban *(Kovács Olga)* 457
A daytoni egyezmény és első értékelései az érintettek körében *(Sonnevend Péter)* 460

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Cholnoky Gy.: Nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon
a két világháború között *(Kovács Olga)* 464
Német kisebbségek a történelem hullámverésében *(Tokai András)* 466
Mannová, E.: A pozsonyi németek identitása
az egyleti élet tükrében *(Komáromi Sándor)* 471
Vongrej, P.: Kísérletek a Matica slovenská újraindítására
1875 és 1919 között *(Futala Tibor)* 473
Takach, A.: Az ukrán nemzeti identitás kezdetei (1840–1921) *(Balla Kálmán)* 475
Myšinka, M.: Az Ungvári Unió előtörténete *(S. Benedek András)* 477
Engel, D.: Zsidó közösségi intézmények újjáalakulása
a II. világháború utáni Lengyelországban *(Tokai András)* 479
Weksler-Waszkinel, R. J.:
Miért nem keresztelkedett meg Bergson? (Futala Tibor) 481
Bridge, F. R.: Az ifjútörök forradalom
egy bécsi diplomata szemével *(Sonnevend Péter)* 482

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Suppan, A.: A bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut 1995. évi beszámolója *(Sonnevend Péter)* 485
Kubicka, J.: Egy lengyel és egy fehérorosz könyvtár
együttműködése *(Futala Tibor)* 487

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS

Az évfolyamot befejezvén engedtessék meg a szerkesztőnek, hogy a lap immár hagyományos, ám újulásra kész szerkesztési koncepcióját megismertesse a tisztelt Olvasóval.

Az elmúlt öt év elegendő bizonyítékot adott arra, hogy az olvasóközönség igényli azt az irodalomközvetítő, információs műfajt, amelyet a kisebbségi kérdéskörben a maga teljességében egyedül a *Kisebbségkutatás* képvisel. Ám éppen az irodalom ismerete erősítette fel a szerkesztőségben azt a meggyőződést, hogy az előző, millecentenáriumi szám műfajbővítését ne pusztán az ünnepi alkalomnak szóló egyszeri megoldásnak tekintse, hanem a jövőben rendszeresen közöljön originális tanulmányokat. Tesszük ezt azzal a bevallott szándékkal is, hogy a magunk szerény eszközeivel inspirációt adjunk a magyarországi magyar és nemzetiségi, valamint a határon túli magyar szakkutatásoknak. Ezen kívül *Műhely* rovatot indítunk, teret biztosítva egyes kutatásmódszertani kérdések kifejtésére, valamint átfogó és stratégiai fontosságú tudományos problémák áttekintésére. Természetesen nem mondunk le eredeti hivatásunk teljesítéséről, sőt szeretnénk bővíteni a szemlézett források választékát nyelvi, tipológiai és topográfiai értelemben egyaránt. Igaz, szándékunk megvalósítása nem csak rajtunk múlik. (Ld. a műfajbővítés indoklását: sapienti sat.)

Tánczos Vilmos a Szent megnyilatkozásai a moldvai és gyimesi népi imádságokban c. tanulmányában kb. 500 saját gyűjtésű imaszöveg feldolgozása alapján elemzi a szláv eredetű „szent" szó magyar nyelvű szinonimáit. Ezek pedig a „Teremtő", a „boldog", a „szép" és az „áldott" szavak. Következtetése: a magyar nyelv már a X. században átvette a „Szent" fogalmát, ám bizonyos jelentésösszefüggésekben (főképp az archaikus nyelv) megőrizte a magyar nyelv már létező, hasonló értelmű szavait. Kimutatja, hogy a „boldog" és a „szép" az ősvallás istenalakjainak állandó jelzői lehettek, s a névátvitelek valószínűleg az *egyház kezdeményezésére* következtek be. A ráhatás további bizonyítéka: a középkori eredetű archaikus szövegekben nemcsak egyházi dogmákat, hanem tantételekre vonatkozó elvont teológiai fogalmakat is találhatunk („egy állotu istenség"). Ilyen felülről jött elvont fogalom lehet a „Szent" is.

Horváth Sándor Népi vallásosság c. tanulmányában a történelmi Magyarország nyugati peremén (Burgenland, Vas, Zala, Győr-Sopron-Moson megye) élő horvátok és magyarok hitéletét elemzi. Bálint Sándorra hivatkozva abból indul ki, hogy a népi vallásosság a kultúra egészét átitatja. Ez a vallásosság megragadt a barokk kori szinten, függetlenül a nyelvi, nemzetiségi különbségektől. Úgy látja, hogy a népi vallásosság ma azért éli reneszánszát, mert lelki védelmet nyújt a szekularizált világgal szemben. A különbségek tehát nem a nyelv és a nemzetiség szegmensében mutatkoznak meg, hanem az egyes szerzetesrendek által képviselt sajátosságokban. Példája: a Szombathelyen megtelepedett domonkosok ráhatására terjedt el a régióban a rózsafüzér és a szentolvasó imádkozás. Az egyéb – nem jelentős – különbségek pedig a korai kereszténység helyi hagyományápoló törekvésével magyarázhatók.

Az említett *Műhely* rovatban első ízben – a kiadó Hatodik Síp Alapítvány eredendő hivatását is szem előtt tartva – Kárpátalja helytörténetírásáról adunk áttekintést. A tanulmány szerzője, *S. Benedek András* (maga is aktív kutató) művek hosszú sorának elemzésével mutatja ki, hogy az ukrán helytörténetírás 1989 után sem tudott (akart?) megszabadulni előítéletes szemléletétől, a tények (források) iránti érzéketlenségétől. Ezzel a mentalitással a magyar fél – helyesen – nem bocsátkozott méltatlan vitákba, hanem folyamatosan „a többé-kevésbé vitathatatlan adatok, tények felsorakoztatására törekszik, beleértve az oklevelek, a régészet és a nyelvészet közvetlen vagy közvetett bizonyítékait".

„Hagyományos" *Szemle* rovatunkban D. D. Murphey – J. Taylor több ezer tételből álló dokumentumgyűjteményét elemezve – ismét súlyos kritikával illeti a pozitív diszkrimináció amerikai rendszerét. Kimutatja, hogy a szisztéma szándékával ellentétes hatást fejt ki a feketék körében: felerősíti az állami hatóságoktól való függőség érzetét, és bizonytalanságban maradnak saját képességeik felől. Mindennek egyenes következménye a körükben terjedő radikalizmus, sőt paranoia, valamint a fehérek iránti intolerancia.

Nagyszerű tanulmányában D. Chirot Herder multikulturális eszméinek utóéletét elemzi. Hitelt érdemlően mutatja ki, hogy az ő természetes közösségeket idealizáló felfogása – jószándéka és a felvilágosult racionalizmust joggal elutasító szemlélete ellenére – adott szellemi muníciót egyes nemzeti közösségek agresszív (a mások rovására expanzionista) politikájának.

Közép-Európa, s talán az európai integráció egyik legérzékenyebb pontjára, a cseh–német viszonyra tapint rá a cseh E. Mandler a prágai Střední Evropa hasábjain. Üdítő tárgyilagossággal mutat rá a mai cseh politika ambivalenciájára: Csehország ti. úgy kíván csatlakozni az Európai Unióhoz, hogy ezenközben hatályban tartja azokat a törvényeket, amelyek a kisebbségi etnikumok kollektív felszámolását, ill. teljes jogfosztását tűzte ki célul.

Örömünkre szolgál végül, hogy a millecentenárium évében sikerült még egy alapos tanulmányt, Jung Károlyét ismertetnünk. Ő a Pannóniai Ének és a vonatkozó történeti, irodalomtörténeti tanulmányok elemzésével mutatja ki, hogy a fehér ló mondája nem pusztán a krónikaírók képzeletének szülötte, hanem a nomád sztyeppei népek valós szokásrendszere is tükröződik benne.

Miképpen valóságosan kifut alólunk lassan az 1996-os év is, és legszebb ünnepünk közelít. Kívánok ezért a szerkesztőség nevében minden kedves olvasónknak szép Karácsonyt és boldog új évet.

Cholnoky Győző

Budapest, 1996. november 8.

Tánczos Vilmos

A Szent megnyilatkozásai a moldvai és gyimesi népi imádságokban*

A katolikus teológia szerint egyedül csak az Isten szent, de a megszentelő kegyelem révén a szentség más, kegyelmi állapotban lévő személyekre (szentek), sőt a velük metonimikus kapcsolatba került tárgyakra (szent ereklyék), terekre (Szentföld, búcsús szenthelyek, templom, oltár stb.), időintervallumokra (szentkarácsony, szentpéntek, szent nap), cselekményekre (szentmise, szentének), az egyház kegyelmi eszközeire is (pl. a hét szentség) kiáradhat. Szent eszerint bármi lehet, amit az egyház tisztelet céljából elénk állít (ld. VÁRNAGY 993. 429., HORVÁTH 1994.). A továbbiakban magam is ebben az általánosító értelemben használom a Szent fogalmát.

Dolgozatomban előbb a mintegy 500 saját gyűjtésű moldvai és gyimesi archaikus imaszöveg alapján megkísérlem meghatározni azokat a fogalmi területeket, amelyekre ez a műfaj a *szent* fogalmát vonatkoztatja. Mivel a Szent kultuszának egyes formái Európa-szerte többé-kevésbé pontosan meghatározható történelmi korokban alakultak ki, e tiszteleti formák imaszövegekben való megjelenése támpontokat adhat az archaikus imaanyag keletkezési korának meghatározásához, sőt választott szempontunk révén némileg a műfaj belső fejlődéstörténetébe is bepillanthatunk. E meggondolás folytán pontról pontra igyekszem utalni a Szent kultuszának vallás- és művelődéstörténeti összefüggéseire. A dolgozat második felében a csángó népi imaszövegek alapján megpróbálok közelebb jutni a *szent* fogalomkörének középkori magyar népi terminológiájához. Ugyanis a szláv eredetű „szent" szó magyar nyelvű szinonimáinak jelenléte az imaszövegekben első látásra is világosan tanúskodik a pogány–keresztény elemek valamikori diffúz együttlétéről. Nem érdektelen tehát a kérdést módszeresebben is megvizsgálni, hiszen ily módon az ősi magyar hitvilágra, majd az ezt felváltó vallási szinkretizmusra egyaránt következtethetünk. A Szent fogalmi mezőjében megfigyelhető elmozdulások a vallásos tudat átalakulásának mikéntjét is sejtetni engedik a honfoglalást követő századokban.

* Előadásként elhangzott a III. Vallási néprajzi konferencián. (Szeged, 1996. október 8–9.). Köszönjük Barna Gábornak, a konferencia szervezőjének, hogy a szöveget rendelkezésünkre bocsátotta

I. A Szent megnyilatkozásai

A „szent" jelző a népi imákban is mindenekelőtt magát az *Istent* illeti („Szent Isten", „Szent Atya", „Szentlélekúristen", „Szentfelséged", „Uram Teremtő Isten Őszentfelséged"), de az imák Jézust is Mária „szent fiaként" emlegetik (pl. „szent fiadat elfogták", „hol járál én áldott szent fiam?" stb.). A passiót elszenvedő Jézus az archaikus imák központi szereplője, de az imákban nemcsak ilyen értelemben szerepel: „aranykereszt előtt *Világ Ura* / jaj, úgy sír, úgy sír!"; „közepibe egy oltár, / rajta vala *Világ Ura Jézus*"; „nyitva látom mennyország kapuját, / küjjel arangyos, belől irgalmas, / rajta üle vala a *Világadó Jézus*".

Noha a Jézus nevéhez kapcsolt „világ" jelző alig néhány imaszöveg látomásos képében fordul elő, mégis nyilvánvaló, hogy Jézus itt mint valamiféle kozmikus teremtő istenség jelenik meg, mintha rokona lenne a „Teremtő"-nek, „Atyám Teremtőm"-nek nevezett legfőbb istenségnek. A második isteni személy ilyetén megjelenítésének eredetét egyelőre nem ismerjük, talán ősvallási képzetek továbbélésére vagy a bogumil eretnekség szellemi hatására gyanakodhatunk vele kapcsolatban.

A kizárólag „Szentlélek Isten", „Szentlélekúristen" és „Szentlélek" alakban előforduló harmadik isteni személy neve a *Szentháromság*ra vonatkozó egyházi tanítások eredményeként kerülhetett be a népi imaszövegekbe. A mai is gyűjthető moldvai szakrális szövegek alapján bizonyíthatónak látszik, hogy a pogány hitvilággal harcoló, azt átalakítani kívánó egyház a középkorban a nép között elterjedt anyanyelvi imák, latin himnuszfordítások, káté-szövegek stb. révén is terjeszteni, erősíteni igyekezett a monoteista istenfelfogás képzetét s vele egy időben a Szentháromság tanát: „Dicsüség legyen Istennek, / Atya, Fiú, Szentléleknek / *egyenlő* három személjnek, / *egy állotu* örök istenségnek." * „Hiszek *egy* Istenbe, / bizom *egy* Istenbe, / *az az egy* bizott Isten / lakójzék lelkembe."; „Gyónom Uram *Egy*istennek..." stb.

Erdélyi Zsuzsanna szerint káté-szövegek is átalakulhattak imává, a Szentháromságot magyarázó imaszövegek például távoli hitoktatási gyakorlatot idézhetnek. A népi imák mintha hajdani katekizmusi tételeket igyekeznének sűríteni. Például az alábbi dunántúli szövegben: „Hány az Isten állatjában? / Három személyben. / Atyaisten, Fiúisten, Szentlélekúristen. / Minek hívják az Istent? Miatyánkisten." (Lásd: ERDÉLYI 1976. 658–659.)

* A részlet lészpedi szövegváltozatát, illetve Érdy Kódex-beli középkori előképszövegét közli Pais Dezső: „Dicsőség legyen Istennek, / Atya, Fiú Szentléleknek, / *Egyenlő* mint három személnek, / *Egy állat* örök istenségnek Ament." „Az wr isten zemeelben haromm [.] *allatban egy*." (PAIS 1971. 365.) Az *állat* szónak itt még elvont tartalma van, körülbelüli jelentése: 'a legfőbb lényeg'.

Tárgyunkat illetően itt csak annyit állapítunk meg, hogy a népi imákban sűrűn előforduló „Szentlélek", „Szentlélekisten", „Szentlélekúristen" kifejezések minden bizonnyal nem népi, hanem egyházi eredetűek.

A passiótörténetet megjelenítő archaikus imákban szinte mindig jelen van a fiát kereső, majd sirató szent anya, Mária alakja. *Szűz Máriát* a népi imák a következő szerkezetekben nevezik szentnek:„Szent Boldog Asszon", „Boldogságos Szépszűzmárja", „Szent Szép Szűz Mária", „Szent Anyám", „Istennek Szent Anyja", „Szent Asszonyunk", „Szent Szűz", „Áldot Márja" stb. Az elnevezések változatossága, a „szent", „boldog", „szép", „áldott" jelzők keveredése igazolja azt a magyar néprajzi szakirodalomban jól ismert tényt, hogy itt voltaképpen legalább két női istenségről van szó. Pais Dezső szerint a Boldogasszony-Máriák és a Szépszűzmáriák az ősi természetistennők mágikus képességeit hordozzák: oldanakötnek, rontást űznek, távol tartják a sötétség démonikus erőit. A „boldog" szó a középkorban a 'dús', 'gazdag' jelentésben fordul elő, de eredeti jelentése szerint 'varázslatba, bűvöletbe esett', 'elbájolt', 'megkötözött' állapotot jelzett. (PAIS 1975. 264–271.) Bizonyos imákban Szűz Mária és a Boldogasszony önállóan két szereplőként jelenik meg: „Boldogasszony tűzhelyemen, / Mária ablakomban" (ERDÉLYI 1976. 723.), „Fejemnél Mária, / Lábomnál Szent Anna, / Mellemen Boldogasszony." (Uo.) Tudjuk, hogy Szent István és Szent Gellért püspök nevezte Máriát először Boldogasszonynak, a világ nagyasszonyának, s ezzel mintegy beleolvasztották személyébe őshitbeli elődjét. Az imaszövegek Boldogasszony-motívuma ősvallási képzetkörbe visz, feltehetőleg egy termékenységistennő alakját idézi (KÁLMÁNY 1885; ERDÉLYI 1988. 722–723.)

Jézus édesanyja (Mária) és anyai nagyanyja (*Szent Anna*) egy kozmikus teremtésfolyamat részeseiként, szereplőiként is megjelennek: „Ég szülted Földedet, / szülted Szent Annát, / Szent Anna szülte Máriát, / Máriám szülte kicsi fiát." Személyük révén az imák kozmikus összefüggésbe helyezik Krisztus születését, s ezáltal egyetemesebb távlatot adnak a megváltástörténetnek. Végső soron egy pogány eredetű kozmikus kép kereszténnyiesítéséről van szó, hiszen a nő spontán termékenysége és a kozmosz önmagában való megfoganása kerül itt egymás mellé. Ez az egyetemességre való törekvés, az egyetemes lét keresztény jelképiséggel való telítése a népi imák más jelképeiben – például a paradicsomi életfa (arbor vitae) →a bűnbeesés fája →a megváltás keresztfája →a keresztfa virága (Jézus) képzetkör motívumaiban – is megfigyelhető.

A fentihez hasonló tartalmú a következő kozmogóniai kép: „Világ állapodék. / ezer éjjel bételék, / Szűz Mária születék, / szent székébe ülteték." (ERDÉLYI 1976. 116. szöv.)

A motívum lényege, hogy az isteni közreműködés nélkül létrejött nem keresztény világkeletkezési folyamatban szinte a történéssel egyidejűleg, megjelenik va-

lamiféle kozmikus női istenség – Mária, Boldogasszony, Szent Anna –, aki noha csak passzív részese a hatalmas eseménynek, mégis fölötte áll a világmindenségnek.

A Krisztussal – és őáltala az egyetemes világkeletkezéssel, illetve megváltástörténettel – közvetlen kapcsolatban álló női szentek (Szűz Mária, Szent Anna) mellett bizonyos imaszövegekben felbukkan még néhány olyan női szent neve is, akiknek kultusza ugyancsak középkori eredetű.

Szent Borbála a középkorban a jó halál tisztelt védőszentje volt, de hajdan virágzó kultusza ma már a hagyományőrző tájakon is elmúlóban van. (BÁLINT 1977. I. 22.) Nem véletlen, hogy a nevéhez kapcsolt archaikus ima néhány szövegváltozata kizárólag Moldvából került elő, ezek a szövegek itt ugyanis könnyebben túlélhették a reformációt. A „Szent Borbár"-imák záradékai kivétel nélkül a jó halál és az üdvözülés kegyelmét ígérik:

„Szent Sziz Szent Borbár / ül volo sirvo székibe, / térdig vérbe, könyökig kinyibe, / aran haja leereszve, / vosrudokvol lecsiptetve. / Odamene Szent Lukács evángelista. / Azt mondá: Miér sírsz, miétt keseregsz, Szent Sziz Szent Borbár? / Honne sírjak, honne keseregjek, / Szent Lukács evángelista, / ha Szizmárja szent fiját elrendezte feteke fődekre, / hogy hirdesse ezt az én imádságecskámot, / hogy ki elmondja mendennap egyszer, / kiváltképpen pénteken háromszor, / *harmadnappal hamarább megmutitódik az ő halála, / megidvezül*, s hálálo óráján nem leszen vétekbe / még a legküssebb ujja es. Amen." (Lásd még: TÁNCZOS 1995. 102., 103., 104., 140. és 154. szöv.) Egy Szabófalvából származó adat szerint egy haldokló mellett mondott apokrif imát „Szent Barbar halú imáccság"-nak neveznek.

Ugyancsak középkorra megy vissza *Antiochiai Szent Margit* kultusza, akinek magyarországi tisztelete a XIII. századtól mutatható ki. (HOLL 1971. 373.) Szent Margit mint a Szent Grált hordozó leány a középkori vallásos ikonográfiában (miniatúrák, üvegablakok) a keresztény egyház allegóriája (BOZÓKY 1972. 665.); ezzel az attribútumával jelenik meg a csak Lészpedről (ERDÉLYI 1976. 20. szöv.) és Pusztinából (TÁNCZOS 1995. 62. és 63. szöv.) előkerült néhány archaikus imaszövegben is: „Megindula Szüzleán Szen' Margit / az arany medencével a hónya alatt, / Krisztus urunknak harminchárom csepp vérivel, / Máriának fátyolájával, arany kendejivel..." stb.

A nevéhez kapcsolt imaszövegeknek kivétel nélkül viharűző funkciójuk van: a Szent Grált hordozó, a szentek rekvizitumaival („Krisztus urunknak harminchárom csepp vérivel, / Máriának fátyolájával, arany kendejivel, / Szent Antalnak kötelével, / hét singes olvasójával, / Szent Benedek úrnak szárnyával, szárnyékával") ellátott Szűznek ugyanis félelmetes ereje van. Neve latinul gyöngyöt jelent, ami az abszolút realitás, a transzcendens valóság szimbóluma, s mint ilyen, egyúttal termékenységszimbólum is. (ELIADE 1994. 155–158.) A funkció kialakulásában továbbá szerepet játszhatott az is, hogy a gyöngykoszorúval ábrázolt Szent Margit egy hozzá kapcsolódó képzet szerint a lábainál heverő Sárkányt a keresz

jelével kényszerítette meghátrálásra. (Mint tudjuk, epikus ráolvasásaink a vihardémont gyakran nevezik „nagy gonosz Sárkánynak".)

Szent Ilona neve ritkán szerepel a moldvai népi imádságokban. A ráolvasás funkciójú imaszövegekben ő is, mint a betegségdémonnal találkozó, majd a démont elküldő szent jelenik meg, az ún. „pénteki imák" párbeszédes részeiben pedig olykor ő Szűz Mária beszélgetőtársa.

*Szent Antal*lal mint az emberi hajlék mágikus védelmezőjével gyakorta találkozunk a középkori eredetű imaszövegekben („Az én házam Szent Antal, négy szegibe négy angyal"), de a hozzá kapcsolt tárgyak mágikus védettség jegyként más kontextusban is előfordulnak („Megindula Szüzleán Szen' Margit ... Szent Antalnak kötelével, hét singes olvasójával..."). Ugyancsak a Szent Margit-imában és ugyancsak mágikus védettség jegyként, Szent Margit rekvizitumaként jelenik meg a „*Szent Benedek* úrnak szárnya, szárnyéka" kifejezés, de a motívum megnyugtató értelmezéséhez még nem jutottak el sem a nyelvészek, sem a néprajzkutatók. (PAIS 1971. 366.; SILLING 1994. 80.)

Az imaszövegek együtt emlegetik *Szent Péter* és *Szent Pál* apostolokat, akik a szövegek bevezető látomásos részeiben mint az égen feltűnő mennyei templomban/kápolnában misét mondó szentek („Szent Péter Szent Pálval misét mond vala") vagy mint a párbeszédes részek szereplői („Odamene Szent Péter és Szent Pál") jelennek meg. Ez utóbbi funkcióban, azaz Mária vagy Jézus beszélgetőtársaként, leggyakrabban *Szent Lukács* evangélista lép fel, aki egyúttal az imazáradékokban feladatul kapja a krisztusi kínszenvedés történetének hirdetését az egész teremtett földön („Menj el, menj Lukács, s hirdessed az Adám népei közt", „hirdessed az egész teremtett födön" stb.). Ritkábban hasonló funkcióban *Szent István vértanú* nevével is találkozunk, akit az imák ugyancsak evangélistának neveznek. A Jeruzsálem hegyein földre szálló gonosz boszorkányokat legyőző és arany láncokkal megkötöző harcos szentek – *Szent György, Szent Mihály, Szent Illés és Szent Márton* – együtt és csak egyetlen gyimesi ráolvasó imatípusban szerepelnek: „Elmenyen az Urjézus Krisztus, / elküldi a szenteket. / Jeruzsálem hegyein leszállának, / Szent György, Mártin, Illés próféta, / Szent Mihály árkangyal / arany láncokkal a gonosz boszorkányokra rearohannak, / a láncokkal megkötözik, / a fegyverekkel esszelövődözik, / a kardokkal esszevágják, / a Jordán vizibe vetik." Lehetséges, hogy ez a változat nélküli ráolvasásunk (lásd: TÁNCZOS 1995., 17. szöv.) román kölcsönhatásra került be a gyimesi csángó folklórba.

Az archaikus imaszövegek a középkori *angyalkultusz* intenzív voltáról tanúskodnak. Az angyalokat ugyancsak megilleti a „szent" jelző: „hív szent őrzőangyal", „édes őrző szent angyalom", „őrözzetek szent angyalok", „kűdte vala őrző szent angyalainak", „a szent angyalok felszedték", „kidzsülnek e szent andzsalok e szenteplonhoz", „vígan várják a szent angyalkák" stb. A középkorban a jó halálért – Szent Borbála mellett – az angyalokhoz imádkoztak. Erre az igen archaikus

gyakorlatra több, Szabófalvában rögzített imaszöveg és haldoklással kapcsolatos hiedelemcselekmény is utal. A haldokló mellett négy gyertyát gyújtva mondták: „Kidzsülnek ez andzsalok, / nédzs dzsorcsa mellett őreznek, / őrezzetek szentandzsalak ez ablakaimat, / Uriszusz Krisztu ez ajtómat, / én amikor meghalok, e menyországba bévidzsétek. áment!" A beteg gyógyulásáért ugyancsak az angyalokhoz fordulva énekelték: „Jőjetek, jőjetek, andzsalak, jőjetek, jőjetek andzsalak, / könyebisszitek meg a beteget..."

Az angyalok Isten hírnökei („szereti szent angyalit, küdi vala őköt fekete fődnek szinyire"). Szent Mihály arkangyal ezért válhat az emberi lelket elvivő mítikus-vallásos lénnyé, a halál angyalává. A haldokló mellett álló őrzőangyalok és a végítélet angyalai a halál révén sejtelmes kapcsolatba kerülnek egymással.

A középkort követő barokk szentkultusznak alig van nyoma a moldvai és gyimesi népi imádságanyagban. Ha olykor találkozunk is olyan szentek nevével, akiknek kultusza a barokk korban virágzott igazán, az ilyen szövegek elterjedése csaknem minden esetben valamelyik barokk korban elterjedt énekes- vagy imádságoskönyv (pl. Cantus Catholici, Cantionale Catholicum, Lelki Fegyverház, Lelki Paradicsom, Aranykorona stb.) hatásának tulajdoníthatók, vagyis legtöbbször az ezekben szereplő imaszövegek folklorizálódásairól van szó. Ezt a jelenséget jól példázzák a Lészpedről származó *Szent Rozália-* és *Szent Rókus-imák*. (ERDÉLYI 1976., 213. és 214. szöv.) A barokk kor népszerű szentjei közül egyedül *Páduai Szent Antal*ról mondhatjuk el, hogy személye körül egy érdekes népi ima keletkezett. Az imatípus változatai eddig csupán Moldvából kerültek elő. (Lásd: MOHAY 1993. és TÁNCZOS 1995., 64. és 180. szöv.) Az imaszövegekben valóban az archaikus apokrif imák sajátos logikájával, szemléletével találkozunk: az ima a népszerű szent csodatevő erejét tehát égi hiteles helyről származtatja, és a szent érdemeiért cserében kapottként fogja fel. Az a tény, hogy az ígéret – az archaikus imazáradékokhoz hasonlóan – párbeszédes formában, isteni személy szájából hangzik el, jellegzetes műfaji sajátság. E kivételes szöveg kapcsán valóban elmondhatjuk, hogy a páduai szent személye körül a barokk korban egy sajátos, teljesen népi hangvételű és szemléletű apokrif ima keletkezett, amely szerkezetét, logikáját illetően tökéletesen beilleszkedik a középkori eredetű archaikus imaszövegek sorába. (Az imatípusról bővebben: TÁNCZOS [1995].)

Amint a bevezetőben jeleztem, a Szent nemcsak személyekben nyilatkozhat meg. A továbbiakban a vizsgált archaikus imaszövegek egyéb megnyilatkozásait is vázolom.

A mítikus-vallásos világképre jellemző „pars pro toto" elv alapján *a szent személyek testrészei* magát a szentet helyettesíthetik, tehát ugyancsak megszentelődhetnek („ereszd ki szent pókából szent kezemet", „szentséges szent fejemet tövissel koronájzák, / szentséges szent két kezem kétfelé hajcsák, / szentséges szent véremet eleresztik", „szent feje függesztve, / szent szakálla szaggatva, / szent szíve

hervasztva. / szent lelke szomorodva", „szent haját tépázták, / szent szakállát kiszedték", „szent könyvei elcsardulva, / szent teste leeresztvel", „szent szeme sír, szent lelke örvend"). Hasonló módon részesülhetnek a szentségből a szent személlyel kapcsolatba került tárgyak is („itt üldögélsz szent arannyas székedbe", „szent ablakod alá felleszittik", „lépjél ki szent ajtódon", „kijövél szent házadból", „szentséges pohár" stb.). A szómágia révén *a szent nevét* is ugyanolyan tisztelet illeti, mint magát a szent személyt („Jézusnak szentséges szent neve", „a tük szent nevetek diesiretire", „Jézus nevivel akarlak megtéritteni" stb.).

A vallásos ember számára sem az idő, sem a tér nem homogén: mivel *a tér* nem függetlenülhet a benne lévő személyektől, tárgyaktól, ezek hatására meg is szentelődhet („bémene szent templomába", „bémene szentegyházába", „szent misze felvirágozva", „paradicsomi szép kezdett szentelt város", „szent országod" stb.). A szent esemény révén *az idő* bizonyos egységei is hasonlóképpen szakrális tartalmat kaphatnak („szent arannyas szent vasárnap", „édes áldott szent napjaim, akik töllem eltelének", „boldog éj rejánk következzék" stb.).

A szentség fogalma nemcsak személyekre, hanem elvont dolgokra, így az egyház kegyelmi eszközeire, *a szentségek*re is kiterjed. A szent *keresztség* felvétele a gonosz elleni védekezés hatékony eszköze („Menj el Sátán, ne késérts, / met én meg vagyok keresztellkedvel / az Uristennek megszentelt képibe! /Ha nem hiszed, menj elejibe és megfelel képembe!" – Lészped). A Krisztus egyházához való tartozást kifejező szent kereszt jele ugyancsak a védettség jegye („Jézus maga velem legyen, / szent keresztvel megjegyezzen").

Az *Oltáriszentség* kultusza a XIII. századtól terjed el Európában. Ekkor sokasodnak meg a vele kapcsolatos csodák – pl. a vérző ostyák a szentmise átváltozás része alatt –, melyeknek hatására IV. Orbán pápa elrendeli a megünneplését. A szent ostyának gonoszűző erőt tulajdonítanak (pl. vihar előtt a szentséggel körüljárták a falut), s ezek a vallásos képzetek a defenzív funkciójú archaikus imákba is bekerülnek („szent oltáron szent ostya", „szent ostya szájomba, szent irgalom kebelembe", „eveleny ostya szép virág" stb.) Az ördög előtt különösen félelmes képzet az emberiséget megváltó *krisztusi piros vér*, amit az imaszövegek kizárólag a „szent", „szentséges" jelzőkkel társítva említenek („szent véreddel megfestettél / megváltál", „kerüjje meg háromszorig az én házomot, / és hintejze meg szent vérivel", „szent véred hullása", „kiből kifolyt szentséges piros vér", „úgy eregették az ő ártatlan szent vérit"). Az úrnapi kultusz első nyomai Magyarországon már a XIII. század végén kimutathatók. (BÁLINT 1989. I. 346–348.) Az Oltáriszentség ünnepének (Úrnapja) egyik középkori magyar nevével, a *szentvérnap* megnevezéssel (BÁLINT, uo.) a moldvai imaszövegek „szívembe szent csepp vér" motívuma cseng össze.

A *bűnbánat (gyónás)* és az *utolsó kenet* szentségei az imaszövegek tanúsága szerint ugyancsak szentnek minősülnek, és így mágikus védettséget biztosító szentségi jegyekké válhatnak. Az Isten kegyelmét, irgalmát elnyert ember feletti

nincs hatalma az ördögnek („szent ostya szájomba, szent irgalom kebelembe", „feemnél kereszt, / szájomba szent kenet", „szent ótáron szent kenet, / szent keneten Szizmárja", „jöjj el én Istenem, gyóntass meg engemet, hogy legyek én neked gyóntatott embered" stb.). A szentgyónás szentségének a középkorban és a középkort követő századokban is különös jelentőséget tulajdonítottak. Ezt nemcsak a szakrális folklór szövegei, hanem egyéb néprajzi tények is bizonyítják. Egy gyimesi adat szerint például a Tatros fővölgyétől távol eső „patakokban" élő, s így katolikus pappal csak ritkán találkozó csángók a nyelvük alá „fehér magyarófalapit" téve, a felkelő Napnak gyónták meg bűneiket. (Póra Sándor, sz. 1922. rakottyási kántor közlése).

A szentségekhez hasonló módon minden olyan *cselekmény, szertartás* (pl. ima, ének, szentmise) megszentelődhet, mely a legfőbb Szenttől származik. Ilyenek a biblikus előidőben már elmondott ráolvasó imák „szent igéi", az ugyancsak égi hitelesítésű archaikus imák („ki ezt a szent imádságot elmondja"), vagy az istenség által elrendelt kultusz formái („szent misére készülének"). Az imaszövegekben maga a keresztény hit is szentnek minősül („kik a szent hitben múltak ki").

A szentség fogalma kiterjed a keresztény hit szervezeti létét biztosító *anyaszentegyház*ra is. Érdekes, hogy az északi moldvai csángók a templom épületét *miszé*nek („szent misze felvirágozva futatatt aranyból"), más vidékeken pedig *szentegyház*nak nevezik, tehát a nyelv tanúságtétele szerint a középkorban maga a kultusz nem különül el világosan kultusz helyétől (a „misze" jelentése: 'templom'), illetve a kultusz helye magával a keresztény egyházszervezettel válik azonossá (a templom neve: „szentegyház"). Szempontunkból lényeges, hogy ezek a fogalmak együtt és külön-külön is szentnek minősülnek.

A középkor szentkultuszára a folklórban fennmaradt imaszövegek mellett természetesen még más források alapján is következtethetünk. Moldvai vonatkozásban az itt elmondottakat erősíteni látszik, hogy egyes régi moldvai falvakban középkori eredetű *patrocíniumok*kal találkozunk. Ezúttal nem lehet célunk a moldvai csángó templomdedikációk eredetének vizsgálata, így a teljesség igénye nélkül csak utalunk a következőkre: Szabófalva templomában ma is fellelhetjük a középkori angyalkultusz nyomait (a főoltáron a templom patrónusa Szent Mihály, körülötte a „haló imádság"-ból ismert négy őrzőangyal). Nagypataknak ugyancsak Szent Mihály a patrónusa. A XV. században már bizonyosan létező Bírófalva/Gerejest és a ferences (mások szerint huszita) bilbiafordításáról híres Tatros templomait az Oltáriszentség tiszteletére szentelték fel. Középkori eredetű lehet több moldvai Péter és Pál templomdedikáció is.

II. A Szent megnevezései

Az imaszövegek olvastán akarva-akaratlan fel kell figyelnünk arra, hogy archaikus imáinkban sorjáznak az olyan kifejezések, amelyek a *szent* jelző szinonimáinak tűnnek. A *szép* („Szépjézus", „Szépszüzmárja"), a *boldog/boldogságos* („Boldog Márja", „Boldogasszony"), a *szűz* („Szűz Mária", „Szépszűz Szent Ilona", „Szűzleán Szent Margit"), az *áldott* („áldott Márja", „áldott Jézus"), sőt az *édes* és *fényes/aranyos* jelzők is váltakoznak a *szent*tel, vagy vele együtt, társulva fordulnak elő (pl. „Szent Szép Szűz Mária", „Boldogságos Szépszűzanyám", „Szép Sziz Szent Borbár", „paradicsom szép kezdett szentelt városa" stb.). A kérdésnek már van néprajzi, nyelvészeti irodalma, azonban úgy érzem, mégsem érdektelen a népi imák szövegei alapján újra külön-külön is szemügyre venni a *szent* szónak ezeket a szinonimáit, s a jelzett szavak segítségével megfigyelni jelentésüket.

A *boldog* jelzőt az imák leggyakrabban egy olyan női istenségre vonatkoztatják, akit leginkább Szűz Máriával szoktunk azonosítani: „Boldogasszony", „Boldog Márja", „Boldogságos Szépszüzanyám", „Boldogasszony Édesanyánk", „Szeplőtelen Boldogságos Szépszüzmárja" stb. De fel kell figyelnünk arra, hogy ez a jelző mind az ima- és ráolvasásszövegekben, mind a köznyelvi használatban sűrűn előfordul szent helyekre és időkre vonatkoztatva is a *szent* szinonimájaként: „boldog mennyország", „boldog Betlehem", „boldog pillanat", „boldog éj", „boldog feltámadás/kimúlás" stb. Sőt elvontabb, főnevesült formában, a *szentség* szóval szinonim jelentésben: „Z apasztal az ablakba, / boldogság ez ajtóba", „az örök boldogságban nyugodjék", „egyebet nem hoztam, csak a nagy boldogságnak a nagy boldogságát".

A „boldog" szavunk egykori, mára már elavult konkrét jelentése a 'vastag', 'kövér', 'másállapotban lévő' volt (lásd például a „bot boldogabbik vége" és a „boldog állapotban van" szólásunkat), amit Máriára épp istenanyasága folytán lehetett vonatkoztatni. A „boldog" szót az imák és ráolvasások 'szentségben, istenségben gazdag' jelentésben használják. Főnevesülve („nagy boldogságnak a nagy boldogsága") a mennyei gazdagságra, az isteni boldogságra, azaz a legfőbb isteni, mennyei szentségre utal. Már a Melich János–Gombocz Zoltán-féle Magyar Etymologiai Szótár (Bp. 1914–1930) megállapította, hogy a *boldog* szavunk 'beatus' jelentésének kifejlődésében a kereszténység előtti vallásos képzeteknek is részük volt.

A *szép* jelzővel minden eddig felsorolt fogalmi területen (tehát minden olyan területen, ahol a *szent* megjelenik (!) találkozunk, csupán férfiszentekre nem vonatkozhat. Viszonylag gyakori jelzője viszont a második isteni személynek: „előttem Szépjézus", „előttem van Szép Jidus". Vagy ugyanez metaforikusan, a keresztfa „virágára", azaz Jézus testére vonatkoztatva: „eveleny ostya *szép* virág". Mária jelzőjeként ugyancsak gyakori („Szépszüzanyám Mária", „Boldogságos Szépszüzmárja", „Édes Szépszüzmárja", „ez a gyenge szép szü[z?], aki téged

szült" stb.), de más női szentekre vonatkoztatva is előfordul („Szépszűz Szép Ilona", „Szép Sziz Szent Borbár"). Egyetlen vallásos tárgyú népballadánk, *A mennybe ragadott leány* főhősei („Júlia Szépleány", „Márton Szép Ilona") kétségkívül rokonai a moldvai népi imák itt említett női szentjeinek: épp a keresztnevükhöz társított „szép" jelzőben foglalt tartalom révén válhattak alkalmassá az égi megdicsőülésre.

A „szép" a szent személyek testrészeire („szép színed látására", „szép sárig haja meg vala eresztve", „hajcsák meg az áldott szép arannyas fileiket, s primiljék bé a mü reménségecskénket" stb.) vagy a velük kapcsolatos tárgyakra, szent dolgokra is („sohase láttam olyan szép termőfát, mind az Urjézus keresztfáját", „szép kicsi kápolna", „eme ház szép ház, küjjel arannyas, belől irgalmas", „ó, be szép templomot rakatál", „megláttam egy szép templomocskát") vonatkozhat.

A folklór legkülönbözőbb műfajaiban – például a népszokások rítusénekeiben, s természetesen a népi imákban és a ráolvasásokban is – a „szép" igen gyakran a szakrális szent idő állandó jelzője: „olyan szép fényes a te áldott szent fijad, mint a szép fényes Nap", „be szép piros hajnal van", „gyönyörű szép hajnal", „gyönyörüszégesz szép hajnal", „én felkelék szép piros hajnalba" stb. A hajnal a népi logika szerint is a világ világosságát szülő Mária napszaka. A szentiványnapi énekek és az archaikus imák hajnalban ébredő Máriájának képzetköre a középkori fénymisztika hajnal-nap jelképköréhez kapcsolódik. (Lásd: DÖMÖTÖR 1983. 166–177; ERDÉLYI 1976.) A „szép" jelző a szent terekre is vonatkoztatható; „ó paradicsomi kegyes *szép* hajlékába, az Uristennek megszentelt városába". Van néhány olyan kifejezésünk is, amelyben a kultusz szent voltát jelzi: a „szépénekek" kifejezés voltaképpen 'szent énekek, imák' jelentésű, s az imák „szépen dicsir az angyal" kifejezésének is van egy ilyesféle, azaz 'szentül dicsér' jelentéstartalma. Főnevesülve 'egészség', 'tisztaság' jelentésben fordul elő („szépsége látogatására").

A „szép" jelző bizonyos jelentésterületeken a „szent" szinonimája. Magában hordja a tisztaság, szűziesség, a makulátlan szent kezdet jelentését. Kapcsolatban van egyfajta természetkultusszal is: a női istenség hajnalban szüli a Napot, ezért a jelző a hajnalra és magára az istenségre egyaránt vonatkozhat.

A fentiek alapján teljesen érthető, hogy ez a régi magyar szó miért volt alkalmas arra, hogy a csíksomlyói búcsú központi énekét, a szeplőtelenül fogant Máriát dicsőítő *Tota pulchrát* így fordítsák: „Egészen *szép* vagy Mária, eredeti bűnnek szennye nincs tebenned". Egyebek mellett ez a fordítás is jelzi, hogy a „szép" – a „boldog" szóhoz hasonlóan – megindult egy sajátos jelentésfejlődés útján (az utóbbi ma: 'beatus' jelentésben is), de „szép" szavunk 'pulchra' jelentése, mely a Mária-himnusz fordításában szerepel – a „boldog" szó 'beatus' jelentésétől eltérően – nem önállósult. A „szép" 'pulchra' jelentéstartalma mára elenyészett, pontosabban már csak a népnyelvben él.

A *szűz* jelző jelentése hasonló a „szép" jelzőjéhez, de ez a jelentés kisebb fogalmi körre terjed ki: a „szűz" csak Máriára („Szépszüzmárja", „Szűzmárja", „Szűz anyja ölében tartja", „ez a gyenge szép szü[z], aki téged szült") és egyes női szentekre („Szent Szűz Szent Borbár", „Szépszűz Szép Ilona", „Szüzleán Szent Margit") vonatkoztatható, bár a vajdasági imaszövegekben olykor Szent Péter jelzője is („abban látom szűz Szent Pétert" – SILLING 1994. 82.). Megfigyelhető, hogy a „szűz" és a „szép" jelző igen gyakran együtt, esetleg a „szent"-tel is társítva fordul elő.

A „szűz" az északi csángók archaikus imaváltozataiban világosan a „szent" szinonimája: „ki elmundzsa régvel e felkelésszinél, / ösztö lefekisszinél, / szüzzi válik mind e Szent Szűz", „ki el tudzsa mondani, / elszüzüljön [!], mind e Szüz". (Szabófalva, lásd. TÁNCZOS 1995. 189. és 190. szöv.)

Tehát az érintetlenség, a tisztaság ugyancsak szentnek minősül. Ez a képzet a moldvai népnyelv tanúsága szerint a paradicsomi meztelenséghez, tisztasághoz is kapcsolódik: Pusztinában a meztelen személyt „szűzcsóré"-nak nevezik. A szent paradicsomi aranykor tiszta, szűzies állapotában leledzők felett nincs hatalma az ördögnek; innen a motívum bajelhárító, defenzív funkciója. A szabófalvi imaszáradékok szerint, az emberi imamondás, penitenciatartás révén elérheti a paradicsomi tisztaság állapotát.

Végezetül megjegyzem, hogy a „boldog", „szép" és „szűz" szavak mellett az *áldott, édes, fényes, aranyos* szavak bizonyos vonatkozásban ugyancsak a *szent* szinonimáinak minősíthetők, de ezek előfordulásainak, jelentéstartalmainak bemutatására ezúttal nem vállalkozom.

Következtetések

A honfoglalás után a magyarság már a X. században találkozott a kereszténység Szent fogalmával, aminek meg kellett találnia a magyar megfelelőjét. Egy ilyen természeti probléma valós voltát jelzi Eliade is, amikor a Szent fogalmát nyelvileg kifejezhetetlennek mondja. (ELIADE 1987. 5–9.)

A nyelvi-teológiai természetű probléma nem egyik napról a másikra oldódott meg. A Szent fogalma körüli terminológiai bizonytalanság átível a magyar művelődéstörténet, s különösképpen a népi vallásos tudat évszázadain: egy komplex és nyelvileg nehezen kifejezhető tartalom jelölésére egyfelől – a keresztény terminológia számos más elemével együtt – átvettük a szláv eredetű *szent* szót, másfelől bizonyos jelentésösszefüggésekben megőriztük a magyar nyelv már létező, hasonló jelentésű szavait is (*szép, boldog, áldott* stb.). A vallásos folklór tényei és a magyar népi hiedelemvilág alapján határozottan úgy tűnik, hogy a *boldog* és *szép* szavak már meglévő istenalakok, mitológiai lények állandó jelzői voltak. Minden bizonnyal felülről jövő egyházi kezdeményezésre történt a névátvitel; Máriát pél-

dául – amint előbb már említettük – először Szent István és Szent Gellért nevezte Boldogasszonynak. A moldvai archaikus imaszövegekben fellelhető bizonyos megfogalmazások is mintha Máriát igyekeznének a legfőbb, egyetlen női istenségként megjeleníteni („*Szép*szüzmárja", „abba üle Szent Asszony*unk*, Szent Ur*unk* székibe", „Jézuskám, Krisztuskám, asszony*unk* a Szizmárja" stb.)

A vizsgált műfaj vonatkozásában végső soron azt állítom tehát, hogy a népi körökben ismert imák anyanyelvűségük folytán alkalmasak voltak arra, hogy az egyház legfontosabb tantételeit (pl. monoteizmus, Szentháromság-tan, Mária istenanyasága, a krisztusi megváltásról szóló tanítás stb.) a nép felé közvetítsék. Az archaikus népi imák is arról tanúskodnak, hogy az egyház bizonyos teológiai tartalmakat – így a Szentben foglalt teológiai tartalmat is – a néphez közelebb álló, eredeti magyar terminológiával igyekezett megfogalmazni, vagy legalábbis tolerálta a vallási fogalmak népnyelvi megfogalmazásait. Úgy tűnik, hogy azok az imaszövegek, amelyekkel az egyház ma megtagad minden közösséget, a középkorban egyházi irányítás alatt állottak, sőt az egyház szellemi-ideológiai fegyvertárához tartoztak. A kijelentés további bizonyítéka, hogy a középkori eredetű, ma népi környezetben fellelhető (apokrif és liturgikus) imaszövegekben nemcsak egyházi dogmákat, hanem a tantételekre vonatkozó elvont, teológiai-filozófiai fogalmakat is találunk (pl. „egy állotu istenség"), amelyek semmiképpen nem lehetnek népi eredetűek. Ilyen „felülről" jött elvont fogalom lehetett a Szent fogalma is.

Hivatkozott irodalom

BÁLINT Sándor: 1977 *Ünnepi kalendárium*, I-II. Bp. 1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. (3. kiad.) Bp.
BOZÓKY Edina: 1972 A Grál-legenda eredete. = *Világosság*, 11. szám, 663-669.
DÖMÖTÖR Tekla: 1983 *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Bp. (1. kiad. 1964.)
ELIADE, Mircea: 1987 *A szent és a profán*. A vallási lényegről. Bp.
1994 *Imagini şi simboluri*. Eseu despre simbolismul magico-religios. Bucureşti.
ERDÉLYI Zsuzsanna: 1976 *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Bp.
1988 Archaikus népi imádságok. = *Magyar Néprajz V.* (főszerk. Vargyas Lajos.) Bp. 692-748.
HOLL Béla: 1971 Hozzászólás Dobozyné Erdélyi Zsuzsanna „Archaikus és középkori elemek népi szövegekben" című előadásához. = *Ethnographia*, 82. évf. 3. sz. 371–374.
HORVÁTH Pál: 1994 A Szent megnyilatkozásai – tárgyakban, viszonyokban, személyekben. Vallásfenomenológiai vázlat. = *Iskolakultúra*, 4. évf. 18. sz. 19–29.
KÁLMÁNY Lajos: 1885 *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya*. Bp.
MOHAY Tamás: 1993 „Megszenteltessék áldott szent neved..." Magyar imádságok Moldvából. = *Pannonhalmi Szemle*, 1. évf. 2. sz. 53–66.
PAIS Dezső: 1971 Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. = *Ethnographia*, 82. évf. 3. sz. 364–367.: 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp.
SILLING István: 1994 Vajdasági archaikus népi imádságaink szereplői.= Uő: *Templomok, szentek, imádságok*. Újvidék/Tótfalu, 74–93.
TÁNCZOS Vilmos: 1995 *Gyöngyökkel gyökereztél*. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Csíkszereda. [1995] Egy apokrif Szent Antal-ima és műfajkörnyezete. (Megjelenés alatt.)
VÁRNAGY Antal: 1993 *Liturgika*. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete. Abaliget.

Horváth Sándor

A népi vallásosság

(A nyugatmagyarországi kisebbségek példáján)

Az utóbbi években hazánkban is örvendetesen megszaporodtak a népi vallásossággal foglalkozó publikációk. Bennük már-már közhelyszerűen tűnik fel az a meghatározás, hogy a vallási néprajz „a néprajztudományon belül nem alkot valamilyen hagyományos, viszonylag jól elkülöníthető területet, de átfogja annak számos ágát, s egységbe foglalja a népélet legkülönbözőbb jelenségeit sajátos szempontrendszere alapján."[1] A társadalomnak – azon belül pedig a kisebb-nagyobb közösségeknek és az egyéneknek is – évszázadokig mértékül szolgált a vallás. Az értékrendet, a magatartási formákat – mondhatni a kultúra jellegét alterálta – határozta meg. Ezért figyelmeztet a hazai népi vallásosság legjelesebb kutatója, Bálint Sándor: „Amikor azonban a vallásos népéletet vizsgálni akarjuk, mégsem volna helyes kiragadni a népélet szerves egészéből és mintegy önállósítani független jelenségként felfogni és így tanulmányozni. Ha mégis külön szólunk a vallásos népélet világáról és problematikájáról, azt nyilván csak módszertani célokból és érdekekből tehetjük meg, éppen úgy, mint a néprajznak metodikai okokból kiemelt és hangsúlyozott bármelyik más ágával."[2]

A népi vallásosság vizsgálatánál ráadásul sokkal kevésbé érvényesül a társadalmi tagozódás szerinti különbség, mint a kultúra bármely más ágában. Így volt ez mindenesetre a felvilágosodást megelőzően: az úr és a paraszt, azaz a főnemes és a jobbágy hitélménye és vallásgyakorlata – a hit megvallása, tükröztetése – meglehetősen hasonlított egymásra, s gyakran egyezett is. Jobb példát keresve sem találnánk, mint Esterházy Pálét, aki ötvennyolc alkalommal vett részt búcsújáráson. A törököket legyőző zalánkeméni csata után 1691. augusztus 27-én hálaadásból ismereteink szerint a történelem talán legnagyobb celli zarándoklatát vezette. „Az ún. 'nádori processzión' tizenegyezer ember, családja és birtokainak népe vett részt. A barokk pompával megrendezett máriacelli bevonuláson családtagjain kívül muzsikusok, díszruhás heroldok, énekesek sorjáztak egymást követve. Több százan zászlókat vittek, 665 fehér ruhás lány pedig képeket és szobrokat. A szentolvasó titkait vörös, fehér és arany színű ruhába öltözött jelmezes alakok szimbolizálták."[3] Hogy nemcsak a vallásos külsőségekben voltak azonosságok a 17–18. századig a társadalmi rétegek között, hanem hitük mélyrétegei között is, nyomatékos példa rá Batthyány Ádámé. Ő 1653-ban Luca napjától kezdve feljegyezte a

karácsonyig tartó időszak tizenkét napjának időjárását. Az ilyen időjárásfigyelésnél egy-egy nap egy-egy következő esztendei hónapnak felel meg. A Luca-napi időjóslásnak formájával a mai napig találkozhatnak a néprajzkutatók."[4]

A felvilágosodásig a társadalom alsó és felső szintjeinek vallásosságát egyaránt *„a szív logikája"* jellemezte. „A felvilágosodás kora óta nem elégít ki – írja Alszeghy Zoltán –, ha csak a szív logikájával fejtjük ki meggyőződéseinket, igényünk van arra, hogy az értelem gondolatformáival is számot tudjunk adni magunknak (és másoknak is) arról, miben áll, min alapszik a reménység, ami bennünk él (vö. 1Pét 3, 15)."[5] A különbséget – esetünkben egyebek mellett a népi vallásosság „babonás", szimbólumokból építkező jellegét – azonban nem a felvilágosodás „vette észre", hanem már a reformáció. Bejthe Imre németújvári (ma Güssing) prédikátor 1622-ben kelt egyik levelében egyebek mellett ezt írta urának, Batthyány Ferencnek: „Az kertesi idolomániát Nagiságod el nem bontá enni időtől fogva. Melen kivől nem tudok iszoniub utállatoskodást mint abban chelekesznek az templomban, ott áldozzák magokat, gyermekeiket az füstölő viasz gyertyáknál és az hitető misék szeszénél az Akkaron eördögöknek és a Boldog Anya bálványnak." A prédikátor egy esztendő múlva pedig többek között úgy fogalmaz, hogy egy másik prédikátort „kültem volt Zent kutra ez undok czoporniczás nép közzé".[6] A „czopornicza", „czupornica" – ilyen elnevezést találunk horvát vezetéknevűekkel kapcsolatban egy 1649-es nagymedvesi boszorkányper anyagában – pedig nem más, mint a horvát „coprnica", azaz boszorkány. Amint az idézett részből is kiviláglik, a reformáció idején a protestánsok szemében szinte még a misék is babonaságnak tűnnek. Ez is jelzi, óvatosan kell bánni a népi vallásosság jelenségeivel. Amint azt éppen a református népi vallásosság kapcsán fogalmazták: „...gyakran találkozunk olyan jelenségekkel, melyeket például református szemmel nézve „babonás"-nak lehetne tekinteni... Mivel azonban az illető számára, aki ilyesmihez folyamodik, ez vallási élmény s nem „fekete mágia", el kell fogadnunk úgy is, mint a csoporton belüli olyan megnyilvánulást, melyet egy szélsőséges helyzet teremt, s még akkor is vallási jelenség."[7]

Amikor a népi vallásosságról akarunk szólni a nyugat-magyarországi nemzetiségek példáján, előre kell bocsátanunk, hogy *katolikusokról* beszélünk. Nyugat-Magyarországot pedig – bár többnyire a jelenlegi állapotot vesszük figyelembe – történeti értelemben kezeljük: vagyis a *történeti Magyarország nyugati szélét* értjük rajta. (Ez gyakorlatilag a mai Burgenlandot, valamint Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyét jelenti.) Tesszük ezt azért, mert a kulturális régió így alkot napjainkig egységet, s a politikai és közigazgatási értelemben átalakított terület egyik fele a másik nélkül nem értelmezhető.

A történeti visszapillantást megszakítottuk, ám ez korántsem azt jelenti, hogy a továbbiakban történetietlen szemléletmóddal közelítünk a témakörhöz. Nem szeretnénk annak még a látszatát sem kelteni, hogy ez lehetséges. Sajnálatos, hogy

néhány kortársunk szekularizált – „abszolút" módon felvilágosult – elmével hajlamos a fürdővízzel együtt kiönteni a gyermeket is. Egyesek vagy bizonyos közösségek néha egész hadjáratot szerveznek a hívők „babonás" szokásai ellen. Holott csupán azt kellene belátniuk, hogy elődeink viselt dolgait csak úgy érthetjük meg a maguk valóságában, ha igyekszünk azokat a maguk körülményei között – egyebek mellett a maguk korában – értelmezni. Ugyanakkor azt sem feledhetjük el, hogy kortársaink között is akadnak olyanok, akik a „szív logikája" szerint hisznek. A „kinek van nagyobb hite" kérdésre pedig – a bibliai példára hivatkozva – csupán annyit mondhatunk, hogy nem a mi dolgunk ennek megítélése. Egyszerűen csak azt szögezzük le, hogy az egyiknek racionálisabb, a másiknak pedig érzelmesebb, s ha nem lenne első szempillantásra félreérthető, akkor azt kellene mondanunk: érzékibb a hite.

Amikor Bálint Sándort idéztük azzal kapcsolatban, hogy a népi vallásosság *a kultúra egészét áthatja*, illetve hogy csak szerves egészében értelmezhető, azt is jeleztük – ugyancsak a nagy tudós szavait segítségül híva –, hogy az elemzésnél kénytelenek vagyunk a szerves egészet porcikáira bontva vizsgálni. Bartha Elek például *hét nagy témakört* alakít ki egy – görög katolikus – közösség népi vallásosságát elemezve. Az általa alkotott nagy fejezetek meglehetősen jól lefedik a népi vallásosság témakörét. *Ezek: vallás és környezet, vallásos alkalmak, a hétköznapi élet vallásossága, a szentségek és az emberi élet fordulóinak vallásos vonatkozásai, szentelmények, vallásos képzetek, az egyház a falu közösségében.*[8] A nagyfejezetek minden témáját ezúttal nem vehetjük sorra, de minden fejezetből kiemelünk legalább egy példát.

S ha már a történeti példák során két ízben is érintettük a búcsújárást, maradjunk még ennél a példánál, amely a fenti felosztás szerint a *„vallásos alkalmak"* közé tartozik. A 17–18. században a magyarországi búcsújáró helyek mintegy fele a Dunántúlon, illetőleg negyede a Nyugat-Dunántúlon volt. Ugyanakkor jellemző e korra és a Nyugat-Dunántúlra, hogy a búcsújáró kápolnák száma meghaladta a világi plébániatemplomokét és a szerzetesi templomokét. Ebben pedig olyan főuraknak volt jelentős szerepe, mint – a már említett – Esterházy Pál nádor, „aki az osztrák példát szem előtt tartva a nagyobbrészt saját birtokát alkotó nyugat-dunántúli területeken az 1660–1710 közötti időszakban nem kevesebb, mint nyolc búcsújáró hely esetében volt a kultusz kezdeményezője vagy fellendítője."[9] S ha már a „vallásos alkalmak"-ról szólunk, emlékeztetnünk kell arra, hogy a középkor liturgiája még nem volt egységes, hanem régiónként-országonként, egyházmegyénként és szerzetesrendenként – változott, és még az egységesülés után is, amelyet a Missale Romanum (1570) és a Rituale Romanum (1611) fejezett ki, a hivatalos rítus mellett gyakran helyi sajátosságként, helyi szokásként, népi vallásosságként élt tovább. Ennek bizonyos elemeit a liturgiában a mai napig nyomon követhetjük: a nagyszombati feltámadási körmenet és a Balázs-áldás lehet ilyen hazai, illetőleg

közép-európai példánk.[10] Itt kell megemlítenünk, hogy a népi vallásosság a néphittel és általában véve a népszokásokkal néha igen szövevényes módon tart kapcsolatot. Ez nem véletlen, hisz Canterbury Szent Ágostont és misszionáriustársait is azzal küldte az angolszászok megtérítésére a 6. század végén I. Gergely pápa, hogy tartsák tiszteletben Anglia néphagyományait: a pogány templomokat ne rombolják le, hanem alakítsák át keresztény templomokká.[11] Ez a tolerancia a kereszténység rítus- és kultuszbeli sokszínűségéhez vezetett. A zalai horvátok népi vallásosságának egyik elemzett példájából kitűnt, hogy az imádságokban, illetve népénekekben is előforduló „Szent Fiatal Vasárnapocska" (Sveta Mlada Nedelica) esetén is ilyen kettősséggel lehet számolni. A vasárnap megszemélyesítése először csupán allegóriának, elvonatkoztatott szimbólumnak tűnik. A kutatás során azonban kiderül: a keleti egyház napjainkig ismer egy Szent Vasárnapot, avagy Cyriakét. Ugyanakkor vélhetően egy tabu-névvel illetett pogány istenség kultusza is rejtezik e hagyományban.[12] De nem győzzük hangsúlyozni, hogy sem ebben az esetben, sem a népi vallásosság más, hasonlóan sok rétegű jelenségénél sincs szó a pogányság és a kereszténység együttéléséről, egymás mellett való létezéséről. A kettő a közép kortól kezdve egységet alkotott, úgy, hogy a pogány elemek megszentelődtek, kereszténnyivé váltak.[13] A népi vallásos hagyomány bővülése, kiteljesedése, a pogány elemek megszentelődése – úgy tűnik – nincs összefüggésben a közvetlen kapcsolatokkal. Szent Márton tisztelete például régiónkban egyáltalán nem mondható gazdagnak, sokfélének, holott e vidék – Szombathely, illetve némelyek szerint Pannonhalma – szülötte. A „Szent Márton vesszeje", vagyis a pásztorok szerencsekívánó mondókájával az őrzött állatok gazdáihoz vitt sokleveltű ágacskája azért mégis ismeretes a Nyugat-Dunántúl magyarjainál, németjeinél és horvátjainál egyaránt. Ennek ellenére húztuk alá még egyszer: amíg néphagyománybeli szerepe püspöki székhelye környékén – tehát Franciaországban – jelentős és Európa-szerte is sokféle,[14] addig területünkön ehhez képest szegényes.

Az útmenti szakrális emlékek közül – és ezzel érintjük a *„vallás és környezet"* témakört – Páduai Szent Antal vasi tiszteletéről készült a közelmúltban áttekintés: a legrégibb ismert darab egy 1725-ös relief a kolomi (Kulm, Burgenland) szőlőhegyi kőképen.[15] Az egykori Magyarkeresztesen (a mai: Vaskeresztesen, Vas megye) pedig 1740-ben tettek kegyes alapítványt a Szent Antal- szobor fenntartására. Az emberméretű faszobor kis, mindössze fülkényi kápolnában áll a falu szélénél lévő útkereszteződésben. Kolom és Keresztes egyaránt németek által lakott település. Ugyanakkor Páduai Szent Antal szobrai előfordulnak horvát és magyar településeken is, mégis a német településeken gyakoribbak, amennyiben a 20. század előtti anyagra figyelünk, s belőle is csak az útmenti szakrális emlékekre.

A vallás és környezet, valamint a vallásos alkalmak témakör után *„a hétköznapi élet vallásosságára"* vetünk pillantást. A nyugat-magyarországi – ma gradistyei horvátként ismert – horvátokról már a múlt század elején azt írta Csaplovics Já-

nos, hogy szeretik a búcsújárást, a processziókat, és „sosem mulasztják el magukat a szent kereszt jelével megjelölni, valahányszor csak elmennek egy templom vagy egy útmenti kereszt előtt.[16] A kereszt mágikus – bajelhárító – jelként régiónk déli területén olyan extrém helyen is megjelent még a közelmúltban is, mint az istálló vagy a disznóól: a védő-óvó céllal felfestett vagy felrajzolt keresztek gyakran fordultak elő a szlovének lakta településeken, tehát a történeti Vas megye déli, délnyugati területén.[17]

A hétköznapi élet vallásosságának talán egyik legjellemzőbb része az imádkozás. Az egyházilag jóváhagyott imák mellett búvópatakként napjainkig megvan az erőteljes középkori gyökerű archaikus apokrif hagyomány. Felfedezője és fáradhatatlan gyűjtője, a magyar népi vallásosság kutatásának egyik legkiválóbbika, Erdélyi Zsuzsanna következetesen törekedett a Kárpát-medencében élő népek mindegyikétől megörökíteni az ilyen régi imádságokat. Míg a „Hegyet hágék, lőtőt lépék" kötetében az elemzésnek ez a része még nem hangsúlyos, addig az utóbbi esztendők publikációiban rendre interetnikus szemlélettel közelít a tárgykörhöz. Igaz, már egyik első ilyen publikációjában, a Tenfilius-énekében a Faust-történetet felfedező cikkében is érinti a horvátokat: a Dráva-mentiek mellett a nyugat-magyarországiakat (a gradistyei horvátokat is).[18] A nemzetiségi területen – elsősorban éppen régiónkban – következetesen gyűjtött anyag első feldolgozásában írta: „Az olasz-bosnyák-horvát-szlovén-magyar ferences szellemi haladási irány egymásba kapcsolására, illetve követhetőségére szintén hozhatunk föl adatokat." Éppen Hadrovics László segítségével találtam meg a Berzencén, Somogy déli, Dráva-menti részén gyűjtött Tenfilius „popevka" virrasztó énekének írásos előfordulását, mégpedig Laurentius Bogovich Hisa zlata (Arany ház) című ima- és énekeskönyvében, amelyet 1754-ben jelentetett meg Sopronban. A 405–408. oldalon olvasható „Jacska" ének címe így hangzik: Od Teofilusa k diviczi Marii: Na sztaru Notu horvaczku. Kasze na szhodischi, ali pred kipom B. D. M. jacsit more (Teofilustól Máriához régi horvát nótára, amelyet búcsújáráskor vagy Mária képe előtt lehet énekelni). Mindez felveti annak lehetőségét, hogy a horvát imakönyvvel esetleg Kájoni János erdélyi ferencesnek az 1670-es években vélhetően megjelent, de egyetlen példányban fenn nem maradt, „Aranyos ház" című könyvét lehetne rekonstruálni. Erdélyi Zsuzsanna ugyanitt rövid általános jellemzést is ad a hazai délszlávok archaikus imádságairól: „Ha mint kívülálló röviden jellemezni akarnám a vizsgált három hazai népcsoport szakrális hagyományát, vaskos általánosítással azt mondhatnám, hogy a szlovén örökségben föltűnő az érzelmi, színes lírai elem túlsúlya még hosszú epikumok esetében is. A horvát szent hagyományokban pedig az értelmi, oktató s epikus elem, még ha képgazdag imádságaikat hallja is az ember. A szerb anyag viszont kiemelkedik, látomásos, fantáziadús drámai sűrített jellegével."[19]

„A szentségek és az emberi élet fordulóinak vallásos vonatkozásaiból" csupán a temetés egy ritka sajátos kellékére, a halotti koronára utalunk. A kiházasítatlan fiatal halott temetését általában a halott lakodalmaként rendezik meg. Néhol, így Nyugat-Magyarország egyes településein is készült halotti korona. A zömében gradistyei horvátok lakta Nardán először 1961-ben fonták meg. Addig egy tányéron almát vagy narancsot vittek, amelybe három szál rozmaringot tűztek. (Lakodalmak alkalmával, ha a lányt kiházasítják a faluból, ma is ilyennel – meg nemzetiszínű szalaggal – 'kötik el' a legények az utat.) 1961-ben egy 19 éves legény temetésére édesanyja készített rozmaringból font koszorút is az alma köré. Szentpéterfa kivételével minden magyarországi gradistyei horvát településről ismert ez a szokás. „Annak ellenére, hogy a korona új jelnek tekinthető – ez legalábbis Nardán egyértelmű –, a gradistyei horvátok mégis a maguk jellemző sajátosságának tekintik."[20] A más településekről temetésre érkező magyarok mindig csodálkozva emlékeznek meg a sírba dobott – meténgből és rozmaringból font – halotti koronáról, ezáltal erősítve a helybeliekben azt a tudatot, hogy ez nardai horvát szokás lenne. Pedig halotti koronát néhány kilométerrel távolabb, a burgenlandi őrvidéki magyaroknál is készítenek.[21]

A *„szentélmények"* között a virágszentelést emelhetjük ki. A Rába és Lapincs menti falvak népe, amint arról Schwartz Elemér a 20-as évek közepén már hírt adott, mezei virágokból, gyógyfüvekből – főleg katángkóróból és varádicsból – kötött csokorral ment templomba Nagyboldogasszonykor. A pap a mise előtt megszentelte a virágokat. Otthon a sublóton, az almárium tetején száradt el a szentelt virág, és vízkeresztig ott is maradt. Úgy tartják, megóvja a házat a villámcsapástól. Ezt használják év közben a szenteltvíz hintéséhez. Vízkeresztkor egy tányérba parazsat tesznek, s arra morzsolják a száraz szentelt virágok egy részét. Ekkor „a háziasszony kezébe veszi az edényt s megindul az egész ház népével a családi lak megáldására. Útközben ima hangzik fel a résztvevők ajkán, s ezzel az Isten jóságát kérik az új esztendőre. Mikor körüljárják a házat, be-befüstölnek minden helyiségbe, s azután minden ajtó fölé a családfő krétával három keresztet ír. A szertartás végén bemennek a konyhába és itt a földre teszik a füstölőt. Most aztán mindenki leveti cipőjét és mezítláb a füst fölé tartja lábát s imádság közben kéri Istent, hogy tartson távol tőle minden bajt ez új esztendőben. Utána megint felhúzzák lábbelijüket, és ekkor következik a „Pu'ln" (hintés, szórás). Ez abban áll, hogy a háziasszony diót és szárított gyümölcsöt szór a földre. A gyermekek ezeket nagy zsivajjal összegyűjtik."[22] Németek által lakott településekre volt jellemző ez a szertartás. A régmúltban párhuzamokat is találhatnánk rá, és a rómaiaktól az egyiptomiakig juthatnánk el egy ilyen keresgéléssel. Schwartz csupán a németek pogány növénykultuszáig nyúlt vissza, mondván, a kereszténység felvétele óta a növények gyógyító hatását a szentek közbenjárásával az Istennek tulajdonították. A németeknél a 10. századtól kezdve maradtak fenn a gyógynövényszentelési ál-

dásformulák. A Nagyboldogasszony-napi gyógynövényszentelést végül Adolf Franz nyomán német egyházi szokásnak nevezi Schwartz Elemér is.[23] Mindazonáltal a házfüstölés és a diószórás a gradistyei horvátok körében sem ismeretlen. Nardán például Szenteste járják körbe – az úrnapi sátor szentelt virágainak és némi tömjénnek a füstjével – a portát. Itt a családfő tiszte a füstölés, a háziasszony pedig szenteltvízzel hinti meg a házat. A család az istállóban szalmán térdepelve imádkozik annak emlékére, hogy a Kisjézus is barmok közt született. A gazda közben körbefüstöli a marhát. Azután a disznóólak, végül a ház megfüstölése és szenteltvízzel való meghintése következik. Ezután „pipiznek" (horvátul pipijaju se): a gazdaasszony diót szór a földre a gyerekeknek. Közben úgy hívogat, mint amikor eteti a baromfit. Azt mondják, ha a fiúk gyűjtenek több diót, akkor az új esztendőben több kakas lesz a háznál, ha a lányok, akkor pedig tyúk.

A füstölésre történeti adataink is vannak. A kőszegi városi tanács egy 1681 karácsonyán keletkezett tűz okán nyomozva kiderítette, hogy a vádlott, egy bizonyos Francsics Péterné füstölte a házát, s ez okozta a tüzet. Magdolna nevű szolgálója szerint az alatt a három év alatt, amióta ő asszonyánál szolgált, Francsicsné minden karácsonykor füstölt. Ahogy a jegyzőkönyv fogalmaz: „mind a három Esztendőben... Aszszonya Karácsony estve vacsorájok előtt Uy fazekban tüzet tévén, és ezen fatenssel a Lampasban gyertyát vütetvén, elsőben is Tehén Istállóját, az után ökör Istállóját, és consequenter mind a házait Tömjénnel füstöltő. (...) minden esztendőben megh Szokta Aszszonya füstölnyi a házait, a mint hogy most Karachon estve is megh füstöltö."[24] Az adat közlője nem ismerte a környékbeli élő hagyományt, ezért úgy vélte, e szokásnak nincs párja Magyarországon. „Annál elterjedtebb a német nyelvterületen, ahol az egész zwölf Nachte, népiesen 'Zwölften' alatt megfüstölik a házat és istállót" – írta Schram Ferenc.[25] A Francsics vezetéknév azonban itt arra figyelmeztet, hogy e konkrét esetben horvát asszony füstölt.[26]

Ha eredetmagyarázatot próbálnánk adni, bonyolítaná feladatunkat az a tény, hogy a Szentestén ismert volt a szórás – ott kukoricával – Horvátország közepén, Prigorjében is.[27]

„*A vallásos képzetek*" témaköréből a – szájhagyomány mellett – ponyvákon és kéziratban egyaránt terjedő – apokrif imádságokra utalunk ismét vissza. Mégpedig az egyik legismertebb típusról, a „Mária álmá"-ról kell szólnunk. Ez a nyugati és a keleti kereszténységnek egyaránt a legnépszerűbb, „leghasznosabb" és filológiailag is a legtávolabbi időkig követhető apokrif eredetű témaköre. „Jómagam – írja Erdélyi Zsuzsanna, inkább a már fent említett ferences szellemben látom a szöveg forrását – még ha korai irodalmi jelenet utal is a Simeon-jóslásra (42), amelyben a ferences szellem a középkor álom- és látomásirodalom lehetőségét és érzelmi hatását alaposan kiaknázza a vallásos élet középponti kívánalmának, a

Krisztus-halál földidézésének, átélésének kifejezésére. Mindezt Mária alakjának közbeiktatásával, anyai szerepének előtérbe helyezésével.[28]

Egy 19. század eleji betiltott vasi ponyvairaton is a Mária-álmot terjesztették. 1811-ben a helytartótanács elégetteti azt a „művet", amelyet Perger nyomdász approbáció nélkül, sőt a szombathelyi könyvrevizor intése ellenére is kinyomtatott, és amelyik egy kisunyomi asszony *Az Boldogságos Szűz Anyának az Álma* című, babonákkal és mesékkel teli írását tartalmazza. Javasolják a nyomdász szigorú megbüntetését is. De már előtte egy évtizeddel a kőszegi gimnázium igazgatója kér egy azonos című irat nyomtatására engedélyt.[29] Amíg 1801-ből a budai cenzor szerint „balga, egyszerű, pórias meséket és koholmányokat ír le" a ponyvairat, addig Bálint Sándor azt, hogy „ez a ponyvairat két szakrális folklórtémának ötvözete. Mindkettő gyökerei még a középkorba, Szent Brigitta látomásaira nyúlnak vissza. Az egyik Szűz Mária (Brigitta) álma, a másik Szent Mihály levele, amelyet a normandiai Szent Mihály-hegyen (Mont Saint Michel), a középkor egyik híres, máig látogatott kegyhelyén mutogattak. A legenda szerint maga az arkangyal küldötte a föld lakóinak, hogyan éljenek, hogy üdvösségre jussanak. A fiktív levél a könyvnyomtatás feltalálása után főleg az ausztriai *Wels* városának közvetítésével Közép-Európában is számtalan változatban terjedt el. Ez a ponyvairat összeszőtt, kontaminált szöveg, és a hívek amulettként mindig magukkal hordozták, hogy megvédje őket a hirtelen és készületlen haláltól, vagy az utolsó kenet nélkül való kimúlástól."[30]

Mária álmát a gradistyei horvátok a közelmúltig imádkozták. Emellett – eddig egyetlen példaként – Amerikában, Pittsburg-ben nyomtatott gradistyei horvát nyelvű ponyvát is sikerült Nardán találni. Ez a ponyva egy „égből küldött Szent Levél", melynek csak egy része a Mária-álma. (Így van ez a 19. század eleji vasi magyar változatok esetében is.) És ezzel most egy nagyívű, hosszantartó egyház- és művelődéstörténeti sétára indulhatnánk. Hisz a Mária-álomról már a 10. századi szláv folklórból van híradásunk. Az első ismert nyugat-európai változata is korai: Bolognából való 1281-ből. Azt még pontosan nem tudni, milyen kapcsolata van e korai adatoknak a 18. századtól általánossá váló, írásban és szóban egyaránt terjedő Mária-álmokkal. Az „égből küldött levél" mai párhuzamait a „szerencse lángja" és más hasonló néven terjedő lánclevelekben lelhetjük meg. Végső soron pedig a Mária-álom szövegtípus korai, 10–13. századi elterjedése az ebben az időszakban a Balkánon, Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában terjedő gnoszticizmus (bogumilok, albingensek és patarénusok) leküzdésére irányuló egyházi kezdeményezés évszázadokra meggyökeresedett egyik oldalhajtása is lehet.[31]

Végül *„az egyház a falu közösségében"* tárgykörnél csupán a múltba vetünk egy pillantást: a missziókra. Egy horvátországi jezsuita, Juraj Mulih 1727-től 1754-ig, haláláig százhetvenhat missziós úton volt Horvátországban és a Dunántúlon. Nálunk bejárta az összes horvátok lakta vidéket. 1749–1751-ben járt a Nyugat-Du-

nántúlon élő horvátoknál is. 31 könyv kiadását kötik a nevéhez.[32] A bűnbánati missziók terjesztőiről – többek között Mulihról – írja Jánosi Gyula: „Kassán és környékén a bűnbánati missziók megalapítója Ceroni Bernát († 1738). Művét folytatta Petkó Miklós. A Dunántúlon is Ceroni kezdi meg a munkát Krembs Ignáccal együtt. A magyarországi és horvátországi horvátoknak 27 éven keresztül – 1754-ben bekövetkezett haláláig – tartott Segneri módszere szerinti missziókat Mulich György. Állandóan saját vérével tette hatásosabbá missziói, és a nép annyira megszerette, hogy közönségesen csak 'szentnek' nevezte." Jánosi megjegyzi, hogy „Lajtapordányon (Ungarisch-Prodersdorf) a templom ablakain keresztül hallgatják a beszédeket. A horvátok éjjel valósággal betörnek a misszionáriusok lakásába és kérik, hogy gyóntassák meg őket."[33]

A 18. századi missziók jellegéről döbbenetes adatokat közölt a szakirodalom. „A missiót rendesen engesztelő körmenet zárta be – olvashatjuk Vanyó Tihamérnál. „Ezen nyilatkozott meg a kor bűnbánati fegyelme. A nép fekete ruhába öltözve, gyászénekeket zengedezve vett részt. A legszigorúbb sanyargatások is gyakoriak voltak. Kőszegen 1744-ben a lakosság apraja-nagyja jelen van a körmeneten. Az apátplébános vezette a menetet, vezeklő ruhában, vállán hatalmas keresztet, fején töviskoszorúval, lábán bilincsekkel. 14 ezren vettek részt rajta. Kéthelyen a barátok oly nagy kereszteket hordtak, hogy majdnem minden lépésnél összeroskadnak alattuk. Az Esterházy gróf zenészei a Miserere zsoltárt játszották a körmeneten."[34] A missziók olyan eredményeiről, mint a Mária-vizéről, a Szent Ignác-vizéről, a keresztállításokról és a különféle kontraternitásokról – például a Batthyány Ignác által 1756-ban Jákon megalapított Jézus Szíve kontraternitásról – és kongregációkról most nem szólunk, csupán utalunk Vanyó és Jánosi előbb idézett műveinek erről szóló részeire.

Jánosi hivatkozott könyvében a barokk vallásos típust úgy jellemzi, hogy „tele van érzelemmel, egész lélekkel vágyik az ég után, de mégis sokszor éreznie kell, hogy még a földön van."[35] Ha most befejező gondolatokat kell fogalmazni, akkor Jánosi szavait napjainkig találónak véljük. Hisz a népi vallásosság szemlátomást megragadt a barokk kori szinten – nyelvi, nemzetiségi különbségektől függetlenül. A kegyes jámborsággal napjainkban is együttélő ember talán ezért is szálka olykor szekularizált embertársa szemében, s ezért tűnik fel napjainkban egyre erősebben a népi vallásosság. Ismét emlékeztetünk arra, hogy a 17–18. században a társadalom szélső pólusainak (népi) vallásossága között nem – vagy alig – volt különbség.

Átalakulási kísérleteinek eredményei többek között a vallási giccsek, melyeket magas művészi szemponthól ugyan fattyúhajtásoknak minősítenek, nekünk azonban ezeket is a maguk helyén és idejében a szerepüknek megfelelően kell majd alaposabb kutatások után megítélnünk.

Ugyanakkor az egyes szerzetesrendek által képviselt és terjesztett sajátosságok is meghatározzák, alakítják a népi vallásosságot – gyakorlatilag nyelvre, népre való tekintet nélkül. A domonkosok például Szombathelyen megalapítói lettek a Boldog Asszony Congregatiójának, amit Rózsafüzér Társulatnak is neveztek: a régióban általuk terjedt különösen nagy intenzitással a rózsafüzér és a szentolvasó imádkozása. „A Rózsafüzér Társulat megalapítója Szombathelyen valószínűleg Ferrari Zsigmond. Tagjai ájtatosságukat a Rózsafüzér oltára előtt végzik. Havonként körmenetet tartanak, melyen a zászlót és a B. Szűz szobrát énekes leányok viszik körül – olyan formán, mint máig is Mária Czellben. Oltárokon állott Boldog Asszony képe (szobor), melyet, mint a nádor írja könyvében, régóta csodatevőnek tartanak. Erre a szoborra szokás volt ékszert, parádés női ruhadarabokat hagyni, mert a szobrot akkoriban szokás volt ünnepek szerint öltöztetni. Boldog Asszony Congregatiója néven 1662 óta találkozunk vele. Rosarium (Rózsafüzértársulat) néven – végrendeletekben – 1675 óta emlegetik."[36] Ilyen és hasonló eltérések általában megfigyelhetők a kisebbség és a többség népi vallásosságában egyaránt.

Az eltérő hátterű közösségek népi vallásosságában jobbára csak árnyalati különbségeket érzékeltethetünk. Ezek jelentős része a korai kereszténység toleranciájával, a pogány elemek megszentelésével, azaz sokszínű, helyi hagyományt ápoló természetével magyarázható. (Alaposabb ismeretek hiányában csupán feltételezhetjük az eretnekmozgalmak – például a bogumilizmus – befolyását a katolikus népi vallásosságra.)

Hivatkozások

1. Bartha Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen, 1980. 6. p. (*Studia Folkloristica et Ethnographica 5.*)
2. Bálint Sándor: *A magyar vallásos népélet kutatása*, 2. p. (Kézirat.)
3. Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. (A magyarországi búcsújárás története és néprajza.)* Bp. 1994. 125. p.
4. Mráz Vera: Luca napi időjóslás 1653-ból. = *Néprajzi Közlemények*, II/3-4. 1957. 333-334. p.
5. Alszeghy Zoltán: A magyar népi vallásosság. = *Szolgálat*. 1983. 58. sz. 9. p.
6. Iványi Béla – Szilasi László: A *körmendi Battyhány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. I. 1527–1625*. Szeged. 1990. 250., 268. p. (Adattár a XVI–XVIII. század szellemi mozgalmainak történetéhez 29/1.) – Az idézetben szereplő települések ma is neves búcsújáró helyek: Cell, azaz Mariazell nagy vonzáskörzetével jól ismert, míg Kertes, azaz Gaas, a vasi határmenti Szentpéterfa közelében – ma – Ausztriában található, regionális vonzású, jelentős búcsújáró hely.
7. Nagy Olga: Az egyházvallás szerepe a népi értékrend kialakításában. = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* (szerk.: S. Laczkovits Emőke) Veszprém, 1991. 9–10. p.
8. Bartha témakörei: „Vallás és környezet" címmel a szobabelsőkről, az útmenti feszületekről, a vallásos vonatkozású földrajzi nevekről, a temetőkről, a templomokról és a harangokról". „Vallásos alkalmak" címmel a szentmiséről, a miseszolgáltatásokról, az egyházi ünnepekről, a búcsújárásról és a templombúcsúról, „A hétköznapi élet vallásossága" címmel a köszönésről, a böjtről, a munkavégzés vallásos elemeiről, az imáról és imádkozásról, „A szentségek és az emberi életfordulói-

nak vallásos vonatkozásai" címmel a születésről és keresztelőről, a szentáldozásról, a házasságról, valamint a halálról és a temetésről, „Szentelmények" címmel a szenteltvízről, a házszentelésről, a gyertyaszentelésről, a szentelt barkáról, a szentelt ételről, a búzaszentelésről, a fűszentelésről, a sírkőmegáldásról és egyéb szentelményekről, „Vallásos képzetek" címmel a vallásos képzetek forrásairól, Istenről, a vallási személyekről, valláserkölcsi képzetekről és a túlvilági életről, végül „Az egyház a falu közösségében" címmel a falu papjáról, az egyházi tisztségekről és a rózsafüzéresekről szólnak. Ezek a már idézett könyvének fejezetei és alfejezetei: ld. Bartha Elek, 1980.

9. Tüskés Gábor - Knapp Éva: Osztrák—magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében. = *Századok* 1991. 5–6. sz. 519. p.
10. Bálint Sándor i. m. 16–17. p.
11. „Ez volt a kereszténység ősi eszménye s egyszersmind a civilizáció és kultúra feladatainak kijelölése is" – írja Székely László. (Székely László: A néphagyományokat őrző egyház = *Vigilia*, 1975/2. sz. 109. p.)
12. Horváth Sándor: Szent Fiatal Vasárnapocska. Sveta Mlada Nedelica. (A zalai horvátok népi vallásosságából) = *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon.* Bp. 1990. 77–102. p. (Vallástudományi tanulmányok 3.)
13. „A hagyományos mágia és a kereszténység nem különböző 'szinteket' vagy elszigetelt metszeteket alkotott a középkori ember tudatában. A kettő találkozásából létrejött egység nem volt mentes az ellentmondásoktól és ambivalenciától, de ennek ellenére egységet alkotott: ebben az összefüggésben a régi mágia és Krisztus tanítása értelmét és funkcióját csakis a kölcsönös egymásra vonatkozásban nyerte el" – írja Gurevics. (Gurevics Aron Jakovlevics: *A középkori népi kultúra.* Bp. 1987. 164. p. (Társadalomtudományi könyvtár.)
14. Zender, Matthias: Der Brauch im Martinstage als Beispiel räumliche Differenzierung. = *Ethnologia Europaea*, 4. Jg. 1970. 222-228. p.
15. Horváth Sándor: Páduai Szent Antal vasi kultuszához = *Páduai Szent Antal emlékezete* (1195–1231), Tanulmányok. Sümeg, 1995. 57-64. p. (Múzeumi füzetek 3.)
16. Csaplovics, Johann v.: Croaten und Wenden in Ungarn. Pressburg, 1828. 28. p.: „(...) sie sind Liebhaber auch von frommen Wallfahrten, von Processionen, und unterlassen sie sich mit dem heiligen Kreuze zu bezeichnen, so oft sie bei einer Kirche oder bei einem Strassenkreuz vorbeigehen."
17. Csaba József: Kereszt alakú varázsjelek alkalmazása a vendeknél. = *Néprajzi Közlemények*, 1956. 102–109. p., Csaba József: Mágikus jelek egy nárai kúton. = *Index Ethnographicus,* 1958. 229–231. p. és Aumüllen, Stephan: Das Kreuz als magisches Zeichen im südlichen Burgenland. = *Burgenländische Heimatblätter*, 1971. 18–36. p.
18. Erdélyi Zsuzsanna: Theophilos – Tenfilius (VI–XX. század). = *Vigilia*, 1975. 100–108. p.
19. Erdélyi Zsuzsanna: Későközépkori közköltészeti emlékek a hazai interetnikus – délszláv – szakrális hagyományban. = *Folklór és tradíció, I.* (szerk. Kiss Mária), Bp. 1984. 50–51. és 62. p.
20. Horváth Sándor: Temetkezési szokások a nyugatmagyarországi, gradiscei horvátoknál: a halotti korona. = *Folklór és tradíció, I.* (Szerk. Kiss Mária), Bp. 1984. 418. p.
21. Pusztainé Madar Ilona: A burgenlandi magyarság vallásos és erkölcsi szokásai. = *Savaria*, 21/1. Szombathely, 1992. 81. p.
22. Schwartz Elemér: A virágszentelés Nyugat-Magyarországon. = *Ethnographia*, 1925. 17. p.
23. Schwartz Elemér i. mű. 18–19. p.; Franz, Adolf: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter.* Freiburg in Bresgau, 1909. 1. Bd. 393. p.
24. Schram Ferenc: A füstölő éjjelek magyarországi emléke. = *Vasi Szemle*, 1967. 451. p.
25. Schram Ferenc i. m. 452. p.
26. Amikor a protestánsok az ellenreformáció idején – 1671–1673-ban – visszaadták a két kőszegi katolikus templomot, a plébánia „Notitia" című jegyzetfüzete szerint a plébánosnak magyar, német és horvát nyelven kellett tudnia. Ebből is következik, hogy a várost a magyarok, németek és horvátok lakták. Vö. Horváth Detre: Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata. – *Föld és Ember*, 1929. 270. p. A három nép együttélése régiónk városaiban ebben az időszakban nem volt szokatlan. Rohoncon

(ma: Rechnitz, Ausztria) például „magyar várost" és „német várost" különböztettek meg a 17. századig, és ott is horvátok, németek, magyarok, valamint zsidók éltek együtt. Vö. Zimányi Vera: A Rohone-Szalonaki Uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968. 257–282. p.

27. Rihtman-Auguštin, Dunja: Knjiga o Bozicu (Etnološki prikaz Bozica i božicnih obicaja u hrvatskoj narodnoj kulturi. Zagreb, 1992. 97. p. Rihtanan így foglalja össze a szokást: „Tada gospodarica iz koare zagrabi pregišt kukuruza, pospe ga okolo po podu kao da vabi kokoi: „Pic-pic-picica' i purej. 'Bi-bi mala, bi-bi mala purica-po polu pasle, a za pecu nu nesle. / Djeca dotroe i pokupe to zrnje."
28. Erdélyi Zsuzsanna, 1984. 58. p.
29. Dömötör Ákos: XIX. század eleji ponyvairat Vas megyéből. = *Savaria*, 17–18. köt. 1983–1984. 157–165. p. – Dömötör közli a század eleji ponyva teljes szövegét is.
30. Dömötör Ákos i. m. 100. p. – a Bálint Sándortól kért írásbeli véleményt is közli a szerző.
31. Erről, valamint a gradistyei horvát Mária-álmáról: Horváth Sándor: Mária álma. = *Jel.* 10–12. p. – Ott további irodalom. Lásd még Bencsics, Nikolaus: Apokryphische Literatur bei den Burgenländischen Kroaten. = *Croatica-Slavica-Indoeuropala* Wien, 1990. 13–19. p. (Wiener slavistisches Jahrbuch. 8.)
32. Róla a közelmúltban monográfia is megjelent. (Vö. Fucek, Ivan:Juraj Mulih. Zivot i djelo. Zgb. 1994. (Filozofsko-teološki institut Druzbe Isusove – Zagreb, Papinsko Sveuciliste Gregorijana – Rim Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Zagreb. Biblioteka *Vrela i prinosi* za povijesti susovackog reda u hrvatskon narodu. Knjiga 1.
33. Jánosi Gyula: *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán.* Pannonhalma, 1935. 30. és 33. p. (Pannonhalmi füzetek 6.)
34. Vanyó Aladár Tihamér: *A katholikus restauráció Nyugat-Magyarországon. (I: Sopronmegye katholikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében.)* Pannonhalma 1928. 37. p. (Pannonhalmi füzetek 4.)
35. Jánosi Gyula i. m. 204. p.
36. Horváth Tibor Antal: Szombathely a XV–XVIII. században. Szhely, 1993. 376–7. p. (Acta Savariensia 8.)

S. Benedek András

Az ukrán és a magyar helytörténetírás Kárpátalján 1989 után

Szerényi Ferdinánd, a sokat kritizált Masaryk-akadémia főtitkára, aki századunk húszas éveiben a mai Kárpátalja magyar lakosságának közművelődési ügyeiben fáradozott, alaptételként fogalmazta meg: „A honismeret az önismeret útja!" Ma már tudjuk, több annál. A jól szervült hagyománytudat a nemzeti identitás legfontosabb kötőanyaga, amely képes megőrizni nemcsak évtizedekre, de évezredekre is a szétszóratott nemzettöredékeket.

A kisebbségi helytörténet tehát – akarva-akaratlanul – politika. S e tekintetben nem e történeti segédtudomány lép ki szűk szakmai keretei közül; a tárgyszerűségnél és a szakmai kritériumoknál megmaradva is azzá teszi a többségi nép intoleranciája, a helyi eseménytörténetet, régészetet, néprajzot torzítottan az országtörténet, a történelem és politika viszonyrendszerébe emelő önigazoló szándék.

Így van ez Kárpátalján, illetve 1944 után már ukrajnai viszonylatban is. A XIX. század jóindulatú, romantikus műregéit először a századelőn és az első Csehszlovák Köztársaság idején transzformálta hitelesnek deklarált őstörténetté az állampolitikai elismertséggel kacérkodó pánszlávizmus. Az új, immár birodalmi hatalmi központ(ok) számára pedig a nagyhatalmi döntések elméleti legitimálása volt fontos. A két kulcsszó: prioritás és kontinuitás.

Az elvárások megteremtették a pontosan illeszkedő, jól adjusztált történelmet. Ennek a kárpátaljai ukrán „történetírásnak" a legkirívóbb példája, mintegy összefoglalója a *Boldogság felé (Kárpátontúl vázlatos története)* c. 1973-ban ukránul, 1975-ben magyarul is megjelentetett „alapmű". Udvari István, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanszékvezetője, a kérdéskör egyik legjobb ismerője e könyv kapcsán szögezi le, hogy „Kárpátalján egészen a peresztrojka kezdetéig aktuálpolitikai célok szolgálatába állított, cinikus pártfunkcionáriusok által irányított történelemhamisítás folyt, amelynek fő tézisei: Kárpátalja autochton népessége ukrán; a terület a IX–XII. században a Kijevi Oroszország részét képezte; a magyarság a területet erőszakkal hódította meg, s az itt élőket egy évezreden át szociális és nemzeti tekintetben egyaránt kegyetlenül elnyomta; a terület Magyarország gazdasági gyarmata volt; a görög katolikus vallás, illetve egyház idegen jelenség Kárpátalja történetében; a görög katolikus papok a középkortól kezdve a Vatikán ágensei stb." (*Kárpátaljai Szemle*, 1994. 8. sz. 20. p.) Ugyancsak Udvari István figyelmeztet arra a veszélyes szemléletmódra

is, amely Kárpátalja jelen határait és állapotát visszavetíti a múltba, s a történettudományi hipotéziseket és a tendenciózus folklórgyűjteményeket egy prekoncepció vitathatatlan bizonyítékaként kezeli.

A szemléletváltás jeleit keresve az ukrán Kárpátalja-értékelésekben, helytörténeti monográfiákban, többé-kevésbé pozitív példaként az I. Hrancsák által szerkesztett *Kárpátalja történetének alapvonalai* (Nariszi isztoriji Zakarpattya. Z najdavnyisih csasziv do 1918. Ungvár, 1993.) c. gyűjteményt kell felemlítenünk. Az ungvári egyetem történelmi kara köré csoportosuló szerzők igencsak meghaladják a korábbi kvázi-historiográfia színvonalát. A mű fejezetcímei tárgyszerűek, a történelmi korszakok kapcsán utalnak a demográfiai viszonyokra is. Ennek ellenére hangsúlyozni kell: a szovjet korszakban megszokott és immár alaptétellé vált premisszákat azonban ezek a szerzők is kritikátlanul – sőt velük azonosulva – érvényesítik. Így náluk bizonyítást nem igénylő tény a magyarság kései, XII. századi megjelenése a területen, a Kárpátalja-fogalom visszavetítése a múltba (Magyarország és Kárpátalja igen gyakran azonos szintű fogalomként jelenik meg!), ugyanakkor a tárgyalt terület határainak virtualitása (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros „érintettsége" folytán) egyféle feloldást jelent módszertani bizonytalanságaik alól. Hiányzik a kötet forrásanyagának kritikája is, illetve csak akkor jelenik meg élesen, amikor pl. Lutskay Mihály (1788–1843) életművét, annak „magyarbarát" vonatkozásait bírálják.

Ez könyv sem tud tehát szakítani a több évtizedes sztereotípiákkal. Nem is könnyű ez a feladat, hiszen a szerzők személyükben is sokszor azonosak a korábbi időszak készséges „történelemidomáraival".

Nem csoda tehát, hogy a szemléletváltás elmaradt. Nem kis részük van ebben a mai Kárpátalja területén kívül élő „diaszpóra-tudósok" műveinek. E sorba tartozik Julian Himinec *Zakarpattya zemlja ukrajinszkoji derzsavi* (Kárpátontúl az ukrán állam földje) c., 1991-ben Ungváron, a Kárpáti Könyvkiadónál (!) megjelent könyve. A szerző a harmincas években az Ukrán Nemzeti Szervezet tagja, 1938–1939-ben a rövid életű, huszti székhelyű ukrán bábállam elnökének, Avgusztin Volosinnak közeli munkatársa. További életpályájának állomásai: Bécs, Berlin, Lemberg, majd az Egyesült Államok. Az ukrán emigráció tevékenységének aktív szereplője. 1978-tól, a kötet utószava szerint, már csak irodalmi és tudományos tevékenysége foglalja le. Ennek a „szakirodalmi tevékenységnek" nemcsak Magyarországon vannak aktuálpolitikai allúziói, de a könyv szerkesztője, Oleksza Misanics irodalomtörténész ugyancsak érinti Himinec forrásainak egyoldalúságát, sőt: a fentiekben említett *Kárpátalja történetének alapvonalai* c. monográfia szerint is egyoldalúan és túlértékelve szerepelteti az ukrán elemet Kárpátontúl történelmében. E szolid kritika után lássuk a könyv néhány konkrét megállapítását: a történelmi Kárpátontúl magában foglalta Eperjes vidékét, az egész Tiszántúlt s Erdélyt; az Árpád-házi királyok udvarában ukránul beszéltek.

mert akkoriban ez volt a művelt emberek nyelve; a századfordulón szervezett Egán-féle hegyvidéki akciót a magyar kormány csak azért nem akadályozta meg (valójában az szervezte) mert sokat adott a külföld véleményére; a Károlyi-kormány autonómiát nyújtó 1918. évi X. néptörvényének célja a magyar uralom fenntartása volt stb.

Ugyanebbe a körbe tartozik és kevés újat mond Petro Szterecso *Karpato-Ukrajinszka Derzsava* c., 1963-ban Torontóban megjelent, majd 1994-ben Lvovban (Lemberg) újra kiadott munkája, amely azonban legalább több dokumentumot idéz az 1919–1939-es időszakra vonatkozóan.

A „történelmi Kárpátalja" mítoszát különben Sztepan Pop kassai egyháztörténész ötlötte ki, akinek 1983-ban megjelent *Zapovit predkiv* (Az ősök testamentuma) c. könyve a nyolcvanas évek végén a *Mology Zakarpattya* c. területi ifjúsági lapban hosszú folytatásokban látott napvilágot, s azóta a helyi történelemálmodók katekizmusa.

Az előítéletek továbbörökítése bűn. Mégis ennek elkövetése jellemző a kárpátaljai iskolák számára kiadott segédkönyvre (Jurij Mudra: *Nas kraj – nasa isztorija. – Vidékünk – történelmünk.* Ungvár, 1984. Kárpátontúli Pedagógiai Módszertani Központ) is, minthogy a mai Kárpátalja-fogalmat visszavetíti a múltba, és az ukránokat elnyomó népekként emlegeti a magyarokat, románokat, cseheket, szlovákokat. A szerző, aki maga is középiskolai tanár, „csak" abban hibáztatható, hogy az általa felsorolt mintegy félszáz forrásból mindössze négy született a rendszerváltás után. A hamis források viszont csak hamis eredményeket adhatnak.

Ugyancsak ezt a makacsul ismétlődő szemléletet sugározza az 1991-ben Ungváron megtartott nemzetközi tudományos konferencia anyagait összefoglaló kötet (*Ukrajinszkije Karpati.* Uzshorod, 1993, Vidavnyictvo Karpati.) M. P. Tivodar az Ukrán Kárpátok etnikai viszonyait rendszerező tanulmányában kiindulópontként és vitathatatlan tényként szögezi le, hogy I. István idején Magyarország határai a Tiszától délebbre húzódtak, így („ocsevidno" – szemmel láthatóan) Kárpátontúl a Kijevi Ruszhoz tartozott. Ez a vulgármarxista megközelítés még a tudományosság álruhájába öltöztetve sem lehet egy megújuló szemlélet alapja. Ahogy a tájegység legfelkészültebb történésze, Soós Kálmán megállapítja, előkutatások nélkül nem lehet megírni Kárpátalja történetét. Ha valaki ma bemegy a beregszászi területi levéltárba, és megnézi, hogy az érintett tudósok közül ki vett kézbe egy-egy fontos dokumentumot, elképesztő kép tárul elé: – senki (*Kárpátaljai Szemle*, 1995. 1–2. sz. 18–19. p.)

Ezzel reménytelenül berögződött hamis Kárpátalja-képpel a magyar helytörténetírásnak nincs mit kezdenie; még vitába is alig szállhat a szerzőkkel, hiszen ők nem szakmai érvrendszert használnak.

A tényeket azért újra és újra leszögezheti. Kobály József Kárpátalja jelenlegi területének népei a középkorban (A kárpátaljai szláv-orosz őslakosság kérdéséhez)

c. tanulmányában (*Acta Hungarica*, 3. évf. 1992. Ungvár, 1994. 95–113. p.) a régészeti, toponímiai, nyelvészeti, embertani, történelmi, néprajzi és más tudományágak adatainak egybevetésével leszögezi: a honfoglalást megelőző és az azt közvetlenül követő időszak helyi szláv lakossága nyugati és déli szláv jellegzetességeket mutat. Kárpátalja magyarokkal való benépesítése pedig már közvetlenül a honfoglalás után megkezdődött (lásd: csomai temető), és a XIV. század kezdetére az egész síkvidéki részre kiterjedt. A honfoglalás előtti szláv telepek és az első, XIV. századi rutén betelepülés között nincs közvetlen kapcsolat. A történelmi, néprajzi és embertani adatok a rutének hazáját a Kárpátoktól északra jelölik meg, és alátámasztják kései, főleg XIII–XIV. századi megjelenésüket Kárpátalján.

Kobály Józsefen kívül a már említett Soós Kálmán foglalkozik indirekt módon a kárpátaljai ukrán (hely)történetírás módszertani és elvi-politikai anomáliáival. folyóiratokban, napilapokban megjelent ismertetésein, vitacikkein kívül elsősorban a Kézművesipar-történeti kutatások Kárpátalján és I. Rákóczi György és kora az ukrán történetírásban c. tanulmányaiban (In: *Perlekedő évszázadok – Históriai mozaikok* vidékünk múltjából. Ungvár-Bp. 1995. Intermix Kiadó.)

E sorok szerzője könyveiben (*Tettenérhető történelem*. Bp. 1993. IKVA; *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Bp. 1994. Beregszász 1996, HSA–Mandátum Kiadó; *A megmaradás esélyei*. Bp–Beregszász 1996, HSA–Mandátum Kiadó) és Udvari István írásaiban, elsősorban a *Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében* c. gyűjteményében felmutatja ugyan a torzításokat, de nem száll velük aprólékos vitába, inkább a többé-kevésbé vitathatatlan adatok felsorakoztatására törekszik, beleértve az oklevelek, a régészet és nyelvészet közvetlen vagy közvetett bizonyítékait. (A jelen tanulmány szerzőjének a *Tettenérhető történelem* c. munkáját lapunk harmadik, 1994. évi évfolyamának 2. száma a 153–154. oldalon, *A megmaradás esélyei* c. munkájának tanulmány-változatát pedig első, 1991/92. évi évfolyamának 1. száma a 16–18. oldalon ismertette. – Szerk.)

Ami példamutató: a kárpátaljai magyar helytörténetírás egészében erre a jó értelemben vett pozitivista álláspontra helyezkedik mind a korábbi munkák újrakiadásakor (Lehoczky Tivadar és Szabó István megyemonográfiái, a Tisza bölcsője c. gyűjtemény stb.), mind az új munkákban. Az összefoglaló kiadványokat Botlik József–Dupka György: Ez hát a hon... Bp–Szeged, 1991, Mandátum–Universum; ugyanők: Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár-Bp. 1993. Intermix Kiadó; Dupka György: Kárpátalja magyar személyi és intézmény-adattára. Bp.–Ungvár 1993. Intermix Kiadó. Ez utóbbi ismertetését ld. lapunk harmadik, 1994. évi évfolyamának 2. számában a 224–225. oldalon.) ugyan még érheti bírálat, mégpedig elsősorban módszertani megközelítéseik tisztázatlansága, másrészt az adatanyag bizonytalansága miatt, a falumonográfiák (Móricz Kálmán: Nagydobrony. H. n. 1993, Hatodik Síp Alapítvány), a folklórgyűjtemények (Vári Fábián László: Vannak ringó bölcsők. Kárpátaljai magyar népballadák. Ungvár–

Bp. 1992, Intermix Kiadó; Penckóferné Punykó Mária: Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák. H. n. 1993, Hatodik Síp Alapítvány) és a levéltári forrásközlések (Csatáry György: Levéltári halászatok. Ungvár–Bp. 1993, Intermix Kiadó; u.ő.: Múltunk írott ereklyéi. Ungvár-Bp. 1995. Intermix Kiadó) már vitathatatlanul maradandó értéket képviselnek. Embert próbáló honismereti adatgyűjtés eredményeit teszi közzé Keresztyén Balázs (Rákóczi virágai. Kárpátaljai történeti és helyi mondák. Ungvár–Bp. 1992, Intermix Kiadó; uő: Irodalmi barangolások a Kárpátok alján. Ungvár–Bp. 1993. Intermix Kiadó; uő: Magyar művelődési hagyományok kárpátaljai lexikona. Ungvár–Bp. 1995., Intermix Kiadó).

Külön fejezetet érdemelne a közelmúlt sorstragédiáival szembenéző, túlnyomórészt dokumentumokat közlő irodalom (Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztalinizmus kárpátaljai áldozatairól [1944–1946]. Ungvár–Bp. 1993, Intermix Kiadó; Koncepciós perek magyar elítéltjei. A sztalinizmus áldozatainak emlékkönyve [1944-1957]. Bp. 1993, Intermix Kiadó; Dupka György–Horváth Sándor: '56 Kárpátalján. Ungvár–Bp. 1993, Intermix Kiadó, valamint Nagy Jenő, Ortutay Elemér, Forgon Pál, Bendász István, id. Balog Sándor lágerbeszámolói).

E hosszú felsorolás sem teljes. Úgy tűnik, hogy néhány értékálló szépírói teljesítmény mellett a néhány éve „felszabadult" kárpátaljai irodalom elsősorban *tényirodalom*. S ez e maroknyi közösség jövőjét határozhatja meg a többségi mítoszok és a nagyon is gyakorlatias hatalmi intézkedések ellenére.

Számunk szerzői

Tánczos Vilmos, egyetemi oktató, Babes–Bolyai Egyetem, Kolozsvár
Horváth Sándor, néprajzkutató, Herendi Porcelánmúzeum, Herend
S. Benedek András, művelődéstörténész, Budapest

KISEBBSÉGKUTATÁS

SZEMLE

Herder multikulturális eszméinek mai következményei

Chirot. Daniel: Herder's Multicultural Theory of Nationalism and Its Consequences. = East European Politics and Societies, 10. vol. 1996. Winter. 1. no. 1–15. p.

Johann Gottfried Herder (1744–1803) eszméi a nemzeti kultúrák kivételes, összemérhetetlenül egyedi voltáról és történeti önértékéről nemcsak a múlt és a jelen század nacionalista gondolkodóinak meggyőződésében váltak hittételként vallott ideológiává, hanem a mai Nyugat-Európa és Észak-Amerika multikulturalizmust hirdető elméletírói is ebből a forrásból merítenek.

Herder vitathatatlanul a német kultúrához tartozik, s kutatói talán éppen ezért fordítottak oly csekély figyelmet arra, hogy életének, ifjúkorának meghatározó éveit a Baltikumban töltötte. A mai balti államok és az egykori Kelet-Poroszország területére kétszáz évvel ezelőtt a nyelvek és etnikumok sokfélesége volt jellemző: földbirtokos és városi polgár németek, kereskedő és iparűző zsidók, lengyel nemesek, továbbá balti és szláv, valamint finnugor nyelvű jobbágyok és parasztok éltek itt. Az állami hivatalokban a német, orosz vagy francia járta. Az államhatárok gyakran változtak, ám a hódítások sohasem váltottak ki nacionalista tiltakozást vagy felszabadulási törekvéseket. A különböző felekezetű és nyelvű lakosság csoportjai közt nem szültek ellentéteket az említett különbségek, mert az uralkodóknak és kormányzataiknak az uralkodáshoz *nem volt szükségük* kulturálisan homogén, egységes társadalmakra.

Herder eszméi első látásra épp az ellenkezőjét tükrözik mindannak, amit a filozófus a baltikumi népek együttéléséből láthatott, hiszen felfogása az egymástól gyökeresen különböző nyelvi és kulturális entitásokon – *a nemzeteken* – alapul, amelyek egyenlők lévén, valamennyien önállóságra, saját kormányzatra jogosultak. Herder alkotta meg a *nacionalizmus* fogalmát. Ezért, továbbá mert eszméire gyakran hivatkoztak a szűkkeblű, gyűlölködő, sőt népirtó nacionalizmusok képviselői, az utóbbi két évszázadban sokan démonizálták Herdert. Ő azonban nem tehető felelőssé nézeteinek torzításai vagy az azok nevében elkövetett tettek miatt – ahogy Rousseau sem a francia forradalom terrorja, Darwin a rasszizmus, Nietzsche pedig a nácizmus miatt.

Herder valójában – mestere, *Hamann* nyomán – elvetette Kant felvilágosult racionalizmusát és a felvilágosodás racionális univerzalizmusát, mivel ezek az irányzatok

az emberi magatartást és természetet képletként kifejezhető törvényekre kívánták visszavezetni, zárójelbe téve a szenvedélyt és spontaneitást. A baltikumi kultúrák változatosságának ismerete és történelmi tanulmányai vezették arra a következtetésre, hogy minden kultúra *egyenértékű*, hiszen valamely nemzet hagyományain, tapasztalatain alapul. A saját nyelvvel, népművészettel és szokásokkal bíró nemzetek az eltérő éghajlat és földrajzi körülmények, illetve történelmi múltjuk miatt különböznek egymástól. Ezt tiszteletben kell tartani, s Herder ennek jegyében bűnnek minősítette a távoli népek gyarmati leigázását. Munkáiból hiányoznak az agresszív nacionalizmus jelei. Minden hagyományos közösséget féltett a modern, bürokratikus állam – a felvilágosodott Nagy Frigyes Poroszországa – hatalmának erősödése láttán. Birodalomellenessége az egyik magyarázata annak, miért lett annyira népszerű a múlt századi szláv nemzetmegújítók körében: Herder a porosz és a Habsburg-imperializmust egyaránt elítélte, és hangoztatta a szláv népek jogát önálló nemzeti létükhöz. Méltatta a zsidók erényeit is, sőt megjegyzései mintha a cionizmus gondolatát vetítenék előre.

Herder kereken elutasította a felvilágosodás ama eszméjét, miszerint az emberi kultúra kozmopolitává és egységessé fog válni. Hitt az ész és az igazságosság hatalmában, de az önkényuralom jellemzőjének tartotta az állam uniformizáló és kulturális homogenizáló törekvéseit. (Az állami túlhatalom bírálatával, hagyományos közösségek védelmével és az emberiséget diverzitásként bemutató felfogásával közel áll számos mai multikulturalizmust, ökológiai szemléletet és technológia-ellenességet hirdető posztmodern gondolkodóhoz.)

Ez az eszmei háttér teszi érthetővé következtetését, miszerint minden nép megérdemli az önállóságot, hogy saját kultúráját saját nyelvén ápolhassa. Ebből nemcsak messzemenő következmények fakadtak, hanem közelebbről elemezve azok forrása, maga a herderi nemzeteszme is problematikusnak bizonyult. Nemzetképe – először is – *nem tükrözte* a valóságot, noha eredetileg annak megismerése és ismerete inspirálta Herdert. A Baltikumban (és másutt) együtt élő népek és kultúrák sohasem rendelkeztek mind saját kormányzattal és önállósággal, s ilyet nem is kívántak. Mindenki számára idegen volt az az elképzelés, hogy a politikai határokon belül az egy kultúra és az egy nyelv elve realizálódjék. Ilyesmire törekedni, látták jól akkoriban, rengeteg megoldhatatlan területi és felsőbbségi problémával, politikai és emberi konfliktussal járna. És korunkban épp ezekkel küszködünk.

Nemzetképe saját szemében azért nem volt problematikus, mert ő a modern állam *nélküli* világban gondolkodott. Ez az állam azonban a modern kori tudománnyal és technikával együtt megvalósult, és Herder nemzetbátorító eszméinek követése folytonos konfliktusok forrása lett. Egy további szempont Herder problematikusságához az, hogy a modern állam, a fejlődés elvetése valamiféle idealizált földműves-kézműves közösségtípus nevében nem más, mint romantikus, irodalmi ihletésű ábrándozás, amely korántsem nevezhető politikai vagy társada-

lomfilozófiának. A hagyományos, természetes közösségek és kapcsolatok értékesek és emberközeliek ugyan, de nem lehetett őket változatlanul megőrizni, hiszen ez a felvilágosodással kezdődött civilizációs fejlődés elvetését jelentette volna. Herder épp a változatlanság mellett foglalt állást.

A múlt századtól, de különösen a nagy birodalmak e század eleji felbomlását követően az államok homogenizálásra törekednek. A lakosságnak választania kell a kultúrák, szokások és nyelvek között, amelyek egyikét az állam domináns helyzetűvé teszi. Herder nemzeteszméjéből következik, hogy a nagyobb államok kereteibe került más nyelvű-kultúrájú csoportok jogos harcot folytathatnak önállóságukért, függetlenségükért. Ennek vagyunk tanúi az utóbbi másfél évszázadban.

Az elmaradottabb régiókban (Baltikum, Balkán stb.) azért is voltak nagy hatásúak Herder eszméi, mert azok szerint – kultúrájuk alapján – a szegény nemzetek egyenrangúak a gazdagokkal. A reális fejlettségbeli különbségek ugyanakkor irigységet és haragot váltottak ki a szegények körében.

A nacionalizmus a modern korban állami ideológiává vált, és ennek nyomán a nemzetek rivalizálásának indulatai hatották át a tömegeket. Ez logikus következménye annak a felfogásnak, miszerint a népek jóléte, szabadsága, jövője és önazonosságuk megőrzése csak önálló, erős és független nemzeti politikai egység létrehozásával biztosítható. A nemzeti közösségek közt ma olyan játszma folyik, amelyben a résztvevők csak a másik fél vesztesége árán juthatnak nyereséghez. Herder természetes (születésen, nem döntésen alapuló) közösségeket idealizáló felfogása az ő jószándéka ellenére vezetett el idáig, és ezen vajmi keveset változtat, ha rámutatunk a német vagy szláv nacionalizmusok torzításaira Herder írásainak értelmezésében.

Balla Kálmán

Jószándékkal kövezett út: a pozitív diszkrimináció negatív következményei

Murphey, Dwight D.: Race Relations in America: Forty Years after the „Civil Rights Revolution". = The Journal of Social, Political & Economic Studies. 20. vol. 1995. Fall. 3. no. 355–371. p.

A tanulmány őszinte és bátor hangú hozzászólás egy olyan vitában, amely a fekete kisebbség polgári jogai, illetve esélyegyenlősége körül gyakorlatilag a rabszolgaság megszüntetése óta folyik Amerikában. Az 1950-1960-as évek „polgárjogi forradalmának" eredményeként megszűnt a faji alapú megkülönböztetés és elkülönítés törvényes lehetősége, megszülettek az egyenjogúság garanciái. Az azóta eltelt három-négy évtized fejlődése nyomán azonban ellentmondásos helyzet alakult ki, amelyben már-már tabunak számít bizonyos tények kimondása. Ezeket a fejlemé-

nyeket tekinti át *Jared Taylor* több ezer tételből álló dokumentum-gyűjteménye (*Paved with Good Intentions: The Failure of Race Relations in Contemporary America.* Carroll & Graf Publishers, 1992).

A dokumentumokból leszűrhető következtetések első csoportjában szerzőnk a fekete kisebbség szociális helyzetének alakulását foglalja össze. A fekete kisebbségen belül mély szakadék alakult ki, amely összeomlással fenyegeti ezt a kisebbségi társadalmat. Megnőtt ugyan a szakmával rendelkező feketék száma (ezek fele közalkalmazott), ugyanakkor tömegessé vált a nyomorszinten, a civilizáció perifériáján élő réteg (az *„underclass"*). Ez utóbbiak körében általános a bűnözés (a lakosság 12%-át kitevő feketék a rablások és erőszakos cselekmények több mint felének, a gyilkosságok 60%-ának elkövetői). Bűntetteik több mint felének fehér amerikaiak az áldozatai (ugyanakkor a fehér bűnözők áldozatainak csak 2,4%-a fekete). Társadalmuk bomlását szemlélteti, hogy ma már a fekete családok több mint felében csak egy szülő neveli a gyermekeket, és a fekete újszülöttek 70%-a házasságon kívül jön világra. A drogoktól való függés, illetve az állami szociális segélyekből élés mint életforma nagymértékben elterjedt, akárcsak az iskolalátogatás elmulasztása. Mindezek következményeként a bevándorló más (ázsiai, latin-amerikai) kisebbségi csoportok tagjai megelőzik a feketéket a társadalmi és gazdasági érvényesülésben.

A jelenség gyökereit keresve vissza kell mennünk a polgárjogi mozgalmak időszakába. Ezek eredeti célja a *faji „színvakság"* volt, azaz annak elérése, hogy az embereket érdemeik, ne pedig származásuk és bőrük színe alapján ítéljék meg. Az 1964-es polgárjogi törvény elfogadásakor mindennemű elfogultságot (preferencia, faji kvóta stb. alkalmazását) igyekeztek kizárni a törvényhozók. A törvény alkalmazása és a polgárjogi mozgalom azonban rövidesen a faji szempontú csoportjogok, kedvezmények, kvóták és fenntartott helyek elérése felé vett irányt. Az USA államainak és cégeinek nagy része meghatározott előnyben részesíti a feketék tulajdonában álló vállalkozásokat üzleti szerződései megkötésében. Kedvezőbben (plusz pontokkal) bírálják el a kisebbségiek (feketék) pályázatait a tévé- és rádióműsor-sugárzási frekvenciaengedélyek kiadásában, az FBI és a diplomáciai testület vizsgáin, vállalkozói támogatásokban stb. Az effajta megkülönböztetést bírósági döntések sora támasztotta alá.

A pozitívnak szánt diszkrimináció azonban csak látszólag kedvez a feketéknek. Fokozatosan erősödik ugyanis függőségük, az állami hatóságokra utalt voltuk, miközben saját képességeik felől bizonytalanságban maradnak, éppen az alkalmazott részrehajló elbírálás miatt. Így aztán érthető, hogy a fekete kisebbség megnövekedett öntudatához radikalizmus, sőt paranoia társult. Felerősödtek a feketék faji alapú szegregációjára irányuló törekvések, és terjed a fehérek iránti tolerancia elutasítása.

A faji alapú preferencia gyakorlata azonban nem magyarázható csupán a törvény félresiklott alkalmazásával. Bonyolult szövedékű ideológiák és mítoszok táplálják és erősítik azt a közvélekedést, amelyet a hisztérikus reagálások miatt nyíltan alig mer valaki megkérdőjelezni. Két előfeltevés lelhető fel ennek az ideológiának a mélyén: az egyik szerint a fehérek körében általános a rasszizmus (a feketéket csekélyebb értékűnek tartó felfogás), a másik szerint a feketék minden problémájáért a fehéreket terheli a felelősség. Ez a két felfogás nemcsak hogy felmenti a feketéket a kudarcaikért viselt felelősség és a sikerekhez szükséges igyekezet követelménye alól, hanem bénítóan is hat rájuk, hiszen azt sugallja, hogy önmaguk nem tehetnek semmit helyzetük változásáért.

Ez az ideológia „az áldozatok felelősségre vonásának" minősíti, amikor feketéknek kell felelniük az általuk elkövetett tettekért. Kialakult a *kettős mérce* szinte orwelli módon skizofrén gyakorlata a fekete kisebbséggel kapcsolatban. Így pl. önmagára nézve a rasszizmus vádját kockáztatja, aki fekete közéleti személyt bírál. A fehér többségű intézményeket, cégeket rendre ellenőrzik, van-e körükben faji diszkrimináció, de senki sem vizsgálja a feketék elfogultságát. A lapokban, filmstúdiókban stb. belső szabályok szabják meg a feketék kötelező és pozitív tartalmú szerepeltetésének mértékét (a 12%-ot messze meghaladó arányban). A csak feketéknek alapított diák- és egyéb szervezetek, egyesületek virágoznak, míg a csak fehéreknek szánt szervezeteket mindenki rasszistának tartaná. A fehérek által feketék ellen elkövetett bűntetteket rendszerint rasszista motivációval magyarázzák, míg fordított esetben soha. A konklúzió mindebből az, hogy e zavaros, mindent átható ideológia szerint csak a fehér ember lehet rasszista.

A gyógymód kizárólag azon alapulhat, amit Amerikában is mindenki elfogad: a helytálló diagnózison. Szembe kell nézni a hisztériák, a kettős mérce alkalmazása, a törvényt kiforgató elfogultságok mögött rejtőző s azokat tápláló félelmekkel. Az állandó elnyomás és üldöztetés mítosza, a fehérek örök rasszizmusának és felelősségének hangoztatása mögött kimondatlanul az a – sokaknak ijesztő – gondolat lappang, hogy amennyiben nincs velük szemben érvényesülő társadalmi korlátozás és elnyomás, akkor a feketék *önmaguk felelősek* teljesítményükért és szociális helyzetükért. Ezekre a mítoszokra mindaddig szüksége lesz a hatásuk alatt álló amerikai társadalomnak, amíg a polgárjogi törvények eredeti céljuknak megfelelően meg nem szüntetik a kettős mérce és a faji alapú elfogultság gyakorlatát. A faji konfliktusokat és megkülönböztetést újratermelő preferenciák akkor szűnhetnek meg, ha elkövetett tetteiért mindenkit egyenlően, azonos elvek szerint vonnak felelősségre, faji vagy etnikai hovatartozására való tekintet nélkül.

Balla Kálmán

A nemzeti fejlődés törvényszerűségei

Rychlík, Jan: Obecné zákonitosti vývoje národů a vztahů mezi nimi. = Slovenský národopis. 44. roč. 1996. 2. no. 159–167. p.

Csehszlovákia kettéválása bizonyára sok évtizeden át lesz kedvenc témája a történészeknek és a politológusoknak. Ma azonban az a legfontosabb kérdés e kettéválással kapcsolatban: egyáltalán lehetséges-e több nemzet hosszabb ideig való együttélése egyetlen államban. Különösen, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia szétesését véres események kísérték-kísérik, másutt pedig – így Kanadában, Spanyolországban vagy Belgiumban – az együttélés új és új feszültségeket involvál.

A kérdésre adandó választ nehezíti a terminológiai kuszaság. Míg az angoloknál a „nationality", a franciáknál a „nationalité" és a belőle képzett melléknév jelentése „állam" és „állami", addig Közép- és Kelet-Európában a „nemzet" és a „nemzeti" mögött az „etnikai nemzet, illetve nemzeti" képzik fel. De nyugati hatásra ebben a régióban is inkább „államközi kapcsolatokat" értünk „nemzetközi kapcsolatok"-on, s az sem kétséges senki előtt, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetén valójában egyesült államalakulatok szervezetét kell érteni.

Tehát: a nyugati országokban főként a „politikai nemzet" fogalma járja a mi „etnikai nemzet" fogalmunkkal szemben. A politikai nemzet úgy keletkezik, hogy az etnikailag heterogén lakosság az egy államhatalomhoz való tartozás folytán kialakítja magában az egyetlen egészhez tartozás tudatát. Itt Franciaország a klasszikus példa, ahol a centralizált monarchia alattvalói előbb-utóbb elhitték, hogy ők mindannyian, noha több nyelven beszélnek, franciák. Az 1789. évi forradalom nyomán egyenlőségjelet tett a nemzet és a polgárok fogalma közé. A franciaországi bretonoknak, korzikaiaknak stb. maradékai a politikai nemzeteszme jegyében ma sem rendelkeznek kisebbségi jogokkal, csupán individuális jogok illetik meg őket.

A politikai nemzeteszme megvalósítása azonban nem minden esetben követel amnéziát a kisebbségi népcsoportoktól eredetüket tekintve. Az amerikai és a svájci politikai nemzet inkább támogatja, hogy az etnikai gyökerek ismerete fennmaradjon.

Volt, ahol nem sikerült megvalósítani az amerikai vagy a svájci politikai nemzetté válást. Ilyen volt a történelmi Magyarország, és ilyen ma Kanada. Hogy mi lehetett és mi lehet ennek az oka, nehéz megmagyarázni. Mindössze csak sejteni lehet: e balsikeres kísérleteknél nem működött a „szabadság, egyenlőség, testvériség"-hez, illetve az amerikai szabadságideálhoz hasonló erejű egységesítő erő.

Különösen nehéz az etnicitás és az etnikai nemzet definiálása. E tekintetben az egy családból, egy törzsből való származás hívei időről időre ádáz vitákat folytatnak azokkal, akik ezt tagadják, mondván: az etnikai nemzethez váltakozó, de mindenképpen meghatározó számban tartoznak olyan egyedek, akiknek semmi közük

sincs a valamikori (feltételezett) törzshöz. Közép-Európában a nyelvet tartják az etnikai nemzethez való tartozás legfőbb ismérvének, ám ez azért nem abszolút ismérv, hiszen vannak olyan nemzetek (pl. az írek és a norvégok), amelyek egy nemzet létükre több nyelvet beszélnek, és – persze – olyan egy nyelvet beszélő közösségek is, amelyek több nemzetet reprezentálnak.

Herder és (többek között szláv és bolsevik követői) szerint a nemzetek objektíven léteznek, s mint ilyenek a történelem alanyai. Sztálin, hogy a zsidó Bunddal folytatott polémiájából győztesen kerüljön ki, a nemzeti létezés objektív kritériumait úgy szabta meg, hogy a zsidóságtól megtagadhassa a nemzet voltot.

Manapság egyre többen vallják, hogy nincs e téren lehetőség az objektivizmusra, és nem lehet meghatározni konkrét ismérveit az etnikai nemzetnek (pl. Ernest Renan, W. E. Mühlmann, M. Maget). Ezért valamely etnikai nemzethez való tartozást mindenki csupán a más emberektől való eltérések révén fogja fel. S ezek az eltérések igencsak sokféle ismérvek alapján érzékelhetők. Így csehek a németektől nyelvük, szerbek a horvátoktól vallásuk, osztrákok a németektől hosszan tartó különélésük révén különböznek egymástól. A hosszan tartó különélésnek valóban van szerepe a külön nemzetté válásban. Pl. az NDK polgárai, akik ugyan nem ültek fel az „elhatárolás" (Abgrenzung) politikájának, mégis, amikor visszatértek az NSZK kebelébe, bizonyos lélektani gátlásokkal küzdöttek. Ugyanígy: a moldáviai románok többsége is moldáv tudatra tett szert, a vardari és égei Macedónia hajdani bolgárai ugyancsak mindinkább makedónoknak vallják magukat.

Noha az emberek régóta érzékelik az etnikai különbségeket, a középkorban ezeknél sokkal fontosabb volt a rendi hovatartozás (nemes, polgár, jobbágy), illetve az, ki milyen valláshoz tartozik (keresztény – nem keresztény, később pedig: katolikus – protestáns). Csupán az „etnos" meghatározott mértékű „polgárosultsága" nyomán került az összes ismérv vezető helyére a nemzet, illetve alakult ki – mint ideológia – a nacionalizmus. Ez a 18. és a 19. század fordulójáig mindenképpen haladó trend volt, ám mihelyst a nemzet mint polgári társadalom megvalósult, reakcióssá vált, mert e társadalom kereteiből meghatározott etnikai csoportokat és nemzeteket egyszerűen kirekesztett. Elvileg nincs különbség a „nagy" és „kis" nemzetek nacionalizmusa között: a nagyok nacionalizmusát nem lehet egyértelműen agresszivitásban elmarasztalni, illetve a kicsinyekét a védelmi jelző alkalmazásával felmenteni (vö. a kis nemzetek nagy szomszédokhoz és a saját kisebbségekhez kialakult-kialakított viszonyával).

A több nemzetnek egy államalakulatban való együttélésére – mint azt történelmi és jelenkori tapasztalatok mutatják – két alapvető lehetőség van. Az első, ha az etnikai nemzetek fokozatosan egyetlen politikai nemzetté fejlődnek. A második: több önálló államisággal nem rendelkező nemzet egyetlen állam keretében való létezése, esetenként az autonómia különféle fokozataival. Ám ez a részt vevő nemzetek többségének ambícióit nem elégíti ki, ui. az önálló államisággal nem

rendelkezők nem léphetnek fel a nemzetközi fórumokon. Így a Habsburg Birodalmat a kiegyezés után is következetesen osztrákként emlegették, Csehszlovákiáról szólva is mindvégig csehekről beszéltek.

A több nemzet együttélését megvalósítani próbáló államok, még ha kezdetben konföderációként indultak is (pl. Svájc), előbb-utóbb föderációs berendezkedésre tértek át. Ám a föderációk sem bizonyultak a múltban és nem bizonyulnak a jelenben sem túlságosan stabilnak. Ezért – elvileg – a nemzeti államok kialakítása kecsegtet egyedül a nemzeti kérdés megoldásával. A gyakorlatban azonban ennek nincs realitása, mégpedig sem településföldrajzi, sem gazdasági szempontból. Ennek oka az, hogy a világon csak kb. 200 állam létezik, míg a nemzetek (etnikumok) száma a 8 ezret is meghaladja.

Tudni kell: miközben minden állam nemzeti állami létre törekszik, a kisebbségek „eltüntetésének" nincs reális (humánus) lehetősége. A kiirtás emberiségellenes vétek volna, a ki- és áttelepítéshez egészen ritka szituáció szolgál csak (vö. a németek elüldözésével a második világháború befejezése után), az erőltetett vagy erőszakos asszimiláció „eredményei" hamar visszájára fordulnak (vö. a szlovákiai magyarok reszlovakizálásával és visszamagyarosodásával), a természetes asszimiláció, illetve az integráció vállalása esetleges.

Az igazi lehetőség a nemzetek fölötti és polgári társadalmi tudat fokozatos kialakítására való törekvés, ami azonban hosszan tartó folyamat. Ennek ellenére így kell dönteni, mivel a nemzeti kisebbségek egyéni vagy kollektív jogokkal való felruházása nem akadályozza meg, legfeljebb gyorsítja vagy lassítja a többnemzetű államok szétesésének a folyamatát.

Futala Tibor

Interetnikus kapcsolatok Kalotaszegen egykor és ma

Fülemüle Ágnes: Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi községben. = Regio, 7. évf. 1996. 1. sz. 64–86. p.

Katolaszeg neve fogalommá vált a magyar néprajzban és művelődéstörténetben. Gazdagon árnyalt komplex kultúrája a közép-európai paraszti kultúra egyik csúcsteljesítménye. Ez a mintegy 50 km hosszú tengely mentén fekvő, mandula alakú terület ma is a koncentrált magyar jelenlét színtere a magyar–román határvidék és a Székelyföld között. Román többséget csupán a táj peremvidékein, főképp a hegyvidékhez közel eső területeken találni.

A 40 kalotaszegi község közül Fülemüle Ágnes Kalotaszentkirály (Sincraiu) és Zentelke (Zam), a két egymás mellé települt felszegi ikerfalu életkereteit, kultúráját elemzi.

Az 1991-es népszámlálás adatai szerint a Kalota által kettészelt ikerfalu összesített lélekszáma 1255 fő, ebből 1054 magyar, 201 pedig román. A település felekezeti összetétele: református 1009, ortodox 180, baptista 47, görög katolikus 13, római katolikus 3, jehovista 2, pünkösdista egy fő.

A két falu közül Zentelkét a 13. sz. végén, Szentkirályt a 14. sz. elején említik először az írott források. Az ikerközség legnagyobb birtokosa – egészen az 1930-as évekig – a Bánffy család; lakói – a szentkirályi nemesek és jobbágyaik, valamint a zentelki jobbágyok – az 1560-as években csatlakoztak a reformációhoz. Történelmük talán legtragikusabb traumáját az 1848/49-es szabadságharc idején szenvedték el: ekkor a szomszédos román településekről összeverődött parasztsereg rohanta meg és égette fel az ikerfalut. A tragédia kihatott azonban a tájegység egészének életére: ebben az időben ugyanis Kalotaszeg központja nem Bánffyhunyad volt, hanem Kalotaszentkirály.

Erdély Romániához kerülésével a község élete alapjaiban változott meg: rövid úton szervezték át a közigazgatást és az iskolarendszert. Az 1923. évi földreform során kisajátították és fölosztották a Bánffyak földjeit. A falubeli szegénység – magyarok, románok egyformán – 1-2 hektárt kapott, viszont a faluhoz közel eső, jó adottságú földek a szomszédos román többségű Nagykalota gazdái kezébe kerültek.

A második bécsi döntés következtében az új határ kettészelte a falut: a földek jelentős része a román oldalon maradt. Mégis ez az alig négy év volt a mezőgazdaság modernizációjának legsikeresebb időszaka (aranykalászos gazdatanfolyamok, mezőgazdasági hitelek, nemesített állatfajok, ekekapa alkalmazása stb.). A „román világ" visszatérte nem kevés atrocitást hozott magával az itt élő magyarok számára, bár a népi emlékezet őriz példákat az egymás iránti szolidaritás eseteire is (román pópa kiállása a magyarok mellett). Az 50-es és 60-as évek politikáját viszont mind a magyar, mind a román lakosság megsínylette: magyar oldalról elsősorban a nacionalista iskolaügyet, román részről a görögkatolikus egyház betiltását, mindkét részről pedig a kollektivizálást és a kuláküldözést fájlalták.

Az ikerfalu társadalmi szerkezete még ebben a században is kevéssé polarizált. Lakossága főképp mezőgazdaságból élt, s a szegényebbje idénymunkára az Alföldre járt aratni vagy cselédeskedni Kolozsvárt, illetve Bánffyhunyadon. Szakmát kevesen tanultak.

A 20. század közepéig Zentelke és Szentkirály fiataljai nem igen házasodtak összse; mára ez a különállás feloldódott. „Ma már nagyon összeházasodtunk, össze van elegyedve a két falu" – mondják. A jelenben a „mi–ők" oppozíciója nem a két falu között érvényesül, riválisnak együttesen a főútvonalon fekvő, hasonló lélekszámú Körösfőt érzik. „A körösfőiek mások, nagyravágyóbbak. A körösfői inkább árul, meg bedolgoztat, minthogy a földjét művelje..."

Magyar–román együttélés

Már a 15. századtól költöztek be az ikerközségbe román családok; nagyobb számban azonban csak a 18–19. században kerültek ide. A két etnikum kapcsolata az idők során mindig rendezett volt és maradt. A református és ortodox papok egymással jó viszonyban vannak, s híveiket is toleranciára buzdítják. Összeházasodásra közöttük azonban – egy-két kivételtől eltekintve – nincs példa. Rokonsági kapcsolatok hiányában a két etnikum vallási alapon is elkülönül egymástól. Éppúgy, mint a szokások, a viselet és az ünnepek tekintetében.

A hétköznapok azonban közösek: gazdasági egymásrautaltság szabályozza a falu életét. A vevő és eladó, mesterember és megrendelő, gazda és napszámos, pakulár és juhos gazda viszonyát nem a nemzeti hovatartozás, hanem a gazdasági pozíció határozza meg. A falu gyakorlatilag kétnyelvű. Egyik fél sem keresi a konfliktusokat: „Ésszerűbbek itt a népek. A románsággal mindig jól egyeztünk."

A nemzetalkotó többség itt kisebbséget alkot, a kisebbségi nemzethez tartozó csoport – számszerűségénél, de ami ennél fontosabb, erős közösségi kohéziójánál fogva – domináns tényező volt és az is maradt. A presztízs-fölény a magyarság énképét jellemzi, s ez semmiképp nem kötődik hatalmi pozíciók birtoklásához vagy politikai esélyeihez. „A románok inkább kívánnák a vegyes házasságot, mert törekednének fölfelé" – jellemzi a helyzetet egy másik magyar többségű kalotaszegi falu, Gyerővásárhely lakója.

Emlékezés történelmi eseményekre

Kalotaszentkirály egyházi élete kiemelkedően aktív. Az 1848-as nagy faluégésben elpusztult templomot önkéntes munkával, pénzadományok segítségével maguk állították helyre, Ady-szobrot avattak a Kalota partján stb. – holott nem tartoznak a vidék gazdagabb falui közé.

Az emlékezet ébrentartásában oroszlánrészt vállal a református egyház: a község és a templom múltjáról bibliaórán és istentiszteleten hallhatnak a hívek. Az 1848-as pusztítás időben távoli esemény lévén, politikai tartalma elhomályosult, emléke elsősorban a közösség megújulási képességét dicséri: „Erdély címere, a poraiból megelevenedő főnix, ... ezt a templomot háromszor égették el, de újratámadt mindig poraiból." Más a helyzet a 20. századi uralomváltások eseményeivel, különösen az ún. „magyar világ" és a rá következő visszarendeződés emlékeivel. 1989 óta az emberek ugyan „kibeszélik" magukból a kommunizmus alatt elszenvedett sérelmeket, ám ha az emlékanyag az államnacionalizmus komplexusos (érzékeny) pontjaira tapint rá, akkor továbbra is elhallgatnak.

A magyarok történetei balladai módon heroizálják a civil kurázsi megnyilvánulásait. A román lakosság emlékei viszont feszültségekkel, sérelmekkel terheltek.

Egy román asszony szerint a második bécsi döntés után meglepődtek, hogy „nagy románozás" kezdődött el, mert ők akkor, mint fiatalok, békességben nőttek fel.

A közösség önszerveződése mindmáig jelentős. Van gazdatársulásuk, s egész Kalotaszeg legnagyobb RMDSZ-szervezete működik itt. Hétvégeken rendszeresen tartanak vendégelőadásokat, táncmulatságokat, sportesseményeket.

Szembeötlő Kalotaszentkirály és Zentelke hagyománytisztelete. Az ikerfalu viseletét, szokásait, földművelés iránti vonzalmát máig az archaizmus jellemzi. A hagyományokhoz való ragaszkodás még szembetűnőbb, ha az életmódot, szokásokat az ún. cifravidék és a főútvonalon fekvő átmeneti vidék falvaival hasonlítjuk össze. A presztízsjavak fogyasztása itt racionálisabb, visszafogottabb, ellenben közösségi életük intenzívebb, és erősebb a társadalmi szolidaritás kohéziója is. A kultúra, az értékrend, a mentalitás szférájában megnyilvánuló tradicionális szemlélet a más etnikumhoz fűződő viszony minőségét is meghatározza.

Cholnoky Gzőző

Szlovákiában ellentmondásos a helyzet

Bútora, Martin: Slovakia Still at the Crossroads? = Perspectives. 94–95. 1996. 4. no. 53–60. p.

Az 1993-as lengyel és az 1994-es magyar parlamenti választásokhoz hasonlóan Szlovákiában is előre meg lehetett jósolni az 1994. októberi előrehozott választások eredményét: a mindössze fél évvel korábban megbuktatott Vladimír Mečiar (és pártja, a HZDS) újabb győzelmének csak az aránya volt kérdéses. A 150 tagú Nemzeti Tanácsban a végül is elnyert 61 mandátum ugyan kevés volt a kormányalakításhoz, erre azonban egyedül csak a győztes pártnak volt esélye, hiszen az addig kormányzó, Moravčík vezette koalíció pártjai még a 17 magyar képviselő támogatásával sem érték el a szükséges többséget. A HZDS végül korábbi szövetségese, a radikálisan nacionalista Nemzeti Párt (SNS) és a szociális demagógiával mandátumokhoz jutó Munkásszövetség (ZRS) bevonásával alakította meg az újabb Mečiar-kormányt.

A választási eredmények legfőbb üzenete az, hogy az előző, 1992. júniusi választások óta nem következett be számottevő változás a polgárok értékpreferenciáiban. És mivel az akkor hatalomra jutott, előző Mečiar-kormány erőszakolta ki Szlovákia függetlenné válását, az 1994-es választások mintegy utólag szentesítették a különválás tényét, bizonyos értelemben pótolva az 1992 őszén sokak által követelt, de meg nem tartott népszavazást.

A szerző által hivatkozott közvéleménykutatás adatai rávilágítanak az eredmények hátterére, az egyes pártprogramok és politikusok különböző támogatottságá-

nak okaira. A felmérésből kirajzolódó kép szerint a szlovák választópolgárok többségére jellemző a „szociális tehetetlenségi nyomaték" erős hagyománya, azaz a csekély alkalmazkodókészség, vonakodás a változásoktól, kis mértékű nyitottság az új eszmék és intézmények elfogadására. A lakosság többsége még igen nagy mértékben kíván az államra támaszkodni, önmagában és a piacgazdaságban kevéssé bízik. Elfogadja a plurális demokráciát, de az állam iránti – ennek ellentmondó – elvárásai nem csökkentek. Így hát egymást kizáró igények élnek egymás mellett a lakosság zömében: egyrészt elégedetlenség a fennálló helyzettel, másrészt a felelősségvállalás, az aktív fellépés elhárítása, az állami paternalizmus hiányolása. Jellemző módon csökkent a Nyugat és a nemzetközi szervezetek iránti bizalom is.

Rövid ellenzéki szereplését a HZDS képes volt a maga javára fordítani a Moravčík-kormány szidalmazásával, a nemzeti érdekeket eláruló összeesküvés vádjaival. A választásokig rendelkezésre álló idő ahhoz viszont nem volt elegendő, hogy a kormány a demokratikus mechanizmusok felhasználásával (parlamenti bizottságok stb.) bizonyítani és kommunikálni tudja a megbuktatott Mečiar-kabinet privatizációs visszaéléseit és hatalmi önkényeskedését. Mindez azt mutatja, hogy az időközi választások kiírása elhamarkodott volt: a mérsékelt, a nacionalistáktól elhatárolódó pártok (s a velük kormányzó posztkommunista SDL) tévesen ítélték meg a helyzetet és saját esélyeiket. (Ennek tanulságai lemérhetők ugyanezen pártok – a jelenlegi ellenzék – tartózkodó magatartásán a kormánykoalíció kisebb-nagyobb válságai alkalmával.) További bizonyítéka a Mečiarral szembeni elhibázott taktikának az, hogy 1994 végére ért be a gazdasági stabilizáció számos eredménye, amelyekre már az új kormány építhetett (fokozódó gazdasági növekedés és devizatartalékok, alacsony infláció és költségvetési hiány). Gazdasági téren a kedvező irányzat 1995-ben is folytatódott; komolyabb gondot csak a tartósan magas (14% fölötti) munkanélküliség és a változatlanul csekély külföldi tőkebeáramlás okozott.

Nemzetközi viszonylatban is befolyásolja Szlovákia helyzetét a magyar kisebbséghez való viszonyulása. A szlovák kormánykoalícióban rejlő kockázatok ellenére ezen a téren stabilizálódást hozott az 1994 óta hivatalban levő, pragmatikus szemléletű magyar kormány politikája, továbbá a nyugati hatalmak, főleg Németország sürgetése a kapcsolatok rendezése érdekében. Stabilizáló hatással van Szlovákia helyzetére a CEFTA keretében folyó regionális együttműködés, társult tagsága az EU-ban, valamint NATO-békepartnersége. Igaz viszont, hogy a koalícióhoz közeli körökben rendszeresen megkérdőjelezik a nyugati integráció előnyeit, a Nyugat értetlenségére és a nemzeti érdekekre hivatkozva. Szlovákia e tekintetben Olaszországhoz és Ausztriához hasonló gondokkal küzd, amelyek lényege a nemzeti történelem nacionalista-fasiszta periódusához való ellentmondásos viszonyulás, ennek tisztázatlansága. Következménye pedig az, hogy mindhárom országban jelentős sikereket értek el az utóbbi választásokon az európai konzervatív, liberális és szociáldemokrata hagyományokkal szembehelyezkedő populista erők.

A szlovákiai politikai élet végletes megosztottsága nem a klasszikus pluralizmus jegyében, nem a demokráciákban megszokott „váltógazdálkodás" jegyében alakult ki. Mindkét tábor a másik kiiktatására törekszik, hiányzik a minimális konszenzus a közélet alapelveit illetően. Reális a lehetősége annak, hogy a politikában latin-amerikai stílusú kaotikus és szubjektivista tendenciák uralkodnak el, amelyek hatalmi szóval, az alkotmányosságot zárójelbe téve erőszakolnak ki megoldásokat.

Mindez a szlovák társadalom mélységes megosztottságát tükrözi: azt, hogy nem alakult ki benne az az összetartó cementként funkcionáló, általánosan elfogadott szabályrendszer, amely a demokratikus alapelveket is tartalmazza. Az új köztársaságban egyelőre hiányzik a közös jövőkép, a társadalmat integráló közeg, a habermasi értelmű „alkotmányos patriotizmus" (ld. az e számban ismertetett Végel László-tanulmány ilyen értelmű igényét – a szerk.). Biztató és a törékeny szlovák demokráciát erősítő jelenségként kell azonban számon tartani a polgárok elkötelezettségét az új rendszer iránt, ami a magas, 75% fölötti választási részvételben legutóbb is megmutatkozott.

Balla Kálmán

Az új posztkommunista nacionalizmus: Jugoszlávia esete

Lutard, Catherine: Essai d'interprétation du nouveau nationalisme postcommuniste: le cas yougoslave. = Revue d'Études Comparatives Est–Ouest. 1996. 1. no. 133–165. p.

Szerzőnk a brüsszeli Szabad Egyetem szociológus munkatársa, abból indul ki, hogy a múltat a jelenből kell magyarázni. 1945-ben a lakosság széles tömegei elfogadták az új uralmat. Tito és társai pragmatikusok voltak. Az állam autoritárius volt, nem totalitárius. A decentralizáció alapján állt, tehát az állampolgárnak lehetőségei adódtak a hatóságok közti választásra. A hatalomnak ennek következtében volt legitimációja.

A helyzetet mindenki a maga módján használta ki. A vezetők alig ismerték a marxizmus–leninizmus tanait, illetve politikai szükség szerint magyarázták őket. A régóta meglévő közösségi eszmét, a zadruga intézményét jól tudták kamatoztatni. A lakosság többsége paraszt volt; ők igencsak régóta megszokhatták az autoritárius államot, azt ti., hogy az egyén csak a közösség részeként számít. Ezeket a mozzanatokat aztán a populizmus használja fel. A jogok kollektív, nemzeti jogok. A nemzeti kívánságokra a kormány gyakorlatiasan válaszolt. A jugoszláv eszme átmenet volt a teljes önállósághoz, még ha korábban bizonyos vonzóerővel rendelkezett is; az 1981-es népszámláláskor a lakosság 5,44%-a vallotta magát jugoszlávnak.

A jugoszláv népek immár nem voltak alávetve sem a Habsburg, sem az Oszmán Birodalomnak. A titói rendszernek már csak azért is volt legitimitása, mert nem Moszkva hozta létre. Mára a nacionalizmus azonban nem egyesítő és felszabadító erő, mint volt 1945-ben, hanem megosztó érzület. Így most anómia uralkodik, válságot okoz. Voltaképpen nem újfajta nacionalizmus ez, hanem posztkommunista. Minthogy az egyén csak a közösség révén állhatja meg a helyét, ez a közösség a családtól a pszeudokommunista rendszeren át vezet a nacionalizmushoz. Hasonló folyamat játszódott le a többi egykori szocialista államban is.

A titói rendszer bukása után ideológiai űr következett be, ezt töltötte ki a nacionalizmus. A gazdasági nehézségek is hozzájárultak a válsághoz, továbbá a gazdag és szegény köztársaságok ellentéte sem volt közömbös elmélyülése szempontjából.

Noha itt azonos nyelvű, bár nem azonos történetű nemzetekről van szó, most azonban mindegyik igyekszik magát a másiktól elhatárolni, nyelvét megtisztítani az „idegen" kifejezésektől. Még elhunyt jeles szépírókat is bírálnak, így Krležát Horvátországban, mert túlságosan jugoszláv beállítottságú volt. A hivatalos és a magánélet két különböző referenciarendszer keretei között zajlik.

A muzulmán nemzetet csak az 1960-as évek végén ismerték el, amit az 1974-es alkotmány szentesített. A vallási tényező politizálódott, hiszen a terület, a történelem és a nyelv a köztársaságban közös. Most a vallás lett egyfelől az „ütőkártya", másfelől a bunkó, miközben fontos tényezőként historizálódik is. A muzulmánokat a többiek úgy tekintik, mint akik az egykori árulók és hitehagyottak leszármazottai. Ami most folyik, a fentiek ellenére sem vallásháború.

Az albánoknál viszont az a tény, hogy nagy többségük muzulmán: nem vezetett vallási fundamentalizmushoz, mert megvan a saját identitásuk.

Nemzeti mítoszok élednek megint újjá. A szerbek számára Koszovó a dicső nemzeti múlt, pedig vesztes csata színtere volt. A horvátok iráni ősökre emlékeznek. A történelmet is manipulálják persze, ami a területszerzéshez jön jól, hiszen a szerbek Stepan Dušan birodalmára hivatkozhatnak, amely a fél Balkánra kiterjedt. Az egykori önálló horvát állam rehabilitálódik, még ha usztasa állam volt is.

A vegyes házasságok a családokba plántálják át a nemzeti ellentéteket. A szerző elmés táblázatot közöl arról, hogy akár három nemzedéken belül is milyen variációk lehetségesek. Így aztán testvérek, vagy legalább unokatestvérek kerülnek szembe egymással. A vegyes házasságokban a patriarchális hagyományoknak megfelelően a gyermekek apjuk nemzetiségét szokták választani. A barátságok szintén felbomlanak.

Az egyén a halált is szívesen választja a közösség érdekében. Az osztályhoz való tartozás viszont nem számít, azt rendszerint ignorálják. A nemzethez tartozni viszont annál természetesebb dolog: az ősökhöz és a szokásokhoz való ragaszkodás a perdöntő. Mindegyik nemzet sértve érzi magát Tito miatt; a szerbek, mert jugoszlávizmust hirdetett, a horvátok, mert nagyszerb politikát folytatott.

A felbomlás után minden kérdésessé vált. A nacionalizmus legitimálódott és intézményesült. Minden párt azt hirdeti magáról, hogy csak ő képviseli hitelesen. Mindegyik párt számára szinte kötelező, hogy karizmatikus vezére legyen.

A jugoszláviai nacionalista populizmus azért is válhatott általánossá, mert hiányzik a demokratikus hagyomány. A sztálinista módszereket mindegyik színre lépő megtartotta. A sok párt ma már a demokrácia akadálya. Az állami vezetők monopolizálják az információt, a médiákat, az egész államot. Ez ismét az erős és autoritárius állam felé mutat. A vezetők nem érzik magukat felelősnek az előző rendszer bűneiért, pedig mindegyikük tevékeny részese volt. Mindig csak a „másik" a bűnös.

A dinamika jellemző szakaszai: a „másik" felismerése, a tőle való távolságtartás (mindenki többségi akar lenni), a politikai hatalom mobilizálása, az erőszak, az integralizmus, az idegengyűlölet, az antiszemitizmus. Az 1974-es alkotmány mindezt már voltaképpen megelőlegezte. Tito halála után mindenki igyekezett bűnbakot keresni. A szerbek többek között a két tartomány autonómiájában látták ezt meg.

Az autoritarizmus itt – úgy látszik – örök. A Nyugat mindenesetre elősegítette az önállósodást azzal, hogy egyes államokat támogatott. A polgárháború jól jött a fegyvergyárosoknak meg a nagyhatalmaknak, mivel kiterjeszthették befolyási övezetüket. A térségből hiányzik a civil öntudat, az egyéni felelősség. A mai állapot átmenet vagy már nem is az, néhány új autoritárius állam felé.

A szerző – tűnik fel a dolgozat történész szemlézőjének – jóformán egy szót sem szól a szlovénekről, nem is beszélve a nemzetiségekről. Az is érthetetlen, hogy Brüsszelben egy szerzőnek ennyire ne legyen érzéke a nemzeti mozzanat iránt, hogy ilyen fölénnyel tud írni róla.

Niederhauser Emil

A független Ukrajna problémái

Kuzio, Taras: The Emergence of Ukraine. = Contemporary Review. 168. vol. 1996. 1562. no. 119–125. p.; 1563. no. 182–189. p.

A Szovjetunió felbomlását követően a külvilág egy ideig (sok tekintetben mindmáig) szovjet, illetve orosz nézőpontból tekintett az utódállamokra, kiváltképp az oroszokhoz nyelvileg, történetileg és kultúrájában közel álló Fehéroroszországra (Belaruszra) és Ukrajnára, amelyet valójában alig-alig tud Oroszországtól megkülönböztetni. A két keleti szláv köztársaságban ráadásul igen széles körű az orosz nyelv használata. A független ukrán állam történészei jelenleg arra törekszenek, hogy államuk, nemzetük múltját és fejlődését a nagyorosz érdekek torzító hatásától megtisztítva mutathassák be.

Az orosz-szovjet történeti felfogással szemben Ukrajnában ma Mihajlo Hrusevszki (1866–1933), a szovjet időszakban meghélyegzett történész koncepcióját követik. Eszerint Oroszország a közelmúltig kisajátította a Kijevi Rusz 8. és 13. század közötti korszakát, jóllehet az az ukrán történelem része. A kijevinél későbbi eredetű orosz állam csak a Kijevben meghonosodott bizánci kultúra töredékét tekinthette magáénak. A 18. században nagyhatalommá váló Oroszország igazából Moszkóviából ered, amelynek történetére a több évszázados tatár hódoltság nyomta rá bélyegét. A Kijevi Rusz területei viszont lengyel és litván fennhatóság alatt voltak a 13. és a 18. század között, és a két állam története csak Ukrajna cári fennhatóság alá kerülésével kapcsolódott össze. Ezzel alakult ki a 17–18. században az orosz birodalom, mint ahogy Ukrajna kiválása az orosz dominanciájú szovjet birodalom végét jelentette 1991-ben.

Ukrajnának azonban csak egyik, noha legnagyobb része tartozott Oroszországhoz. Az ukrán nyelvet tiltották, önálló létezését tagadták a cári hatóságok: mindössze „kisorosz" nyelvjárásnak tekintették (csak 1905-ben, a forradalmi események légkörében ismerte el a cári tudományos akadémia az ukrán nyelv önálló voltát). A mai Nyugat-Ukrajna zöme az osztrák császárság, majd a kettős monarchia Galícia és Bukovina tartományaihoz tartozott, ahol az ukrán kultúra fejlődésének nem hatósági, hanem inkább szociális korlátai voltak: az ukrán (rutén, kisorosz) nyelvű, görög katolikus vallású, de a maroknyi értelmiségitől eltekintve nem ukrán nemzeti tudatú lakosság zöme ugyanis falusi szegényparaszt volt. A városi lakosság többsége az osztrák fennhatóságú ukrán vidékeken lengyel és zsidó, a cári birodalom ukrán kormányzóságaiban pedig orosz volt.

Részben éppen a városi lakosság közönye, illetve szembenállása, továbbá a falusi ukránság alacsony fokú nemzeti tudata miatt vallottak kudarcot az ukrán függetlenségi törekvések az 1917–1921 közötti forradalmi és polgárháborús években. A rövid életű ukrán állam minden szomszédja szemében szálka volt, és az antanthatalmak is a birodalmi restaurációra törekvő fehér csapatokat támogatták vele szemben. Végül a lengyelek és a bolsevikok osztozkodtak az ukránlakta területeken.

Az 1922 és 1991 közötti Szovjet-Ukrajna története bővelkedett tragédiákban: mind a sztálini kolhozosítás, mind a német megszállás sok millió áldozatot követelt. A gulágokba deportáltak közt is az ukránok aránya volt a legnagyobb, különösen a Molotov–Ribbentropp paktumot és a mai Nyugat-Ukrajna szovjet megszállását követően. Ennek ellenére a hivatalos ukrán kommunista pártapparátusban rendszeresen fel-felbukkantak a nemzeti irányzat csírái és képviselői. Közülük a 60-as években Petro (Pjotr) *Seleszt* emelkedett a kijevi pártapparátus élére, a 80-as években pedig az a Leonyid Kravcsuk, aki 1991-ben a független ukrán állam első elnöke lett.

A gorbacsovi reformok jegyében választott ukrán parlament 1990. július 16-án kimondta Ukrajna szuverenitását, majd – a moszkvai puccs hatása alatt – 1991.

augusztus 24-én függetlenségét. A Szovjetunió tervezett átalakítása ennek nyomán túlhaladottá vált. December 1-jén népszavazás erősítette meg 90%-os többséggel a függetlenséget, s egyúttal sor került az első közvetlen elnökválasztásra is. Kravcsuk elnök hét nappal később az orosz és a fehérorosz elnök társaságában végleg elvetette Gorbacsov reformtervét, kimondta a már balti államok nélküli Szovjetunió feloszlatását, és létrehozta – az addigi tagköztársaságok laza szövetségeként – a Független Államok Közösségét (FÁK).

Az 52 milliós Ukrajnát 25 közigazgatási terület (*oblaszt*) és a Krím autonóm köztársaság alkotja (ez utóbbi az egyetlen orosz többségű terület). Az új állam első, előrehozott parlamenti választását 1994 májusában tartották, az ugyancsak előrehozott helyhatósági és a köztársasági elnökválasztást pedig ugyanazon év június–júliusában. Ez utóbbi második fordulójában a korábbi miniszterelnök, Leonyid Kucsma győzött csekély többséggel. A szavazás tükrözte az ország megosztottságát: Kucsma a keleti, jelentős részben orosz lakosságú iparvidéknek és az ott domináns baloldali pártoknak köszönheti győzelmét, míg a nemzeti érzelmű nyugati, északnyugati körzetek Kravcsukra szavaztak.

A szabad választások és a demokratikus intézmények kialakulásának elismeréseként Ukrajna 1995 őszén tagja lett az Európa Tanácsnak. Ezzel kötelezettségeket is vállalt, mindenekelőtt az alkotmány szentesítését (erre 1996 májusában sor került). Eszerint a törvényhozás szerepkörét az egykamarás, 450 tagú, öt évre választott Legfelsőbb Tanács látja el. A területi, városi és helyi szovjetek helyébe az állami közigazgatás megfelelő szintű szervei léptek. Ezeknek fejét, akárcsak a kormányfőt, az ötéves mandátumú köztársasági elnök nevezi ki. Jevhen Marcsuk jelenlegi miniszterelnök kormánya a gazdasági stabilizációt, az értékálló pénz, a *hrivna* bevezetését szorgalmazza (ez utóbbi 1996 nyarán meg is valósult). A politikai pártok közül a baloldaliak (szocialisták és kommunisták) a legerősebbek a parlamentben, s a jobboldal a leggyengébb. A nemzeti középpártok közül a Ruh és a republikánus párt számottevő.

Az új állam vezetőit próbára tevő krízishelyzetek sorába tartozik a felekezeti viszály, amely egyrészt a korábban betiltott görög katolikus és az ortodox egyház közötti vagyonvitákban, másrészt az ortodox egyház szakadásában nyilvánult meg (Moszkvához hű és a tőle független nemzeti egyház is működik). Kucsma elnök semlegességre törekszik a vitában. További feszültségforrás volt a krími helyzet, főleg amikor a tartomány 1994-ben saját elnököt választott a Moszkva felé tekintő Jurij Meskov személyében. Elszakadási szándékai azonban kudarcot vallottak, és a csecsen lázadókkal szemben saját területi integritását védelmező orosz kormány sem támogatta, így 1995 nyarán Kijev megszüntette az elnöki intézményt, és a krími autonóm parlament új, kompromisszumkész kormányt választott. Az ukrán fennhatóságot támogatja az erősen oroszellenes, mintegy 300 ezer fős krími tatár lakosság is.

Nemzetközi viszonylatban Oroszországgal továbbra is hiányzik a kapcsolatokat rendező alapszerződés, a krími vita mellett a fekete-tengeri flotta megosztásának kérdése miatt. Romániával mindmáig ugyancsak késlelteti az alapszerződést az a feszültség, amely a román kormánypártok egy részének területi követelései, illetve a fennálló határok megkérdőjelezése miatt alakult ki Bukarest és Kijev között. A csernovici területen (az egykori Észak-Bukovinában) mintegy 20%-os arányban élő román kisebbség a szeparatista hangulatkeltés miatt bojkottálta az 1991-es decemberi népszavazást. Kijev e kisebbséget részben moldovánnak tekinti, és fellép a Moldvai Köztársaság Romániával való egyesülésének gondolata ellen. Magyarországgal viszont kiváló Ukrajna viszonya, amit az 1993-as alapszerződés is jelez. Mindkét állam tart a Nagy-Románia felújítására irányuló törekvésektől. Kijev a kárpátaljai magyar kisebbséget a román, szlovák és lengyel kisebbségnél kedvezőbb elbánásban részesíti, és helyi szinten önkormányzatát is engedélyezi, miközben a szeparatizmus veszélye miatt elveti a Kárpátalja különleges státusára vonatkozó (a helyi népszavazáson 1991-ben többséget kapott) magyar igényt.

A világpolitikában némi hagyományt jelent Ukrajnának, hogy az ENSZ alapító tagja volt. A szovjet haderő és atomarzenál jelentős részének megöröklése inkább tehernek bizonyult számára. 1991 decembere óta 750 ezerről 400 ezerre csökkent a hadsereg létszáma, és célként a negyedmilliós állományt tűzték ki. Az atomfegyverekről való teljes lemondás (1996–1997-ben szállítják el Oroszországba az utolsó rakétákat), illetve az ehhez vezető tárgyalások nagyban növelték Ukrajna súlyát és tekintélyét a világban. Ez tükröződik az ország Európa Tanács-tagságában és az EU-val kötött társulási szerződésben.

Balla Kálmán

Zsidó–lengyel kapcsolat egykor és ma

Borkowicz, Jacek: Parę słów o Żydach i Polakach. = Więź. 39. rok. 1996. 7. no. 58–67. p.

Noha a lengyelországi zsidó kisebbség a közismert történelmi kataklizmák miatt igencsak „törpe minoritás" lett, a legtöbb lengyelnek mégis van zsidó, még inkább zsidó gyökerű ismerőse. A zsidók az országban ott is jelen vannak, ahol valóságosan nincsenek, minthogy a lengyelek számára korántsem csak élő emberek, hanem fantomok is.

Egyszer végre normálisan kellene szólni róluk, sine ira et studio, azaz elkerülve mind az anti-, mind pedig a filoszemitizmus buktatóit. A referált szerző, aki a Więź folyóirat szerkesztőségi tagja, és akit diákkorában antiszemitizmussal, szerkesztőként később filoszemitizmussal marasztaltak el, erre tesz kísérletet. Mégpedig több, így keresztény, értelmiségi, lengyel nemzeti és európéer nézőpontból is.

Keresztényként azt bizonygatja, Isten Noénak tett ígéretére (Ter 9, 8–10) és Pál apostol kijelentésére (nincs többé zsidó és rabszolga [Gal. 3, 28.])hivatkozva,

hogy az első és a megújított szövetség népe egyaránt és együttesen választott nép. Ez az igazság már kétezer éve próbál utat törni magának a keresztények tudatában. Nem sok sikerrel. Ezért nem szabad csodálkozni a hithű zsidókon, akik még makacsabbul zárkóznak el a zsidó-keresztény közösség gondolatától. II. János Pál mindenesetre megtette a maga lépését, amikor a római zsinagógában 1986-ban kijelentette, hogy a zsidók a keresztények idősebb testvérei.

Jézus zsidóként való megtestesülése egyáltalán nem esetleges és bizonytalan tény. A próféták által megjósolt Júda- és Dávid-leszármazottnak zsidónak kellett lennie, hogy beteljesítse a megváltás isteni tervét. Ezt különösen célszerű hangsúlyozni az antiszemitákkal folytatott vitákban.

És ezek után miként kell értelmezni az Evangélium és Pál apostol „zsidóellenes" fragmentumait. Ezek – nyilvánvalóan – nem mások, mint a zsidók közötti viták és veszekedések emlékei, hiszen az első keresztény közösségek tagjai szinte kivétel nélkül zsidók voltak.

Így hát – mondhatja az *értelmiségi* –, minden rendben is volna, hiszen az Isten előtt „nincs se zsidó, se pogány", azaz mindenki egyenlő, mégis a zsidók mintha kivételek volnának. Elég, ha a világhíres tudósok, írók és művészek listáira tekintünk, hogy tudjuk miről is van szó.

Valóban: nincs a zsidóságon kívül még egy nemzet, amely több nyomot hagyott volna a világtörténelemben. Mindez kultúrájuk ősiségével magyarázható. A zsidók már régen könyveik fölé hajoltak, amikor az európai népek az ábécét sem ismerték. Míg a többi nép egymással háborúzott, a zsidók olvastak, írtak és számoltak, elvont fogalmakkal operáló vitákat folytattak, zsinatoltak Istenükkel. Ezért minden országban, ahol utóbb megjelentek, ők lettek az „írástudók". A befogadó népek a tudás és a művészetek elsajátítása tekintetében renyhék voltak s ezáltal versenyképtelenek, egyszerre csodálták és irigyelték a zseniális zsidókat. Ez a megállapítás – természetesen – a lengyel antiszemitákra is vonatkozik.

A lengyel antiszemitizmusnak, ellentétben a nyugati szakemberek egy részének állításával, nincs semmi köze, pontosabban: már nincs semmi köze a Jézus megöletésével kapcsolatos vádnak. Elvétve legfeljebb néhány falusi öreg vélekedhet így. Napjainkban a lengyel antiszemitizmus nem más, mint „értelmiségellenes hangulatok primitív formája". Ezek a hangulatok szinte mindenkit zsidónak bélyegeznek meg, aki valamiféleképpen kitűnik.

Mihelyst valaki a népből szájára veszi a zsidókat, az értelmiségi onnan a legszívesebben eloldalog. Nem akarván senkit „megsérteni", lehetőleg ki sem ejti ezt a szót. Ezzel szemben a privát életben azért folyik a zsidózás.

A primitív antiszemita kirohanásoknál csak kevésbé fájdalmasak a zsidók számára a filoszemitizmus ügyetlen megnyilvánulásai, mivel ezek is, bár másképpen, deformálják a tényeket, a valóságtartalmakat.

A *lengyel nemzeti nézőpont* tulajdonképpen a nemzet sorsának kedvezőtlen alakulásával áll összefüggésben. A lengyel pszichikum a traumát elszenvedett ember lelkiségéhez hasonlít: annak ellenére sem tud rendbe jönni, hogy a háborúnak fél évszázada vége, és a szovjet hadsereg hét éve kivonult. Nem csodálható ezért, hogy a lengyelségnél többet szenvedett zsidók tudata sem akar letisztulni. Amíg valaki is életben lesz az Auschwitzot túlélők közül, addig mindig számolni kell beteg tudatú zsidókkal. Ez nem jelenti azt, hogy a túlélőket nem kellene ösztökélni a múlt lezárására, a normális életvitelre.

Elvileg a sokat szenvedett lengyeleknek és a még többet szenvedett zsidóknak a vészkorszak elmúltával egymásra kellett volna találniuk. Nem így történt. „A mi beteg emlékezetünk elválasztott bennünket a zsidóktól, a zsidók beteg emlékezete pedig a zsidókat választotta el a lengyelektől" – hangsúlyozza a szerző.

A zsidók a háborút követő kielcei pogromot hányják a lengyelek szemére, a lengyelek, akik szerint ez a pogrom az NKVD műve volt, pedig azt hánytorgatják fel, hogy Sztálin büntető kádereinek egy harmada zsidó volt.

A zsidók és a lengyelek közös szenvedésének színhelyei, a táborok is gyakorta tárgyai a két fél összekülönbözéseinek. A lengyelek – a korábbi népköztársasági propaganda hatására – hajlamosak rá, hogy az áldozatok körében kisebbítsék a zsidók százalékarányát, illetve hogy elfelejtsék: Auschwitz a zsidók számára megsemmisítő tábor volt, a lengyelek számára csak koncentrációs.

A zsidóknak, különösen azoknak, akik emigráltak, egyszerűen „fáj Lengyelország". Honvágyuk van, ami mélyen emberi dolog. Makacs lengyelellenes megnyilvánulásaik gyakorta éppen ezt a honvágyat leplezik, illetve saját maguk számára azt hivatottak indokolni, hogy helyesen cselekedtek, amikor elhagyták Lengyelországot.

Az *européer* azt mondja: a zsidók is különbözőek, akárcsak a lengyelek. Éppen ezért nem szabad antiszemitizmusnak minősíteni minden megnyilvánulást, amely nem tetszik a zsidóknak. A zsidóság Glempet és Waleşát némely általa kifogásolt megnyilvánulásáért (konkréten: Waleşa nem volt hajlandó elítélni Jankowski plébános azon kijelentését, amely a Dávid-csillagot a horogkereszt, a sarló és kalapács társaságában említette, Glemp pedig a „zsidók hetedik hadoszlopáról" beszélt a kármelita nővérek kolostorának támadásával kapcsolatban) minden további nélkül gaz antiszemitának kiáltotta ki, míg Szamirnak azt a megjegyzését, hogy a lengyelek az anyatejjel szívják magukba az antiszemitizmust, egyszerű nyelvbotlásnak, könnyen felejthető bakinak minősítette. Nem szabad kétféle mércével mérni, minthogy az ilyesmi deprimál sokakat, és lovat ad a valódi antiszemiták alá.

A zsidók sorsa mindenképpen nagy figyelmeztetés mindannyiunk számára. Ha egyszer a zsidók nem számíthatnak a keresztényekre, a zsidók a zsidókra, az emberek az emberekre, megeshet: holnap mi magunk is üldözöttek leszünk.

Futala Tibor

Etnikumok, bűnözés és sajtó Angliában

Grover, Chris – Soothill, Keith: Ethnicity, the search for rapists and the press. = Ethnic and Racial Studies, 19. vol. 1996. 3. no. 567–584. p.

Angliában évszázados hagyományra tekint vissza a színes bőrű (fekete férfiak szexualitásának a fehér nőkre veszélyes és fenyegető, brutális és bestiális jelenségként való beállítása. A feketék nemi életének állatiasságáról kialakult hiedelmet a 18. században a négerek és a majmok közti nemi kapcsolatról szóló rémtörténetek is szították. Ugyancsak a közfelfogás állt számos amerikai lincselés hátterében, amikor tettüket a fehér nők megvédésének szándékával próbálták igazolni az elkövetők. A feketék erőszakosságáról és bestialitásáról kialakult képzet idővel olyan felfogássá bővült, amely szerint a társadalom egészét veszélyezteti ez a jelenség.

A szerző annak a vizsgálatnak eredményeit ismerteti, amely a mai angol sajtó tükrében kívánta ellenőrizni, élnek-e s milyen formában az iménti előítéletek, illetve mennyire táplálja őket a sajtó, amely a tömegek mindennapi olvasmánya. A kilenc lapból 3-3 napi és hetilap sorolható a bulvársajtó kategóriájába, három pedig (ebből egy hetilap) a színvonalas politikai lapok közé. Az elemzés tárgya a lapok egy-egy évfolyama volt, azon belül a nemi erőszakcselekményekről tudósító rovat, különös tekintettel a benne szereplő ügyek vizsgálati, tehát ítélethirdetés előtti szakaszára. A kérdés pedig az, milyen képet festenek a lapok a faji kisebbségekhez tartozó elkövetőkről és gyanúsítottakról.

A nemi erőszakkal vádolt vagy gyanúsított személyekről pontos leírás ritkán olvasható, ez azonban a bulvársajtó, illetve a műfaj (a bűnügyi rovat) sajátossága. A nem európai etnikumú férfiakkal kapcsolatban lényegében három megjelölés ismétlődik benne, úgymint, a „fekete", „színes bőrű" *(mixed race)* és „mediterrán".

A sajtójelentések és a rendőrségi nyilvántartások lényegében megegyeznek abban, hogy a támadók (vagy ha többen voltak, legalább az egyikük az esetek mintegy 25-26%-ában tartoztak etnikai (faji) kisebbséghez, mégpedig többségükben a feketékhez. Ez mindenesetre erős túlreprezentáltságot jelent az említett kisebbségek lakosságon belüli arányához képest. A sajtó hírszolgálata a rendőrségi nyilvántartások ismeretében tehát nem vádolható azzal, hogy célzatosan válogatna a bűnügyek között. Az elfogultság torzító hatása nem ebben mutatható ki, hanem a beszámolók *jellegében és terjedelmében.*

A tudósítások aránytalanul gyakrabban említik meg a támadó származását, ha más etnikumhoz tartozik, mint amikor a támadó fehér férfi. A nők ellen más etnikumúak által elkövetett támadásokról több a részletes beszámoló is. Az elkövetők közti 3:1 arány (a fehérek ennyiszer vannak többen) a sajtó nagy részében gyakorlatilag megfordul, ha a származás említését nézzük. A sajtó ezáltal nem csupán

igazodik az elterjedt előítéletekhez, hanem erősíti, táplálja, sőt újraalkotja őket. A nem fehér támadók esetében különösen gyakran tudósít kés használatáról, valamint az áldozat kirablásáról, ezáltal szinte sugallva a „késsel támadó, áldozatát megerőszakoló és kirabló" bestiális fekete bűnöző képét.

A brit sajtó etikai felügyeletében illetékes testület, a Press Council és az újságírószövetség egyaránt határozatokban ajánlotta a sajtó munkatársainak, hogy tudósításaikban nem csak a bűnügyiekben, csakis akkor említsék meg a személyek származását, ha annak a téma szempontjából különös jelentősége van, mivel a sajtó előítéletes beszámolói – mint azt a szociológiai vizsgálatok is kimutatták – alkalmasak a más etnikumok és fajok elleni gyűlölet keltésére.

Méltányosságról e téren akkor beszélhetnénk, ha a támadók származását minden esetben említenék a beszámolók. Erre azonban kevés a kilátás egy olyan társadalmi közegben, amelyben a sajtó szempontjából – az olvasók elvárásainak, ízlésének igyekezvén megfelelni – nagyobb *hírértékkel* bír a színes bőrűek által elkövetett támadás. A nagyobb olvasói érdeklődés kiváltása mint jogos célkitűzés azonban nem szoríthatná háttérbe, nem csökkenthetné a sajtó munkatársainak felelősségét. Ez a felelősség egyebek közt azt is jelenti, hogy a sajtónak szerepet kellene vállalnia a közkeletű társadalmi előítéletek hatásának fokozatos csökkentésében.

Balla Kálmán

Az intelligencia, a keresetek és az etnikai hovatartozás összefüggései az USA-ban

Lynn, Richard: Intelligence, Income and Ethnic Identity in the United States. = The Journal of Social, Political and Economic Studies. 20. vol. 1995. 3. no. 343–353. p.

A szerző, aki kutató az észak-írországi ulsteri egyetemen, az USA 39 faji és etnikai csoportjának átlagkereseteit, IQ-ját, illetve ún. „foglalkozási sikerességét" hasonlítja össze. Arra a nem meglepő következtetésre jut, hogy a három mutató szoros korrelációban áll. Bevezetőjében idézi C. R. Jencks 1972-ből való megállapítását, aki *Inequality* c. könyvében az intelligenciahányados és a keresetek közt 0,35, az IQ és a foglalkozási sikeresség között pedig 0,50-es korrelációt mutatott ki.

Az 1980-as amerikai népszámlálás adatai (belőlük legalábbis az egy százalékos adatminta a Népszámlálási Iroda nyilvános adattárában rendelkezésre áll) először tartalmazták a különböző népcsoportok kereseti adatait. Lynn azokkal az etnikai csoportokkal dolgozik, amelyek esetében 300-nál több 25 és 54 év közötti férfit talált, hisz csak az ő esetükben mérvadó a kereset. Intelligenciaszintet természetesen nem mért a népszámlálás, az erre vonatkozó adatait hét, a nyolcvanas évek végén, illetve a kilencvenes évekek elején megjelent műből gyűjtötte össze.

Ugyancsak a népszámláláson kívüli forrásokból, elsősorban szakmai *Ki kicsodák*ból származnak a foglalkozási sikerességre vonatkozó adatai. Ebben az esetben nem is az illetők nemzetiségi önmeghatározását, hanem egyszerűen a vezetéknevek egyes nyelvekhez tartozását vette alapul. Statisztikailag tehát rengeteg kifogás emelhető vele kapcsolatban, eredményei azonban, főleg mivel bő magyar vonatkozásai is vannak, érdekességként mindenképpen figyelemre méltóak. (Ha másért nem, hát azért, mert tudjuk, hogy ilyen felszínes érdekességek alapján rögződik a kép rólunk is, más etnikumokról is.)

Az átlagos IQ és a keresetek táblázatos összehasonlításánál a szerző arra a megállapításra jut, hogy az átlagos amerikai fekete férfi 85-ös IQ-jával a legalacsonyabb kereseti zónában van. Az átlagos fehér férfi IQ-ja 100-as, és a kereseti zóna közepén helyezkedik el. Az átlagos feketék és fehérek közt találjuk a Lynn terminológiája szerinti átlagos „hispánokat", akiknél a cikk olvasója nem is az intelligencia és a kereseti arányok ismétlődő összefüggésére figyel fel, hanem arra a szövevényes terminológiai bizonytalanságra, amit a fajba, etnikumba való besorolás megfogalmazásának alkalmával tapasztal. Idézzük a szerző három mondatát: „A legtöbb hispán mexikói, a legtöbb mexikói pedig vagy amerikai indián vagy európai spanyol és bennszülött amerikai indián keverék. A hivatalos mexikói adatok szerint Mexikó lakosságának 55 százaléka mesztic, 29 százaléka tiszta indián, 15 százaléka fehér és 0,5 százaléka fekete. Az amerindiánok (!) átlagos IQ-ja körülbelül 89-es."

Mind az IQ-t, mind a kereseteket illetően kiemelkednek a kínaiak és a japánok, azzal a ráadás-különbséggel, hogy magas, átlagosan 103-105-ös IQ-juknál is jobban, 113-115% körül keresnek. A fehér népcsoportok között a legmagasabb IQ-ja az orosz etnikumnak van: átlagosan 114-es. Erre Lynn kétféle magyarázatot talál. Egyrészt kimutatja, hogy forrásai szerint a zsidó bevándorlók IQ-ja igen magas, az orosz bevándorlók közt pedig a legmagasabb a zsidók aránya, másrészt saját, skót populáción végzett vizsgálataira is hivatkozik, melyekből kiderül, hogy kivándorlás esetén az intelligencia szelektív tényező. Az ugyancsak magas intelligenciahányadossal rendelkező magyarok, osztrákok és litvánok (106-os, 105-ös, illetve 109-es IQ-k) között is aránylag sok zsidót tételez fel. Miközben más fehér népességek, így a finnek, belgák, svédek, walesiek és skótok közt nincsenek zsidók, az ő eredményességük a vállalkozó szellem erősségének tudható be. (Hogy a vállalkozó szellem mérésére milyen módszert használt, homályban marad.)

Lynn harmadik táblázatában, az úgynevezett foglalkozási sikerességi mutatót illetően az amerikai magyarok igencsak lemaradnak. Ezt a listát egyébként ugyancsak az oroszok vezetik: köztük található a teljes amerikai populációban elfoglalt létszámarányukhoz képest a legtöbb ismert orvos, ügyvéd, menedzser, pénzember stb. Az oroszok sikerességi mutatója messze meghaladja a magyarokét, itt azon-

ban mentségként elmondja a szerző, hogy míg az IQ vizsgálatakor a zsidók mind az orosz, mind a magyar csoportban benne foglaltattak, a sikeresség vonatkozásában a magyar és a zsidó népességet külön kezelte.

E külön vizsgált magyar csoport azonban, egy másik táblázatában messze élen jár a kereseteket illetően, legalábbis a vizsgált 1979-es év 1%-os népszámlálási adatmintájának önbevallásai alapján. (A cikk ismertetője nem tud egyebet feltételezni, mint azt, hogy kivándorolt hazánkfiai körében nem működött a más csoportok által gyakorolt óvatosság, amikor bevételeikről számot adtak.)

A szerző, vizsgálatait összegezve a 2050-es évekre sötét képet fest Amerikáról: addigra rendkívül megnő annak a fekete és hispán lakosságnak az aránya, amelyik mind intelligenciáját, mind foglalkozási sikerességét illetően jelenleg is mélyponton van, s ezáltal az Egyesült Államok „össznemzeti eredményessége" le fog romlani.

Tokai András

Hány spanyol nyelvű kisebbség van az USA-ban?

Portes, Alejandre – MacLeod, Dag: What shall I call myself? Hispanic identity formation in the second generation. = Ethnic and Racial Studies, 19. vol. 1996. 3. no. 523–547. p.

A címben feltett kérdésre nem egyértelmű a válasz, hiszen több latin-amerikai országból érkeztek népes bevándorlócsoportok az Egyesült Államokba. A befogadó társadalom azonban már a múlt században is nemegyszer új megnevezést, sőt új identitást erőltetett rá a bevándorlókra, ami ritkán esett egybe azok önmegnevezésével. Újabban általánosító, több etnikumot átfogó kisebbségi csoportmegjelölések terjedtek el az USA-ban; ezek legismertebb példája az „ázsiai" (Asian) mellett a „hispano" (Hispanic).

Az utóbbi megnevezés különösen kirívó példája az önkényes megjelölésnek, hiszen csak az 1980-as szövetségi népszámlálás céljaira vezették be, és alkalmazták első ízben a latin-amerikai országokból származó népesség statisztikai felmérésének gyakorlati megkönnyítése végett. Ezáltal egyetlen hivatalnoki tollvonás létrehozta az Egyesült Államok második legnagyobb kisebbségét, összevonva a kubai, portorikói, mexikói, kolumbiai és más származású lakosság legkülönfélébb faji, etnikai és társadalmi csoportjait. A gyorsan terjedő használat azonban csakhamar reálisan létező társadalmi jelenséggé tette a hispano közösséget, legalábbis az amerikai társadalom szempontjából. Az érintett különféle csoportok azonban nem fogadták el ezt a megjelölést egyöntetűen – eltérően a korábbi időszakok bevándorlóitól, akik számára az amerikaiak által rájuk ragasztott megjelölés elfogadása a társadalmi beilleszkedés és a későbbi felemelkedés első lépése volt. Így pl. a nemzeti helyett csak regionális vagy osztálytudattal rendelkező lengyel, olasz

vagy skandináv parasztok is ilyen külső befolyás nyomán kezdték magukat az amerikai lengyel, olasz stb. közösség tagjának érezni s a közösségükhöz tartozókkal szolidaritást vállalni.

Az utóbbi évtizedekben érkezett latin-amerikai bevándorlók többsége azonban erősen ragaszkodik országa nemzeti hagyományaihoz, s ennek következtében a nemzeti-állami konfliktusok emléke, a rivalizálás is tovább él köreikben (argentin–chilei, kolumbiai–venezuelai stb. ellentét). A címke elutasításában a nemzeti büszkeség mellett szerepet játszik a hozzá kötődő negatív konnotációk és sztereotípiák elkerülésének érthető vágya is. A hispano névvel illetett lakosság így nem képez koherens vonásokkal és öntudattal rendelkező közösséget, azaz latin-amerikai származásán (és részben nyelvén) kívül nincs más közös jegye. Ugyanakkor a megjelölés általánossá válása, gyakorlati alkalmazása és az érintettek általi fokozatos elfogadása izgalmas amerikai példáját nyújtja az etnikumok – állami támogatással előmozdított – létrehozásának. (Ez utóbbi jelenség nem ismeretlen a közép- és kelet-európai térségben sem, amint a macedón, a moldován vagy legújabban a bosnyák nemzet születése mutatja.)

Az etnikai identitás átalakulása olyan komplex folyamat, amely egyaránt magába foglalja a belső és külső énképet és felfogásokat, az önmegjelölést és a másoktól származó besorolásokat, valamint a korábbi és az új hovatartozás szociális és politikai következményeit, implikációit. Amerikában századunk első felében inkább a *szociális* (beilleszkedési) szempontok befolyása volt a döntő, az utóbbi időszakban azonban a *politikai* előnyök és hátrányok mérlegelése került előtérbe (az új csoport keretében történő érdekérvényesítés, a különféle kedvezmények kiharcolásának lehetősége).

Az új és a régi etnikai hovatartozás közti döntés a bevándorlók második nemzedékében történik meg. Egyrészt a szülők által külföldről hozott eredeti kultúra befolyása már nem kizárólagos a befogadó társadalom sugallta nézőpontokkal szembesítve, másrészt a fogékony serdülő- és ifjúkor mélyen bevésődő tapasztalatai alapvetően megszabják a személyiség formálódásának irányát az identitás tekintetében is. Mindezt a szerzők által a második generációs hispano fiatalok körében folytatott, csaknem 5300 interjúból álló felmérés eredményei támasztják alá, melyeket a tanulmány részletesen, táblázatokba foglalva is ismertet.

Saját etnikumát illetően a megkérdezettek 17%-a nevezte magát *amerikainak*. A legnépszerűbb kategória a *kötőjeles amerikai* volt (kubai-amerikai, mexikói-amerikai stb.), melyhez a minta több mint 35%-a tartozott. Kötőjel nélküli, *eredeti latin-amerikai* (kubai, mexikói stb.) nemzetiségűnek vallotta magát a fiatalok több mint 22%-a. Végül csaknem 25% választotta a negyedik lehetőséget, a *hispano* etnikumhoz tartozást. A felmérés egyéb adatait elemezve kiderült, hogy minél nagyobb a megkérdezettek akkulturációjának foka (tehát minél régebben vándoroltak be, minél jobban tudnak angolul, minél kevésbé spanyolul stb.), továbbá minél

magasabb a társadalmi-gazdasági-jövedelmi státusuk, annál *kevésbé* használják magukra a hispano megnevezést. Ez cáfolja azt a feltevést, miszerint az államilag kreált kategória elfogadottsága nagyobb lenne a relatíve előnyösebb helyzetű rétegekben. Ellenkezőleg, a tehetősebb bevándorlók sokkal inkább képesek ellenállni a mesterségesen, kívülről erőltetett elnevezés használatának, mivel az a szemükben nem fed reálisan létező csoportot, sem pedig pozitív tartalommal nem bír.

A magukat hispano etnikumúnak nevező fiatalok bizonyultak a legalacsonyabb státusúnak a mintában: önértékelésük, ambíciójuk, továbbtanulási szándékuk a legalacsonyabb, míg diszkriminációról szerzett tapasztalatuk a legmagasabb szinten áll. A hispano identitás tehát a halmozott hátrányok dimenziójával azonosítható, és olyan lelkialkatra utal, amelyre többnyire a sikertelen társadalmi adaptáció jellemző. Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy egy-egy kedvező alkalommal élve ne állhatnának a hispano közösség élére a legtehetősebb latin-amerikai származásúak, hogy politikai és gazdasági érdekeket próbáljanak érvényesíteni éppen azoknak a nevében, akikkel mindmáig nemigen kívánnak azonos etnikumhoz tartozni.

Balla Kálmán

A Pannóniai Ének újabb kérdőjelei

Jung Károly: „Emleekewzzunk Reegiekreul..." A Pannóniai Ének gombosi(?) változatainak(?) kérdéséhez = Híd. 60. évf. 1966. 5–7. sz. 459–474. p.

Anonymus Gesta Hungarorumától kezdve a Képes Krónikán át szinte minden későbbi krónikánkban föllelhető a fehérló-monda. A Pannóniai Énekben, mely feltehetően a 16. sz.-ban keletkezett, ugyancsak ez a monda fogalmazódik újra. Eszerint Árpád vezér honfoglalói Pannónia földjét egy ajándékba küldött fehér lóért, aranyos nyeregért és díszes kantárért, illetve az érte cserébe kért és kapott maroknyi földért, kevés fűért és merítésnyi vízért szerezték meg, tehát csellel az akkor Pannóniában uralkodó Szvatopluk fejedelemtől.

Jung Károly írása a kérdéskör történelmi, illetve irodalomtörténeti tanulmányainak számbavételével a monda valós hátterét igyekszik alátámasztani, nevezetesen, hogy az eljárás nem pusztán a krónikaírók képzeletének szülötte, hanem a nomád sztyeppei népek jogszokásrendszerét engedi sejtetni.

Kriza Ildikó *A fehér lóért vett ország* c. tanulmányában (In: Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 45–60. p.) adatokkal igazolja a tényt, hogy a fehér ló mondája a Pannóniai Ének folklorizálódása útján széles körben vált ismertté a magyarok körében, és számos ikonográfiai megfogalmazása is található. Az imént hivatkozott kötet 61-66. oldalán Hofer Tamás *A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérló-monda* c. írása a kérdést további irodalom fényében még jobban megvilágítja. Bár sok adat van arra, hogy az országot a föld és a víz szimbolizálja, a fű szerepeltetésére azonban nincs másutt analógia, és nincs arra sem, hogy fehér lóért vennék az országot. Csak következtetni lehet arra, hogy míg a nomád népek értékrendjét a ló szimbolizálja, illetve rajta az arannyal, ezüsttel ékesített nyereg, kantár, addig a földművelő népeknél a föld a legnagyobb kincs. Györffy György újabban megtalált bolgár források alapján úgy véli, egy tényleges szerződés, a fordított nyeregre tett eskü nyomait őrzi a monda (In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Bp. 1984, Akadémiai kiadó).

Szádeczky-Kardoss Samu, aki friss, millecentenáriumi áttekintésében IX. századi bolgár forrásokra vonatkozó görög forrásokat elemez a magyar honfoglalás szempontjából, tisztán megerősíti azt, amit a kutatás mindeddig a fehérló-monda valós történeti relevanciájával kapcsolatban lebegtetett: „...példánk közvetlenül a

magyar honfoglalás emlékét őrző tradíció egy olyan mozzanatáról sejteti, hogy a legmélyén történelmi mag rejtőzhet, amelyet a bolgár történelmi analógia nélkül hajlamosak lennénk mindenestül a mondák világába utalni". Maga a példa a következő: „Ignatius diakónus Konstantinápolyban 815-ben tanúja volt annak a jelenetnek, melynek során V. Leó császár Omurtag bolgár fejedelemmel Bizánc falai közelében békét kötött, s ennek betartását pogány rítus szerinti esküvel is megerősítette a keresztény papság megbotránkozására." Továbbá: „Látható volt a (kelet)rómaiak császára, amint kezével poharából vizet önt a földre, saját kezűleg lovak nyergeit forgatja, hármasfonatú kantárszíjakhoz nyúl és füvet emel a magasba." Szádeczky-Kardoss szerint ezek a források arra utalnak, hogy „a magyar gestában ősi steppei szokás emlékezete él tovább" (Szádeczky-Kardoss Samu: A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás szempontjából. In: *A honfoglalás írott forrásai.* Főszerk. Györffy György. 2. köt. A honfoglalásról sok szemmel. Bp. 1996. 77–89. p.).

A magyar irodalomtörténet-írás eddig úgy tudta, hogy a Pannóniai Énekről Pray György szerzett először tudomást 1774-ben. Magát a szöveget Révai Miklós adta ki először 1789-ben a Cornides Dánieltől kapott változat alapján, mely Pray Györgytől származott. Ő a szöveget egy bizonyos Subich Ferenctől kapta, aki pedig a birtokában lévő kéziratos kódexből másolta ki. (Széchy Károly: A Pannóniai Ének. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2. évf. 1892. 273–340., és 433–471. p.)

Van azonban a Pannóniai Éneknek egy másik forrása is. Ez pedig a Dugonics András 1788-ban, illetve 1791-ben kiadott regényében, az *Etelká*ban közölt változat, melyet Dugonics állítólag Marosvásárhelyről kapott másolatban. Napjainkban egy újonnan „felplankolt" forrás alapján úgy tűnik, hogy Dugonics először 1767-ben találkozott az általa publikált változattal, tehát előbb, mint Pray György (Hubert Ildikó: Dugonics András levele Grúber Antalhoz a Pannóniai Énekről. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 99. évf. 1995. 95-102. p.). Az új adatok azonban nemhogy közelebb vittek volna a Pannóniai Ének megoldatlan kérdéseihez, hanem újabb kérdőjelekkel szaporították a korábbiakat. Mert bár Dugonics a szövegről igen korán értesítette Cornidest, ő mégis a Pray-féle változattal foglalkozott.

Különös az is, hogy az értők közül miért nem nézte meg senki az eredetinek (ősforrásnak) deklarált Subich-féle kódexet, amely mára végképpen elkallódott. Itt kell említeni a Pannóniai Ének szerzőségének kérdését is. Noha az irodalomtörténet Csáti (Csáthi, Csáthy) Demetert ismeri szerzőként a mű egyik változatának kolofonja alapján, de ez erősen kétséges.

A Pannóniai Ének kérdése tehát valószínűleg perújrafelvételnek néz elébe a harmadik, azaz a Grúber Antal könyvtárosnak 1809-ben megküldött Dugonics-féle változat alapján, minthogy az új történeti-etnológiai párhuzamok minden bizonnyal emelik majd a történeti ének értékét.

A Pannóniai Ének számos múlt századi kiadásának, illetve iskoláskönyvekbe való átvételének köszönhetően a magyarság körében kifejezetten folklorizálódott. Ehhez kapcsolódva tekinti át a tanulmány a bácskai Gomboson feljegyzett három népköltési (?) változat kérdését. Az első változat (Kovács Ilona – Matijevics Lajos: *Gombosi népballadák*. Újvidék, 1975.) adatközlője a 79 éves Dobsay András szerint ez „egy Árpád-korabeli dal, a három gyászmagyar katona énekelte, amikor hazajött a magdeburgi csatából". A másik két változatot 1961-ben Kiss Lajos vette hangszalagra két idős gombositól (Kiss Lajos: Gombos és Doroszló népzenéje. = *A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára 1.* Újvidék, 1982. 84–85. p.). Az egyik adatközlő ugyanaz a Dobsay András, mint az előbb említett, csak 11 évvel korábban, a másik Suhajda József. A két Dobsay-változat (1961, 1975) egybevetése jelez ugyan bizonyos eltéréseket, de ezek tartalmi szempontból nem számottevőek, csupán az Árpád honfoglalása előtt Pannóniában országló uralkodó megnevezése közötti eltérés elgondolkoztató: szláv vajda az 1961-es gyűjtéskor, Svatopluk az 1975-öskor. A Suhajda-féle (1961-es feljegyzésű) változatban a szöveg romlása már sokkal nagyobb mértékű, helyenként szinte zavaros. A negyedik strófa Hadura nála már „hadunk"-ká kopott.

A három gombosi változat forrásáról annyi deríthető ki, hogy „én az öregapámtól tanultam" – állítja Dobsay a Kovács–Matijevics-féle gyűjteményben, s hozzáteszi: „Nem közismert dal." A Kiss Lajos-féle gyűjtemény jegyzetei között olvasható: „Molnár Gábor tanítótól tanulták 1905 körül". Ez látszik valószínűbbnek, ami egyúttal kizárja azt is, hogy esetében népdalváltozattal kellene számolni. Megléte azonban további kutatásra ösztönözhet. A századforduló népiskolai tankönyveinek és kántortanítói segédkönyveinek lapjain talán rá lehetne lelni az „Árpád-kori dal" ősforrására, esetleg szerzőjére is.

A Kovács–Matijevics-féle Dobsay-változatról írja Matijevics: „...egyéni írott szöveg töredéke". Erdélyinél is megtalálható az Emlékezzünk történtekről kezdetű szöveg (Erdélyi János: *Magyarország megvételéről*, 339–350. p., 42. versszak), de az nem egyezik a gombosival. Kiss Lajos szerint a gombosi változat Csáti Demeter *Pannónia megvételéről* c. énekére emlékeztet, és forrásként a *Régi magyar költők tára* első, középkori magyar költői maradványok kötetét (Bp. 1877.) jelöli meg.

A gombosi változatok forrásául szolgáló szöveg alkotója ismerte a Pannóniai Éneket, néhány fordulatot át is vett belőle, de vele ellentétes kontextust fogalmazott meg. A Pannóniai Énekben a steppei népek jogszokásrendjén alapuló országszerzés fogalmazódik meg a magyar krónikák megfelelő toposzának, a fehérlómondának ismeretében. Ezzel szemben a Gomboson feljegyzett „változatok"-ban Árpád lovagias szándékkal, békésen izen Szvatopluknak, hogy adja át az országot, de mivel az erre nem hajlandó, Árpád erőszakot alkalmaz ellenében, majd testvérjobbot nyújt neki, s ezt követi az áldomás. Meglehet, hogy arról van szó,

hogy a Pannóniai Énekben megfogalmazott „cseles" országszerzés a millenniumi időszakban kényelmetlen lett a lovagias magyar nemzet morális habitusáról alkotott felfogás szempontjából. Talán ezért kellett kántortanítói szinten, valószínűleg népiskolai tankönyvek közvetítésével a nem ravaszságon alapuló országszerzés gondolatát elterjeszteni.

Mindez egyelőre eldönthetetlen, az azonban bizonyos, a Pannóniai Ének problémája még korántsem zárható le.

Kovács Olga

Változatok a holocaust-regényre – Edgar Hilsenrath

Konradt, Edith: „Als deutscher Schriftsteller ist man sowieso ein Aussenseiter". Gespräch mit Edgar Hilsenrath. = Halbasien. 5. Jg. 1995. 1. H. 32–43. p.
Rill, Ute: Unvergessliche Geschichten gegen die Zerstörungswut der Geschichte. = Südostdeutsche Vierteljahresblätter. 44. Jg. 1995. 2. H. 140–143. p.

Hilsenrath életútja (született 1926-ban) Németországból vezet a vészkorszak helyszínein át az emigrációba, majd vissza Németországba. Mindebből „rendhagyók" az 1938 és 1945 közötti helyszínek, melyek élményhozadéka a leendő művek világát is egészen más módon határozza meg, mintha Auschwitzról vagy a németországi zsidók számára „rendelt" hasonló táborokról lett volna szó. A lipcsei illetőségű família üzleti vállalkozásból élt, és már 1938-ban felkészült az emigrációra. A családfő a vállalati felszámolás idejére az anyai nagyszülőkhöz, a bukovinai Szeretbe (Románia) menekíti övéit, ahonnan azután csak sok idő múltán vezet tovább az út. A végcél: Amerika. Fiának osztályrésze Bukovinában: még két békeév a legfogékonyabb életkorban, a jellegzetes zsidó – jiddis hagyományú, de már egységesen német nyelvű – környezet, a „stetl" megismerése, öt vészterhes esztendő, a német centrumokhoz képest relatíve nagyobb esélyű túléléssel, végül a náci vereséget követően a menekülés lehetősége. A család, mielőtt kijutna Amerikába, balkáni–palesztinai kitérők után Franciaországban egyesül 1946–1947 folyamán.

E. Hilsenrath tanulóévei tehát keleten az iskolán kívül, „az élet sűrűjében" és „a halál árnyékában" telnek el. A legtöbb, amit önelhatározásból megtehet, hogy kiolvassa a szereti cionista egylet könyvtárát, Tolsztojig bezárólag. Amerikában azután magányos autodidakta módjára készül fel az írásra. 1964-ben kiadott első regényét, az *Éjszakát* (Die Nacht) jó tíz éven keresztül írja és csiszolja. Ennek nyomán érett és egyúttal különös gettó-regény születik, német nyelven az első és azóta is ritka mű, amely szakítva a filoszemita kegyeletteljesség idealizáló beállítottságával, a gettó-nyomorúság drasztikusan nyers, az emberi szélső-helyzetnek

obszcenitásig menő leplezetlen megjelenítését vállalja. Sokkal kevésbé merték ezt vállalni akkoriban a német kiadók, terjesztők és kommentátorok: a könyv angol kiadása után németül csak minimális példányszámban, szinte „lopva" jelent meg, a kritika pedig elzárkózott előle. Csak a második kiadás (1978) érte el a nyilvánosságot, az író második regényének szerencsésebb fogadtatása után. A könyv önéletrajzi háttere az 1941-es német betörést követő bukovinai náci és vasgárdista terror, deportálás, a mohilev-podolszki gettó (a magyar vonatkozásban ismert, de már Besszarábiában található *Kamenec-Podolszk* közelében).

A második regény is nehézkesen startol: *A náci és a borbély* (Der Nazi und der Friseur, 1977) az angol kiadás után öt éven át keresi német kiadóját, mire megtalálja. A fogadtatás ezúttal – mint már jeleztük – kedvezőbb: a szokványosabb sztori (a háború után bujkáló tömeggyilkos), a különleges poén (az áldozat személyiségét kisajátító alakváltás: lágerparancsnok a zsidó borbély alakjában), a szatírikus kifordítás (az „átvedlés" mindennapi viszontagságai – palesztinai környezetben) segíti ezt elő, mégha komikuma most is „formabontó". Mindenesetre egyaránt fogyaszthatóbb a német közönség és a kritika számára. A szerző az itt megírt típussal (egyszerűbb formátumban) lépten-nyomon találkozhatott Csernovictól Tel Avivig, de Amerikában is. E könyve után kiegyensúlyozottabb pályán haladhatott tovább, hazatérhetett Németországba, írhatott gyengébb műveket, és váltogathatta témáit. A holocaust emlékezete azonban tovább kíséri, ezúttal az örmény párhuzam feldolgozásának formájában. 1989-ben kiadott műve, *Az utolsó gondolat meséje* (Das Märchen vom letzten Gedanken) Werfel Musza Dagja után az örmény genocídiumot dolgozza fel újólag, de merőben más felfogásban és stílusban.

Legújabb, eddigi főművének számító regénye, a *Jossel Wassermann hazatérése* (Jossel Wassermanns Heimkehr, 1993) ismét a bukovinai múlthoz tér vissza. Az egyik utolsó „stetl" kiürítésének eseményeivel párhuzamosan bontja ki halálba menő közösségének egész élettörténetét, legendáriumát, öt-hat generációs létének etnológiáját és szociológiáját. Ezt a – mondhatni úgy is – elégiát az elpusztításáig oly eleven, sok gyarlóságában is teljes élet derűs emlékezete fátyolozza. Az epizódok groteszk humora halomra dönti a szertartásos kegyeleti kánont.

Hilsenrath a 70-es évek végén a teljes ismeretlenség homályából tört elő. Az ezt követően sorjázó műveinek életrajzi, alkotói háttere azonban a közelmúltig homályban maradt. A majna-frankfurti Halbasien (Fél-Ázsia) című, címében K. E. Franzos e keleti tájra alkalmazott múlt századi kifejezését átkölcsönző folyóirat exkluzív interjúja most pótolta ezt a hiányt: felfedezett egy „új" bukovinai német írót, aki elvándorolt szülei nyomdokain talált vissza gyökereihez, hogy ötven év múltán is tökéletes biztonsággal merítsen az ősi haza életelevenségéből, s hogy újra bizonyítsa egy pusztulásra ítélt nyelvi periféria utolsó leheletig kitartó termőerejét.

Komáromi Sándor

Befejeződött a jugoszláviai magyar nyelvatlaszok közzététele

Penavin Olga: A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza. Kanizsa, 1995, CNESA. 113. p.

A bánáti nyelvjárási atlasz az utolsó a jugoszláviai magyar nyelvjárásokat bemutató atlaszok sorában. (Az eddigiek: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza, 1966; A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza, 1969; A szerémségi magyar szigetek nyelve, 1972; Horvátországi [szlavóniai] magyar nyelvjárási atlasz, 1984; Bácskai magyar nyelvjárási atlasz, 1988.)

A mű Bánát (a régiek szóhasználatában: Bánátus), a hajdani Torontál megye magyar nyelvjárásainak állapotát és változásait rögzíti az utolsó harminc év figyelembevételével. Ez az atlasz, akárcsak a többi, gondos terepi gyűjtés, többszöri ellenőrzés után, térképekre vitt adatok segítségével mutatja be a nyelvjárási dinamizmust.

A népnyelv használata összefügg a társadalom szociális, gazdasági, kulturális állapotával. A nyelvjárást tehát a történeti háttér feltárása, jelen esetben a települések története nélkül érdemben nem lehet vizsgálni. A Bánátot a 18. században sok helyről telepítették be. Különböző években több gócból hoztak ide magyarokat, szerbeket, horvátokat, németeket, de érkeztek olaszok, franciák és spanyolok is.

Mind az egynyelvű, mind a két- vagy többnyelvű falvakban napjainkra megfogyatkozott a nyelvjárását beszélők száma, bár az egynyelvű magyar községekben – számuk alacsony – a kommunikáció eszköze minden szinten nyelvünk helyben használt nyelvjárási változata maradt.

A települések nyelvi normái különböző minőségben és különféle intenzitással érvényesülnek az egyes generációk körében. Mivel sokan ingáznak, egyre nagyobb számban válnak anyanyelvi szinten kétnyelvűekké. Tudják és használják a népnyelv mellett a köznyelvet is. Esetükben a falusi (otthoni) környezet ugyan kiváltja a nyelvjárás ismételt használatát, de már újításokkal gazdagított, esetleg rontott formában. A nyelvjárásos beszéd művelőinek nemcsak a száma, hanem minősége és gyakorisága is csökkent.

Az egynyelvű falvakban a tisztviselőréteg is igyekszik a közösséghez igazodni. Nehézséget csak az államszervezeti, társadalmi-politikai-gazdasági fogalmak okoznak, így általában szerbül használják őket. A két- vagy többnyelvű falvakban

a nyelvjárásos kommunikáció központja a család. A magyar nyelvjárásokat az jellemzi, hogy keretükben kiéleződik a generációs és szociális különbség. Egy-egy falu nyelvjárását leghívebben a 70-80 évesek őrzik. A szegedi kirajzású községekben ők ö-znek a legkövetkezetesebben; az í-ző nyelvjárást használóknál sincs ez másként, a székelyekről nem is beszélve.

Mivel óvoda és napközi hiányában a gyerekek gyakran a nagyszülőkre, esetleg dédszülőkre maradnak, e két szélső generáció nyelvhasználata sok tekintetben egyezik. A fiatalok figyelme egyre nagyobb mértékben fordul a város felé, s ennek következtében ők a nyelvjárást a beilleszkedés akadályának érzik. A helyi nyelvváltozatot ezért gyorsan elfelejtik, miközben azért nyomokban megmaradnak nyelvi „atavizmusaik".

A nemek közötti eltérés Bánát falvaiban nem jelent lényeges különséget a nyelvhasználatban, hiszen a nők már igencsak kimozdultak az otthon és a falu határai közül.

Az atlasz anyagát kérdőíves módszerrel gyűjtötték, miközben a kérdések főként hangtani és szókincsbeli jelenségekre vonatkoztak. A mondattanra csak kevés kérdés utalt, ha azonban véletlenül „kijött" valami az e vonatkozású válaszokból, arról szintén készült térképlap. A kérdőív a ház és környéke, az ember (testrészek, ruházat, rokonság, eszközök, foglalkozás), az ember és környezete (növény- és állatvilág) és a cselekvések fogalomkörébe tartozó kérdésekből állt.

A térképek adatait elemezve kitűnik, hogy a bánáti magyarok három nagy nyelvjárási csoportra oszlanak.

1. A déli nyelvjáráshoz tartozó és a „szegedi tudatot" őrző kirajzás ö-ző (Szaján, Csóka, Józova, Padé, Törökkanizsa, Törökbecse, Egyházaskér, Torda, Muzsla, Kisorosz, Tóba, Szentmihály, Debellács, Lukácsfalva, Magyarcsernye, Majdán, Rábé, Neuzina, Ürményháza, Zrenjanin bizonyos része).

2. A békési e-ző nyelvet beszélők (Magyaritabé).

3. A csíki székely nyelvjárást magukkal hozó bukovinai székelyek nyelve, akik közé palócok, majd bolgárok, németek és szlovákok telepedtek (Hertelendyfalva, Székelykeve, Sándoregyháza).

Mindhárom csoportban világosan kimutatható a nyelvi rétegződés. Felismerhetően jelen van bennük az „ősi" közösség 18-19. századi nyelvjárása, amelyet, mint a bánáti székelyek mondták, úgy őriznek, mint a szemük világát. Mondhatni: az eltelt 200 év az eredeti tájszólás színeit, ízeit túlságosan elhalványította. Ugyanakkor az új helyen, más nyelvjárásokat beszélők szomszédságában és az intenzívebb interetnikus kapcsolatok révén némileg csökkentek az egyes csoportok nyelvi és egyéb különbségei, és bizonyos új, közös elemek is kifejlődtek eközben. Az interdialektális jelenségekre példa többek között Csóka, ahová a Szeged vidékiek mellé dunántúliak és palócok is betelepültek. Így lehetett 20-30 éve még illabiális ä-kat is hallani, s lehet még ma is.

A vegyes telepítésű falvak nyelve több alapnyelvjárás jelenségeit tartalmazta, de az idők folyamán ezek a nyelvek összecsiszolódtak, és a kibocsátó nyelvjárásokon felül álló nyelvjárási változatot hoztak létre, amelyben az ö-ző csoport özése még mindig dominál.

A régi, hagyományos formák újabban komoly harcot vívnak a neologizmusokkal. A változás legszembetűnőbben a szókincs változásában mérhető le. A más nyelvű kontakthatások a nyelvi interferencia körébe tartozó jelenségeket produkáltak. A lexikális realizációkat figyelve, más nyelvből való kultúrszavakra, ruhadarab-, eszköz-, szerszám-, étel-, ital-, növény- és állatnevekre, főleg a hivatalos élet fogalmainak megnevezésére lehet számos példát találni.

A század második felében a helyhez kötöttségtől való megszabadulás, az újságolvasás, a rádió és televízió hatása hozott érezhető és mérhető változást. Többek között a szegedi kirajzású községekben már nem mindenütt egyforma az ő-zés foka, csökkent a labiális ü-zések száma, a régi zártabbá válási tendencia (ou, öü) lassan csak bizonyos alakokra korlátozódik, a diftongálás is csökkenőben van, a hozott „vári", „huzi", „vonyi" tárgyas ragozás a „várja", „húzza", „vonja" típussal keveredik.

Ezután az egyes nyelvjárási csoportok „mikro" sajátosságait elemzi a szerző a térképek adatai alapján. Részletesen ismerteti a fonémarendszer megterheltségét, az alaktani realizációkat, a szókincsbeli jelenségeket és a mondattani megfigyeléseket.

Az atlasz korunk – a tegnapok és a ma – nyelvi állapotát rögzíti, összehasonlítás szempontjából feltehetően hasznos lesz az eljövendő generációk számára.

Kovács Olga

Kétnyelvű francia-oktatás a volt Csehszlovákiában

Vallance, Laurent: Le lancement des sections bilingues dans l'ancienne Tchécoslovaquie. = *Revue d'Europe Centrale, 3. vol. 1995. no. 2. 185–205. p.*

A szerző, a Nancy II egyetem tanára 1993 nyarán írta tanulmányát, tehát már Csehszlovákia felbomlása után, de mindkét országot figyelembe véve. 1989 őszén az eseményekből a középiskolás diákok is erősen kivették a részüket. Nagy örömükre szolgáltak az új nyelvkönyvek, amelyek csak az illető nyelven íródtak. 1990-ben szüntették meg a kötelező orosz-tanulást, olykor akár csupán két évvel az érettségi előtt. Az oroszt kevesen választották. A más idegen nyelvek tanárai túlnyomóan azok közül kerültek ki, akik valamikor tanították az illető nyelveket. Kevesen voltak olyanok, akik az egész korszakon keresztül is oktathatták pl. a franciát.

A francia nyelvű oktatást Franciaország támogatta, és a térségen belül Csehszlovákia privilegizált helyzetbe került, ui. a támogatás nagyrészt ide irányult. Persze az idegen nyelvek közül az angol és a német a legnépszerűbb; a kormányzat olyan emberek képzésére törekszik, akik majd az üzleti életben meg tudnak felelni a külföldi partnereknek.

A kétnyelvű (bilingvis) osztályokban néhány tantárgyat az illető nyelven oktattak. (Egy lábjegyzetben a szerző megjegyzi, hogy hasonló iskolák voltak-vannak Magyarországon is.) 1990–1991 során mintegy 20 ilyen kétnyelvű iskola keletkezett. Ebből 11 Csehországban működik. Az összes közül 9 francia nyelvű. Közülük az egyik Táborban található, ahol egyébként 1862 óta folyamatos a francia nyelv tanítása.

A középiskolákba felvételivel jutnak be a diákok. Akik kétnyelvű iskolába kerülnek, először egy 0. osztályban főképp csak a nyelvet tanulják; az előzetes nyelvismeret nem kötelező. A francia heti 20 órában szerepel itt, miközben néhány más tantárgy tanítása cseh nyelven folyik. A második évtől, vagyis a gimnázium I. osztályától a matematikát, fizikát, kémiát, történelmet és földrajzot franciául oktatják (Szlovákiában a történelem helyett a biológiát). Csehül a tornát, biológiát, a társadalomtudományi bevezetést. A művészeti nevelés is cseh nyelvű. Második idegen nyelvet is tanulnak; ez többnyire az angol.

Noha nem francia tanárok képzése a cél, a diákok általában erre gondolnak, különösen a lányok. Az I. osztálytól kezdve már csak heti 4 óra francia van, ami kevésnek tűnik. Három helyen a történelmet franciák tanítják, egyébként a tanárok csehek.

A kétnyelvű osztályok előnyös helyzetben vannak, hiszen a francia kormányzat a kezdetben bőkezűen támogatta őket, bár 1992 óta ez a támogatás csökkenőben van. De e bilingvis oktatási kezdeményezésnek óriási visszhangja kelt Franciaországban: sokan önként támogatták a szóban forgó osztályokat. Elsősorban francia könyveket küldtek, pl. a tábori iskola egészen nagy francia könyvtárra tett szert. A diákok francia ösztöndíjakat is kapnak, évente egy hetet tölthetnek nyáron Franciaországban. Az érettségi után azonban csak francia témában van előnyük, más szakokon a kétnyelvű osztály elvégzése indifferens. Újabban ezért is csökken az érdeklődés e képzés iránt, a kezdeti nagy lelkesedés után. 1993 júniusában a Cseh Köztársaságban 31 ezer diák tanult francia nyelvet, ebből 10 ezer az általános, 12 400 a közép-, 7 ezer a szakközépiskolában. 842 tanuló a kétnyelvű osztályokban, 754 hallgató pedig az egyetemen sajátítja el a francia nyelvet.

Niederhauser Emil

A nyelvi mítoszok rendeltetése

Krupa, Viktor: Jazykové mýty a ich poslanie. = Slovenské pohľady. IV. + 112. roč. 1996. 6. no. 84–90. p.

A mítoszok családjában külön kategóriát képeznek a nyelvi mítoszok. Az ősidőkben mágikus erőt tulajdonítottak a nyelvnek. E hiedelem révén magyarázható meg a tabu szavak használata és a nyelv maszkírozása. Másrészt ugyancsak az ősidőkben gyökereznek azok a nyelvi hiedelmek is, amelyek jegyében egy-egy nép valamiféleképpen megkülönbözteti magát más, mindenekelőtt a környezetében élő népektől. Ezek mind etnocentrikus jellegűek. Így a kínaiak a világ közepének, a japánok pedig a világ tetejének minősítették országukat, nem utolsósorban az általuk beszélt nyelvnek köszönhetően. Valószínűleg a régi szlávok sem vélekedtek másként, amit az fejez ki, hogy míg magukat „szlovan"-nak, azaz „szavakkal bíró"-nak nevezték, addig a németeket „néma" névvel látták el (nemý – Nemec). Az ókori görögök és rómaiak egyenesen megvetették a más nyelven beszélőket, és barbárnak nevezték őket. Ezt igencsak komolyan vették. Nem csodálható pl. ezért, hogy az etruszk nyelvet a rómaiak olyannyira elnyomták, hogy manapság alig tudunk valamit róla.

A mítoszok, köztük a nyelviek, napjainkban is működnek, sőt: újabbak kelnek szárnyra. Ilyen – mondhatni – napjainkban keletkezett, ráadásul felettébb rossz szándékú mítoszféleséget tartalmaz az az állítás, miszerint a cseh nyelvvel való összehasonlításban a szlovák nyelv karaktere az orwelli „newspeak"-re vall.

A referált dolgozat ezt követően több nemzet modern nyelvi mítoszait ismerteti.

A német nyelvi mítoszok Humboldtra mennek vissza, aki a nyelvet az emberiség története egyik fő alkotóerejének és a nemzeti lélek inkarnációjának tartotta. Jelenkori német nyelvészek nézetei gyakorta közel állnak Humboldt nézeteihez, de eltekintenek a német nyelv „lehető legtökéletesebb nyelvvé" történő minősítésétől.

Japánban ügyelnek arra, hogy a „nem japán fogalmak" ne kapjanak japán elnevezést. Watanabe, akárcsak némely német nyelvész, szintén a nyelv „lelké"-ről beszél, s azt állítja, hogy pl. egy japán mű idegen nyelvre fordításakor ez a „lélek" – s itt a referáló hadd élhessen Zilahy Lajos igéjével – „kialszik". Az efféle tanoknak – természetesen – nyelvészeten túli céljaik vannak, nevezetesen a japán nép egyedülálló helyzetének és küldetésének hangsúlyozását szolgálják. Eközben le kell szögezni: korántsem minden japán nyelvész vallja ezeket a nézeteket.

A törökök nyelvi mítoszai a nemzet modernizálásának céljait szolgálták. Közülük a legradikálisabb az ún. napelmélet, amely szerint a török nyelv a világ legrégibb és legkulturáltabb nyelve, a többi nyelv kialakulásának forrása. Ez a mítosz

a maga idején letékezte a purista mozgalmat, minthogy az idegen nyelvi, főként arab és perzsa szóátvételeket ezután nem kellett „kigyomlálni" a nyelvből, lévén egyszerű „visszavételek".

A magyarok ugyancsak lázasan keresték nyelvrokonaikat, hogy csak az egyik legrégebbi délibábjuk, a hun-magyar rokonság említessék. Horváth István (1784–1846) tekinthető az azóta is szép számmal jelentkező rokonítók atyjának. A szlovák Ján Chalupka Bendeguz, Gyula Kolompos a Pista Kurtaforint c. regényében (1841) gúnyolta ki ezt a buzgalmat. Valójában Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) is rokonkeresésre indult, ám végül neves tibetológus lett belőle.

Manapság a legelőbb mítosz a sumér–magyar rokonság, amelynek az Argentínában élő Badiny Jós Ferenc volt az elindítója (A sumér csoda). Az újvilági magyarok e mítosz propagálására New Yorkban kiadóra is szert tettek (Gilgames kiadó és Sumér–magyar tanulmányok c. sorozata), és a Current Anthropology folyóirat hasábjai sem maradtak zárva előttük (Zakar András 1969. évi cikke). Gosztony Kálmán Gábor „összehasonlító" grammatikáját és „etimológiai" szótárat tett közzé a sumér–magyar rokonság dokumentálására. Az erdélyi, mindmáig datálatlan „sumér" leletek tovább erősítették a sumerológusok pozícióit. A magyar tudományosság becsületére szolgál, hogy 1979-ben kritikai díjban részesítette Komoróczy Gézát a sumerológus mítoszalkotók téveszméinek határozott visszautasításáról szóló tanulmányáért.

Persze: a szlávok sem maradnak ki a nyelvi mítoszcsinálás „örömeiből". Így Antonín Horák 1991-ben jelentette meg a Szlávokról teljesen másként c. könyvét (O Slovanech úplně jinak), amely a szlávok „régi dicsőségét" mutatja fel a Földközi-tenger térségéből, de az egész világról is. Nála is tovább megy Miloš Drastich, aki a legendás Atlantisz „üzeneteiben" véli felfedezni a szláv nyomokat.

Visszatérve Horákra: ő ugyancsak a dilettáns etimologizálások eszközével él, amikor valamennyi ókori nép, világrész és régió kultúráját és nyelvét az ősszlávokéra vezeti vissza. Rá is jellemző a mítoszalkotók közös tulajdonsága, hogy lenézik az összes többi, főként szomszédos népet, mégha elsődlegesen a sajátjukat övezik is hamis glóriával. Az érdemi tudomány ugyan szinte mindenütt leleplezi ezeket a mítoszokat, ám ennek ellenére torzulásokat okozhatnak egy-egy nép (ön)tudatában, hiszen nem mindenki képes eldönteni: igazat tanítanak-e, avagy csak a „nem minden arany, ami fénylik" közmondás igazát teljesítik be.

Futala Tibor

A magyarországi szlovének és a szlovéniai magyarok népi kultúrája

Kozár Mária: Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem. – A magyarországi szlovének néprajzi szótára. Monošter – Szombathely, 1996. Zveza Slovencev na Madžarskem – Savaria Múzeum. 224 p.

Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből. Szerk. Gráfik Imre. Kiad. az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Magyarságkutatási Munkabizottsága. Bp. 1994, Teleki László Alapítvány. 183 p.

A szlovének életmódja a 20. században című kutatási program keretében készült el Kozár Mária Néprajzi szótára, amely a magyarországi szlovén népi kultúra jellegzetes elemeinek szisztematikus feldolgozását teszi közkincsé.

Kozár Mária kötetének jelentőségét korántsem kisebbíti, hogy a szlovén néprajzkutatók széles körének bevonásával folyik az átfogó Szlovén néprajzi szótár szerkesztése. Az egész szlovén etnikai területre kiterjedő munka elkészítéséhez ui. nélkülözhetetlenek a Kozár Máriáéhoz hasonló teljesítmények. És különben is: a nemzetközi antropológiai, néprajzi szakirodalomban hagyománya van ennek a regionális műfajnak. Esetenként újabb, bővített kiadásokban jelennek meg az efféle művek egyes kötetei.

A címszavak kiválasztásában szlovén és magyar szakemberek voltak a szerző tanácsadói, de az anyaggyűjtés és a megfogalmazás buktatóival egyedül kellett megbirkóznia. (Hogy ez milyen nehéz feladat volt, arról az a tény tanúskodik, hogy a hasonló jellegű munkák nagy része többszerzős mű.) Az anyaggyűjtés alapvető forrása a ma élő legidősebb generáció ismeretanyaga, valamint a hozzá kapcsolódó helyi vonatkozású szakirodalom. „A példás önfegyelemmel és mértéktartó szövegkezeléssel fogalmazott szócikkek tartalmi gazdagsága tovább mélyíthető újabb, s főként történeti levéltári, valamint összehasonlító, kitekintő szakirodalom bedolgozásával." (Gráfik Imre)

Növeli a munka jelentőségét a kétnyelvű közlés. A szlovén és magyar szövegben is felbukkanó tájnyelvi kifejezések révén a kötet egyfajta tájszótár szerepét is betölti. Több mint 300 szócikke 36 témacsoportban (pl. földművelés, állattartás, kert- és szőlőművelés, gyűjtögetés, vadfogás, halászat, méhészet, háziipar, kereskedelem, építkezés, lakás, táplálkozás, viselet, család, játékok, szokások, néphit stb.) oszlik el.

A szócikkek az irodalmi szlovén címszavak szerinti betűrendben követik egymást. Mind a szlovén, mind pedig a magyar szócikkeken belül dőlt betűvel szerepel a tájnyelvi terminológia, valamint az adott szócikkre vonatkozó bibliográfiai tételek felsorolása. A magyar nyelvű szócikkek rögtön a szlovén után következnek, köztük található a leírt tárgy vagy jelenség ábrája. A magyar szócikkek és nyelvjárási kifejezések mutatója, továbbá a bőséges irodalomjegyzék a kötet végére került.

Míg Kozár szótára a magyarországi szlovének, addig egy tanulmánykötet a szlovéniai magyarok helyzetéről informál. Az utóbbi vonatkozásban végzett kutatások anyagát Grafik Imre szerkeszti kötetté az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának égisze alatt. Dolgozataira az alábbiakban hívjuk fel a figyelmet:

Hajdan a történelmi Zala megyéhez, 1920 óta Szlovéniához tartozó Radamos benépesedését, gazdasági és társadalmi viszonyait Kerecsényi Edit elemzi.

Pivar Ella a legkisebb szlovéniai magyar falu, Kót történetét, népességének alakulását, a kóti emberek népi kultúrájának jellegét veszi vizsgálat alá.

Varga Sándor a Lendva környékére telepedett zsidók történetéről, az egyes falvakban élő zsidó családok életéről értekezik.

Kozár Mária – itt mint tanulmányíró – az azonos történelmi és földrajzi környezetben együtt élő szlovének és magyarok interetnikai kapcsolatait vizsgálva állapítja meg, hogy az anyagi kultúra kialakulásában a földrajzi környezet az elsőrendű meghatározó elem. Példaként említi a Mura és a Rába között kialakult háztípust, melyet a szlovének a keleti szlovén típushoz sorolnak, a magyarok pedig a nyugati magyar típushoz, holott egyszerűen pannon típusnak nevezhető. Az egymás szomszédságában élő magyarok és szlovének kultúrájának hasonlósága a közös európai kultúrából fakad.

Kovács Olga

A Tordai-hasadék mitológiája

Vöő Gabriella: Természet – mitológia – kulturális szimbólum = Ethnographia. 103. évf. 1992. 3–4. sz. 177–205 p.

A dolgozat célja, hogy olyan adatokat sorakoztasson fel, amelyekből a kultúrára, illetve a kultúra és a természet közötti összefüggésekre vonatkozó törvényszerűségek egyaránt levonhatók.

Az adatközlők a Tordai-hasadék két oldalán fekvő falvak, úm. alsó- és Felsőpeterd, Túr, Szind, Mészkő, Alsó- és Felsőszentmihályfalva (Petreşti de Jos, Tureni, Sândulești, Cheia és Mihai Viteazul) lakói. Ezen a vidéken a népi kultúra fő meghatározója e különlegesen pregnáns jelenség, a hasadék közelléte. Rendkívül érdekes az a kapcsolat, amely a szokatlan természeti jelenség, a gigantikus méretű

sziklák, szakadékok, források, növények, állatok emberi megismerése és annak művészi tükrözése között alakult ki. Olyan mély összefüggések is megfigyelhetők itt, amelyeket a népi kultúra belső világában fejlődési törvényként lehet értelmezni.

A vizsgált falvakban is felbomlóban vannak a hagyományos népi kultúra elemei. A két Peterd és Mészkő őrizte meg a legtöbbet a hagyományos formákból. Jellegzetessége még a vidéknek, hogy a román és a magyar lakosság etnikai sajátosságai összefonódtak a népi kultúra megnyilvánulásaiban.

A hasadékról szerzett különböző szintű ismeretek keveredése következtében sajátos szimbiózis alakult ki a tudományos és féltudományos magyarázatok, a racionális képzetek és irracionális hiedelmek között. A szerző kutatásait a kulturális ökológia módszerei vezették, mivel ezek új szempontok érvényesítését tették lehetővé a népi kultúra rendszereinek vizsgálatában is.

A vizsgált közösségekben a hasadékról szóló ismeretek három egymástól elütő kulturális magatartásról, tudati viszonyulásról árulkodnak. De az előforduló recens (a hiedelmeket elutasító), archaikus (a hiedelmeket a saját tapasztalatokkal is alátámasztani igyekvő) és a rezervált (átmeneti) kulturális viselkedéstípus nem minden esetben határolható el élesen egymástól.

A Tordai-hasadék mitológiája azoknak a hiedelmeknek a művészi szerveződése, amelyek létét e geológiai képződmény jelenléte közvetve vagy közvetlenül determinálja. Az archaikus, misztikus képzetek szerint a Tordai-hasadék egy isteni csoda folytán keletkezett természeti jelenség, ahol ma is furcsa, megmagyarázhatatlan dolgok történnek: a barlangokban tündérek és sárkányok laknak, a sziklacsúcson gonosz szellem csavarog, s bár az ember ki van szolgáltatva ezeknek a lényeknek, védekezhetik is ellenük, ha tudja, miként kell viselkednie, mikor és hol szabad járnia.

A hasadékhoz fűződő hiedelmek rendszerére aetiologikus mondák és legendák épülnek. A közösségekben minden hiedelemmotívumot művészi feldolgozás kísér; „igaz", személyes élmények vagy hallott esetek elbeszéléseként.

A hasadék keletkezésének mitikus magyarázatai mindenki számára ismert motívumokból tevődnek össze. A vele kapcsolatos szövegmondások ezeket a motívumokat tetszés szerint, egy-egy motívumciklust kialakítva csoportosítják. Ezek struktúrája egyénektől függ. A motívumciklusok alkotóelemei a következők:

1.) A hasadék isteni csoda folytán keletkezett, hogy a menekülő „kiválasztott" hőst ellenségeitől megmentse, azoknak útját állja. A motívum a magyar folklórban Szent Lászlóhoz kapcsolódik, a románban pedig Alexandru Macedonhoz. László király a tatárok vagy kunok elől menekült, Alexandru Macedon pedig a török elől. A román folklórban a hasadék keletkezésének isteni motívuma nem mindig isteni, ui. magának a hősnek és lovának is tulajdonítanak benne szerepet. A táltos ló mesebeli figurája többször is felbukkan a művészi szövegekben; a magyar folklórban csupán az isteni segítség eszközeként, a románban azonban természeti erővel rendelkező mitikus figuraként.

2.) Az ellenség elől menekülő hőst természetfeletti erő menti meg a szomjúságtól, minthogy az általa fakasztott forrás visszaadja erejét. A Szent Lászlóhoz fűződő legendákban a csodás erő vizet fakaszt a ló orrlikától és patáitól érintett földből. A mitikus segítség ebben az esetben is isteni jutalma a kereszténységért harcoló szentnek. A román folklórban ez a motívum hasonló funkcióban és kontextusban jelenik meg. A forrás vizének mindkét nép gyógyerőt tulajdonít.

3.) Az ellenség feltartóztatására elszórt aranypénzek isteni csodára kővé változnak. A hasadék környékén található nummulitokat, ezeket az apró, kerek, pénzformájú lapos köveket a néphit kővé vált aranypénzeknek tekinti. A motívum jelentése azonban különböző. Az első változatban a pénz kővé válása a pogányok kapzsiságának isteni büntetése, a másodikban – mely a román folklórban gazdagabb – a menekülő hős kérésére, imájára változik kővé az aranypénz.

4.) A hasadékot átugró, menekülő hős kalapjából „ruzsmarintág" hull a földre, és a sziklatetőn gyökeret ereszt. Ez a legendaciklus legkevésbé elterjedt motívuma, mindössze a magyar nyelvű szövegekben bukkan fel, és csupán az archaikus mentalitás őrzi mindmáig.

A két folklórban a felsorolt motívumok különböző hangsúlyt kapnak. A román folklórban a forrásfakasztó csoda alkotja a történetek központi motívumát, míg a magyarban a szövegek központi motívuma mindig a hasadék keletkezésére utal.

A hasadék mitikus lényei jórészt a hajdani erdőkultusz maradványainak tekinthetők. A hozzájuk fűződő hiedelmek a hasadékkal közvetlenül érintkezésben lévő lakosság körében sokkal erőteljesebbek, mint a távolabbi községekben. A hidakat őrző tündérek, a férfi alakban megjelenő zmeu (sárkány), a különböző állatalakokban előlépő gonosz szellem, a feltűnő és titokzatos tények hívebben őrződnek meg azoknak a tudatában, akik minduntalan ki voltak és vannak téve az ilyen találkozásoknak.

A szövegekben fellelhető alapmotívumok a következők: a hasadék sárkánya lángoló fénycsóvaként belopódzik a házba, és a szeretteikért búsuló asszonyokat, lányokat az elveszített kedves alakjában megrontja; jóképű fiatal legény alakjában táncba megy, és a lányokat elrabolja, hogy a hasadékba hurcolja őket; fénycsóvaként megijeszti a hasadékban legeltető pásztorokat. A magyar folklórban a hasadéki sárkány figurája nem ennyire körvonalazott, összeolvad a gonosz lidérc alakjával, mely furcsa alakú felhő vagy porfelleg formájában a viharban kavarog a hasadék fölött. Itt is keverednek a mesei elemek a hiedelmekkel.

Mind a román, mind a magyar hiedelemrendszerben a gonosz szellem antropomorf vagy zoomorf alakban kísérti meg a sötétben magányosan haladót, s ha az helyes viselkedést tanúsít vele szemben (keresztet vet, ráimádkozik), fénycsóva formájában vagy más természetellenes módon nagy hirtelen eltűnik. Máskor ránehezedik a zsákokkal teli szekérre és megakadályozza, hogy tovább haladjon. A

magyar folklórban a gonosz szellemről szóló hiedelmek középpontjában mindig a fekete kutya vagy ló, esetenként más állat hirtelen megjelenése vagy eltűnése áll, s figurája összemosódik a lidérccel, a prikulicsal.

A hasadék természetfeletti lakóinak második csoportját azok a polifunkcionális mitikus lények reprezentálják, amelyeknek mágikus erejét az ember helyes viselkedési formákkal a maga javára fordíthatja. Ezek közül leggyakoribbak a tündérekhez fűződő képzetek és a belőlük kifejlődött hiedelemmotívumok. A Tordai-hasadék tündérei az erdei tündér hiedelemképzetével azonosak; énekük elbűvöli az átkelőket, úgyhogy azok csak úticéljuktól messze kerülve térnek magukhoz. Sziklacsúcsokon, tisztásokon táncolnak fehér ruháikban, a barlangok kincseit őrzik, és lépre csalják a kincskeresőket. Számosan áldozatul estek már szépségüknek, de ha a tündérek szeszélye úgy kívánja, meg is segítik a rászorulókat.

A román folklór milosztivái a tündérekkel identikus lények, a levegőben szállva énekelnek, piros csizmácskáik villognak az elhagyott tisztásokon, amint táncolnak. Kakaskukorékolásra eltűnnek, mézesmázos beszéddel, elbűvölő énekkel csalogatják a vándort tévútra. A milosztivák nyilvánvalóbban ártó szellemek, mint a tündérek.

A tündérek kővel dobálják a kincskeresőt, és megközelíthetetlenné teszik a helyet, ahol az arany „ég" kékes lánggal világít. Ugyanez a motívum vonatkozik a hasadék óriásnőire is. A hasadék barlangjainak óriásairól szóló hiedelem a falvak magyar folklórjában él, s minden valószínűséggel összekapcsolódik az erdőkultusz survival elemével.

Végül a román néphagyományban élő zgrăbuntárok alakját kell megemlíteni, melyek a magyar garabonciások funkcionális megfelelői. Szintén antropomorf külső jellemzi őket, s az általános román néphitnek megfelelően szerencsétlenséget okoznak, ha nem teljesítik a kívánságaikat. A zgrăbuntárok sárkányon lovagolnak a hasadék sötét felhőiben, s ha úgy tetszik nekik, jégesővel veretik a vetést.

A mágikus erővel rendelkező tárgyak, melyeket a néphit a hasadékhoz köt, a kincsek. Kétfélék, úm. a természetfeletti lények birtokában lévők és azok az aranyak, amelyeket emberek rejtettek el az idők folyamán. A kincsek helyét lángok, fények, napsugarak jelzik. A mitikus eredetű kincsek őrzője gyakran a koronás kígyó, mely aranyat, gyöngyöt és gyémántot köp. A kígyó kincsőrző funkciója a magyar folklórban inkább a házi kígyókhoz kötődik.

A szerző által vizsgált közösségekben a mítosz már nem alkot konvencionális jelrendszert. A mitológia szemiotikai rendszere felbomlott, az elemek jelentéstartalma közösségi szinten már nem egységes. Ezért a mai népi szövegeket vizsgálva nem csupán az eredeti jelképek szemantikájának eltorzulását lehet érzékelni, hanem az adatközlők hozzájuk való viszonyának változását is.

A motívummá szerveződött hiedelemelemek az archaikus mentalitás számára a valóságismeret részegységei; a tradicionális gondolkodásmódon túljutott, de még a recens társadalmi tudatot el nem ért egyének számára ezek olyan kultúraegységek,

melyek igazságát az elődök tisztelete támasztja alá, de a ráció már megkérdőjelezi. A recens társadalmi tudattal rendelkezők számára a hiedelmek szemantikai tartalma elveszett, s csupán mint a régi kultúra művészi értékei élnek körükben.

Kovács Olga

„Mondjam vagy mutassam?"

(Egy angol szociológus elmélkedése a látható és a csak magyarázható „faji" jelekről Toni Morrison Jazz c. regénye és M. Foucault szexuálhistóriája kapcsán.)
Bell, Vikki: Show and Tell: Passing and Narrative in Toni Morrison's Jazz = Social Identities, 2. vol. 1996. 2. no. 221–236. p.

Vikki Bell, a londoni Goldsmiths College Szociológiai Tanszékének munkatársa, Toni Morrison *Jazz* c. regényének, mely a múlt század végén Amerikában játszódik, finom és tudós elemzésével arra igyekszik rávezetni bennünket, hogy bánjunk óvatosabban az élesen megkülönböztető, beskatulyázó faji kategóriákkal, melyek a bőrszín szemmel látható és azonnal árulkodó jeleire támaszkodnak. Figyeljük meg a regény főhősének, az aranyhajú Goldennek esetét, akinek hovatartozása csak a mesélés során világlik ki, „enunciálódik", hogy a szerzőnk kedvenc szavát használjuk, aki Toni Morrison aranyhajú néger fiúján kívül a finom distinkciót igénylő keverékek és hibridek divatos példázata alapeseteként Foucault hermafroditáját is elemzi, s ezzel együtt a foucault-i „dispositif" fogalmát. Azaz azt az eszközt, szerszámot, amely Gilles Deleuze magyarázata szerint magában foglalja a láthatót, illetve amit a láthatóról el lehet mondani. E szerteágazó és divatos apparátussal Bell arra hívja fel a figyelmet, hogy a kézenfekvő, egyoldalú faji terminológiáknak bealkonyult: a faji besorolás és minden rasszizmus kritika alá veendő, hisz a „színt" csak a személyes genealógia alapján tudjuk – ha tudjuk egyáltalán – meghatározni. Íme egy párbeszéd a *Jazz*ből:

„A Nagyi akkor lett színesbőrű, mikor elvette őt a Nagypapa?"

„Ne kérdezz már ilyen butákat!"

„De tényleg!"

„A Nagyi sose lett színes" – mondta mérgesen anyám. „Pont olyan színűnek született, mint amilyen ma is."

Vagy vegyük egy birminghami iskoláslány beszámolóját:

„Van egy barátnőm, aki fekete, de van, aki fehérnek nézi, mert hát keverék. Szóba állnak vele, de mikor megtudják, hogy igaziból milyen, megbánják, hogy ismerik. Hát nem könnyű a dolog."

A *Jazz*nek is a „megtudás", illetve a titok kutatása a fő motívuma. Történeteket hallunk lapjairól, olyanokat, amelyeket nem lehet leolvasni a bőr színéről.

A „Mondjam vagy mutassam" elemzése közben Bell bemutatja azt is, hogy a „narratív genealógián" kívül, a valakiről elmesélhető előtörténeten túl, a faji hovatartozást viselkedés alapján is meg lehet állapítani. Goldent néger apja a következőkre tanítja:

„Légy, ami akarsz: fehér vagy fekete. De ha a feketét választod, hát viselkedj is úgy, mint egy néger. Legyél legényes szilajon, ne feleselj velem minduntalan, mint a fehér gyerekek."

Ki a fehér? Ki a fekete? – ez a tudathasadásos bizonytalanság Bell szerint lassan részévé válik az amerikai pszichének. A regény számos oldala mutatja be, hogy sokan mennyi időt és fáradságot fordítanak a haj kiegyenesítésére, szőkítésére. És valóban, egyre több a keverék, a hibrid, a pontosan osztályozhatatlan egyed. Nem csoda, hogy a chicagói szociológusok oly sok adatot gyűjtöttek össze a kettős örökséggel rendelkező mulattokról. Konzekvensen antirasszista szerzőnk az ambivalencia, a hibrid és a keverék pártján áll. Ám a keveréket nem lehet vizuálisan megjeleníteni, annak ismerni kell a történetét. A biológiai vagy antropológiai alapú vizsgálódás helyett a „fajok" leírásánál igénybe kell vennünk a szociálpszichológiát. A statikus és könnyedén érthetőnek tűnő jelenségek vizsgálatakor igyekeznünk kell valami mozgást kifürkészni, megfigyelni a dolgok ritmusát és keresni azokat a technikákat, amelyekkel a szemmel látható, enunciatív jelenségekbe beleszőtt erővonalak a lényegeset és a sajátságosat kimutatják.

Tokai András

A szlovákiai magyarság számára megoldás lehet a regionalizmus

Kusý, Miroslav: Minorities and regionalization in Slovakia. = Helsinki Monitor, 7. vol. 1996. 1. no. 58–64. p.

A demokrácia és a decentralizáció témakörében 1995 augusztusában Krakkóban rendezett konferencián hangzottak el előadásként a neves szlovák politológusnak elsősorban a szlovákiai magyarságra nézve nagy jelentőségű gondolatai, amelyek a mai helyzetképből kiindulva egy lehetséges megoldás kereteit vázolják fel. Jelentőségüket egyrészt a szerző – aki 1989 előtti időszakhoz hasonlóan napjainkban is ellenzékinek számít – vitathatatlan tekintélye adja, másrészt az a tény, hogy a szlovák demokratikus gondolkodók körében nemcsak napirenden van a kisebbségi kérdés, hanem ennek kölcsönösen elfogadható rendezésére konkrét javaslatok is születnek. A kisebbségi magyarság elképzeléseit ezekkel összevetni, összeilleszthetővé tenni olyan feladat, amely pillanatnyilag nem szerepel ugyan az aktuálpolitika napirendjén, de a szlovákiai belpolitika képlékenységét ismerve, ez az állapot egykönnyen megváltozhat. A mostani időszak – amelyben a mérsékelt szlovák, valamint a szlovákiai magyar pártok együttesen alkotják a parlamenti ellenzéket – mindenesetre kedvező alkalmat kínál e munka elvégzésére.

Csehszlovákiában kettős értelme és pályája volt a decentralizáció folyamatának 1989 novemberét követően, a totalitarizmus felszámolásának jegyében. Elsősorban az antidemokratikus, centralizált föderáció devolúciója, a két tagállam autentikus föderatív kapcsolatának kialakítása kapott visszhangot, hiszen ekörül már 1990 elejétől állandósultak a szlovák–cseh viták. A politikai hatalom, a kompetenciák újraelosztása Prága és Pozsony között végül sikertelen maradt, és Csehszlovákia felbomlásához vezetett. E hároméves folyamat mellett többnyire elsikkadt a valódi decentralizáció, tehát az állam és a regionális, valamint helyi önkormányzatok viszonylatában esedékes hatalom- és hatáskörmegosztás, amely a közéleti demokrácia megvalósulását, az autokratikus központi hatalom valódi lebontását, a civil társadalom kialakulásának előfeltételét képezte volna. A nemzeti követelések, a föderáció mivolta körüli politikai küzdelmek azonban azt eredményezték, hogy a közigazgatási reform az első szakasz után megrekedt, az önkormányzatok

autonómiája embrionális állapotban alakult csak ki. Más szóval: a föderáció központi hatalmának lebontása teljesült, de a valódi demokrácia, az államhatalom decentralizációja teljesítetlen ígéret maradt.

Az államhatalom központosító szerepe a független Szlovákiában nemcsak hogy nem változott, hanem egyfajta *recentralizáció* vette kezdetét gazdasági, kulturális, oktatási és közigazgatási téren egyaránt. Mindez a kisebbségek, főként a nagy létszámú magyarság részére messzemenő következményekkel járt. Amit a szlovák polgárok általában a kormányzat növekvő súlyaként érzékelnek, azt a kisebbségek nem ritkán nemzetiségi elnyomásra irányuló törekvésként élik meg, különösen kulturális és oktatási ügyekben (pl. a középiskolai igazgatók tömeges leváltását, a sajtótámogatások megszüntetését). A vezető posztot betöltő kormányzati tisztviselők köréből eltávolították a kisebbségieket. A kormánypártok a szlovákság „természetes ellenségei" általi fenyegetettségre alapozzák nemzetfelfogásukat, s az ellenség szerepét a külföldre került csehek helyett egyre inkább a kisebbségekre (főként a magyarokra és a cigányokra) osztják. A szlovák alkotmány is ezt tükrözi, amikor *„Mi, a szlovák nemzet..."* kezdetű preambulumával a szlovák etnikumúakkal szemben másodrendűvé, „idegenné" degradálja a más nemzetiségű állampolgárokat. Ez a nacionalista politikai ideológia lehetetlenné teszi Szlovákiában a *politikai nemzet* kialakulását, amit Kusý egy minden polgárnak elfogadható, senkit sem kirekesztő „nemzeti eszme" révén tart elérhetőnek. Ez a nemzetgeneráló eszme még megalkotásra vár, ám Kusý szerint a politikai nemzet létrejötte nélkül lehetetlen Szlovákia „természetes létezése", s az államot csak mesterséges eszközökkel, köztük erőszak alkalmazásával lehet fenntartani.

A jelenlegi szlovák állami ideológia a két nagy kisebbség fokozódó izolációjához vezet, amit erősítenek a kormányzat asszimilációra irányuló adminisztratív intézkedései. Mindez mindkét oldalon a szélsőséges csoportok és jelszavak megjelenésének, térhódításának kedvez (szkinhedek, a magyarok kitelepítését követelők stb.).

Mivel az asszimilációra irányuló intézkedések párhuzamosak az államhatalom recentralizációjával, a magyar kisebbség védekezik a centralizáció ellen. Ez a védekezés az autonómia jelszavában testesül meg: a kulturális, oktatási és közigazgatási centralizációval szembeni kulturális, oktatási és területi (közigazgatási) autonómia követelésében, amely (a központosító törekvésekkel lépést tartva) egyre erősebb a magyarok körében.

Az autonómia ilyen megvalósulása azonban nem rendezné a magyar kisebbség problémáit Kusý professzor szerint. Az autonómiával állam jönne létre az államban, a kisebbség politikai értelmű elszigeteltsége fokozódnék, és a vegyes lakosságú dél- és kelet-szlovákiai régiókban komplikációk lépnének fel a nemzeti közösségek viszonyában. Az autonómiával más kezekbe kerülne ugyan a politikai befolyás a nemzetiségi többségű területeken, de a probléma lényegét, a konfliktushelyzetet ez nem oldaná meg.

A szlovák politológus a *regionalizmusban* látja a megoldás egyedüli demokratikus és járható útját. Ez az állami közigazgatás regionalizációját jelentené s egyúttal a regionális önkormányzatok nagymértékű megerősödését, hatáskörkiterjesztését. Ezáltal lehetővé válnék az egyes régiókban élő etnikumok részvétele a politikai életben és saját problémáik kezelésében.

A regionalizmusnak elengedhetetlen feltétele a polgári elvű helyi közéleti demokrácia kialakulása. Ez ugyanakkor a minden polgárt magában foglaló, *multietnikus politikai nemzet* létrejöttének útja is, míg az autonómia ennek elvetését jelentené Kusý szerint. A regionalizáció ugyanakkor nem csupán a kisebbségi kérdés rendezése miatt fontos, hanem minden vidék, város és település számára is, különös tekintettel a központtól távol eső, és a centralizált államszerkezetben érdekeiket érvényesíteni csak kevéssé képes tájegységekre. Ezek helyzete – elszigeteltségük, a hatalomtól való elidegenedésük – mindmáig sokban rokon a nemzeti kisebbségekével.

A regionalizmus kialakulása esetén a nemzeti kisebbségekre, konkrétan a szlovákiai magyarokra kettős identitás lenne jellemző. Az anyanemzetükkel való (nemzeti elvű) azonosulás mellett az általuk lakott régió azonos és más nemzetiségű polgáraival, ennek révén pedig az állam többi polgárával is (polgári elvű) azonosságot érezhetnének. A két identitás többé-kevésbé egyensúlyban állna, hiszen az egyik erősödése a másikat gyengítené s megfordítva. A polgári elvű regionális, illetve állampolgári identitás elsikkadása, további elfojtása a nemzeti azonosság kizárólagosságát idézné elő, ami – a szlovákiai magyar kisebbség államhatár menti településszerkezetét és történetét tekintve – magával hozhatná a nemzeti területi összetartozás, a szeparatizmus igényének felvetődését is. A regionalizmus érvényesülése viszont a korlátozások eltörlését, az aggályoktól mentes kapcsolatok és az átjárható határok lehetőségét teremtené meg a két állam között.

A regionalizmus koncepciója az Európa Tanács és az EU „Eurorégiók" programjához is természetes módon illeszkedik. A regionális alapon felfogott szlovák–magyar, szlovák–ukrán és szlovák–lengyel kapcsolatok a Kárpátok Eurorégió keretében értelmezhetők, amelyben a szlovákiai magyarság alkotja a legnagyobb nemzeti kisebbséget. Ebből a nézőpontból a regionalizmus az érintett államok euroatlanti integrációjának is hathatós elősegítője és fontos eleme lehetne. Ehhez azonban Szlovákiában politikai akarat szükséges, azaz a kormányzat centralizációs törekvései és az önkormányzati elv jelenlegi ellentétének feloldása. Ebben az értelemben Szlovákia válaszúton áll napjainkban: a centralizáció útja visszafele, az autokratikus államforma irányába vezet, míg az európai integrációba csak a regionalizmuson alapuló, pluralista önkormányzati demokráciák juthatnak el. Az út megválasztása nemcsak Szlovákia sorsát fogja alapvetően befolyásolni.

Balla Kálmán

Cseh önbírálat egy félévszázados vitában

Mandler, Emanuel: Jeden díl permanentní revoluce v Čechách a na Moravě. = Střední Evropa, 1996. 59. no. 93–99. p.; 60. no. 80–92. p.

A prágai *Institut pro stredoevropskou kulturu a politiku* (Közép-Európai Kulturális és Politikai Intézet) kiadásában évi tíz alkalommal megjelenő *Střední Evropa* (Közép-Európa) c. folyóirat számai mindig érdemesek a magyar olvasó figyelmére. Címéhez képest többet is nyújt ez a fórum, hiszen Csehország és a közép-európai nemzetek történelmének és mai fejlődésének, politikájának érzékeny kérdésein túl rendszeresen foglalkozik a Nyugat (az Európai Unió), valamint a Kelet (a volt Szovjetunió) térségével is. Egyre inkább európai látóhatárú szemlévé válik tehát. Néhány évfolyama (mintegy tucatnyi száma) még szamizdatként, sokszorosított formában jelent meg 1989 novembere előtt, bizonyítva a cseh ellenzéki értelmiség javának közép-európai orientációját és érdeklődését. A szerkesztőbizottságnak magyar tagja is van a budapesti Molnár Imre személyében.

Mandler alábbiakban referált tanulmánya a folyóirat figyelmének középpontjában álló témakörhöz, a cseh–német kapcsolatok egyik legkritikusabb időszakához szól hozzá, határozott álláspontot képviselve. Saját koncepciójának fényében vizsgálja az 1945–1948 közötti Csehszlovákiában lezajlott eseményeket, mindenekelőtt a német kisebbség felszámolását, illetve ezt a tragikus folyamatot felfogása bizonyításaként mutatja be. A koncepció lényege abban foglalható össze, hogy a háború és az 1948-as kommunista hatalomátvétel közötti időszak nem nevezhető demokratikus koalíciós kormányzásnak (amint azt 1990 óta gyakran emlegették cseh politikai és szakmai körökben). Sokkal inkább találó a kommunisták által használt megjelölés, a „nemzeti és demokratikus forradalom". Mandler ezt „nemzeti és szocialista forradalomként" pontosítja, és a lényegében 1989 végéig tartó „permanens forradalmi", azaz önkényuralmi korszak első szakaszának tartja. A formailag valóban koalíciós, de a CSKP domináns pozíciójával jellemezhető periódus alapvető vonásai – az ún. „forradalmi" erőszak kiterjedt és büntetlen alkalmazása, a közéleti szabadság jelentős korlátozása, a széles körű vagyonelkobzás, az államigazgatási centralizáció, nagy tömegek teljes jogfosztása – igazolják Mandler felfogását.

A nagyjából 1948 végéig terjedő időszak meghatározó folyamata a több mint hárommilliós cseh- és morvaországi (s tegyük hozzá: szlovákiai – szepességi stb.) német kisebbség felszámolása volt. Mandler tézise szerint a korszak folyamatainak lényegét és jellegét épp ennek fényében érthetjük meg. A Beneš elnök és (az 1946-os választások nyomán) Gottwald kommunista miniszterelnök által egyetértésben vezetett újjáalakult csehszlovák állam a németekkel szemben és azok kárára kívánta megvalósítani a szociálisan igazságos (szocialista) társadalmat.

Ez az állam szláv nemzetállamként a Szovjetunióra támaszkodott, és – annak mintájára – centralizmusával fojtotta el a belső (ez esetben szlovák) autonómia-törekvéseket.

Mandler önáltatásnak és átlátszó manipulációnak tartja azokat az érveket, amelyek az utóbbi évek cseh–német vitáiban cseh részről a leggyakrabban ismétlődnek, és amelyek a „vastag vonal" meghúzása, a „múlt lezárása" igényével jellemezhetők. Az 1945 utáni események ugyanis mélyen átitatták a cseh társadalom gondolkodását, egészen a reflexekig. A német kérdés persze évtizedekig tabutéma volt, de az 1989 utáni társadalmi reakciók egyértelműen jelezték, hogy a negyven évvel korábbi magatartásformák lényegi változások nélkül újraéledtek. Az a nemzeti méretű egyetértés, amely a kommunisták (és baloldali szövetségeseik) elsöprő győzelmében nyilvánult meg az 1946. áprilisi választásokon, meghökkentő módon ismét megmutatkozott 1989 után. És amint az említett választások „demokratikus" voltával kapcsolatos állítások egyáltalán nem védhetők (éppen az akkor tomboló etnikai, sőt faji alapú üldözés, tisztogatás és tömeges kirekesztés miatt), ugyanígy az sem, hogy a jelenlegi cseh demokrácia fejlődésére nézve nem rejt magában veszélyeket a németek elűzésével, illetve az 1945 utáni időszakkal kapcsolatos amnézia és kényszeres önigazolás. Voltaképpen ez akadályozza a kommunista korszak lezárását is, hiszen a szerző fejtegetése szerint a kommunista rendszer meglepő stabilitása és támogatottsága (ideértve az 1968 utáni két évtizedet is) éppen az 1945 után kialakult közmegegyezésre, a németeknek és a magyaroknak a CSKP vezetésével végrehajtott kifosztására és elűzésére vezethető vissza.

A második világháború után kezdődött „permanens forradalom" mindmáig nem ért véget Csehszlovákiában, illetve annak utódállamaiban. Ennek legfrissebb bizonyítéka a cseh alkotmánybíróság 1995. március 8-ai nevezetes határozata, amely elutasította a németek és magyarok vagyonának elkobzásáról szóló 108/1945. sz. elnöki dekrétum megsemmisítését. A határozat indoklásában több belső ellentmondás található: ezek egyike annak megkerülése, hogy a benesi dekrétumok nemcsak a német, hanem a magyar kisebbségre is vonatkoztak. A kollektív bűnösség megnevezését a „kollektív felelősség" elvével próbálta helyettesíteni a testület, ám ez aligha változtat azon, hogy az 1945-ös (később törvényerőre emelt) elnöki rendeletek faji (származási) alapon, visszaható érvénnyel, elkövetett cselekedeteire való tekintet nélkül fosztották meg a Csehszlovák Köztársaság több millió polgárát jogaitól és tulajdonától. Mindez akkor is, azóta is ellentétben állt az ENSZ alapokmányától kezdve valamennyi nemzetközi dokumentummal, ideértve a győztes hatalmak 1946. augusztus 2-án aláírt potsdami egyezményét is. Ez utóbbi, számos hivatkozással ellentétben, nem tesz említést vagyonelkobzásról. És hamis az az utólag kreált, de ma is eleven magyarázat, miszerint a potsdami értekezlet „előírta" volna a német kisebbség kitelepítését: az ugyanis már jóval az

értekezlet összeülése előtt megkezdődött egyrészt illegális megfélemlítés és elűzés, másrészt a német lakosság tömeges koncentrálása (internálása) formájában. A potsdami döntés (amely – emeljük ki – a magyarok kitelepítéséről nem tesz említést) következményei voltaképpen némileg humánusabb mederbe terelték a deportálást, enyhítették a megpróbáltatásokat.

A szerző elemzi és jellemzi a hírhedt dekrétumokat, azok eredetét és következményeit a kisebbségekre nézve, s ezzel összefüggésben értelmezi a szlováksággal szemben folytatott szűkkeblű cseh politikát is, amely a későbbi cseh–szlovák konfliktusok forrása lett. Végeredményben képtelenségnek minősíti a jelenleg is fenntartott hivatalos csehálláspont hosszú távú védelmezését, hiszen elképzelhetetlen egy olyan állam csatlakozása az Európai Unióhoz, amelynek hatályos törvényei között szerepelnek a kisebbségi etnikumok kollektív felszámolását, teljes jogfosztását kimondó, s mindezt (hitleri szóhasználattal) a kérdés „végleges megoldásának" nevező jogszabályok. A történelmi (jogi és erkölcsi) igazságtétel kezdő éve nem lehet – 1944 és 1945 helyett – 1948, amint azt az 1990 utáni csehszlovák és cseh törvényalkotás erőlteti.

Balla Kálmán

Európa-identitás – politikai szemszögből

Bartoszewski, Władysław: Die europäische Identität aus politischer Sicht. = Europäische Rundschau. 24. Jg. 1996. 3. no. 77–79. p. (A salzburgi „Európai művészeti fórum 1996" előadása.)

Az európai kontinens közkeletű jellemzői: csekély méretek („Ázsia nyúlványa"), második vonalba szorult gazdaság (elkopott gyarmati örökség, „alvó óriás"), a „civilizáció bölcsője" (a technikai civilizációt is beleértve). Az európai öntudat, sőt: fölénytudat ez utóbbi alapján áll. Önközpontúságában igen nagyra tartja történelmi vívmányait: a demokráciát, a jóléti elvet, a szociális állam követelményét vagy – korunk újdonságaként – a környezetvédelmet. Szeret dicsekedni kulturális sokféleségével, évszázados-évezredes irodalmi-művészeti csúcsteljesítményeivel. Ezzel együtt hajlamos viszont elfeledni e dicsőség szennyes foltjait: a háborúkat, a fajüldözést, a genocídium leleményét. Caligulát, Nérót, Torquemadát, Hitlert és Sztálint.

Európa csekély kiterjedése ellenére is ugyanúgy osztódik, mint más kontinensek: Észak és Dél, Kelet-Nyugat, periféria és centrum, fejlettebb és lemaradó övezetek. Az osztódás nem újkeletű, pl. a kelet–nyugati egyenlőtlenség – egyes történészek szerint – a 16. század óta ható globális gazdasági tektonika következménye. Az évszázados egyenlőtlen fejlődés vesztesei: kezdetben a déli, később és végül elsősorban a keletre eső övezetek. Ez utóbbiak zöme 1945 után közös „akolba" került, így tovább erősödött és vált még tartósabbá a leszakadás. Jövőtervük ennél fogva nem lehet más, mint a „visszazárkózás" célkitűzése.

Kérdés, hogy a „visszatérés Európába" mit is jelent. A kínálatban sok minden szerepel: ideológiák, erkölcsök, hagyományok felélesztése. Valóban, ilyen téren is óriási távolságra került egymástól Nyugat és Kelet. Tévutak, tévhitek tanulságait kell feldolgozni, amire hol megvan, hol hiányozni látszik a készség. Bizony, bizony: az „ordas eszmék", mint atavisztikus késztetések, újra és újra kísértenek. Egyszóval kérdés az is: mentes-e immár az „európai" minta az előítéletességtől, a diverziótól, a gyűlölségtől? Célszerű volna az ideológiáknál és erkölcsöknél valami közelebbi azonosítókat találni a „visszatérés" apropójaként. Nevezetesen a napi boldogulás és biztonság („létminőség", „jólét") pragmatikumát a maga gazdasági-politikai általánosságában. Röviden úgy mondhatjuk: magáról az emberről legyen szó, „öncélúan". Eszközként többé ne alkalmazzuk már az emberi kategóriát. Ebből kell kiindulnia minden szinten a politikának.

A 18. században felismert értéksor, a „szabadság-egyenlőség-testvériség" negyedik taggal bővüljön, a szociális igazságossággal – a létező egyén méltó élet-

körülményeinek, a dolgozó ember jogainak garantálásával. Az új Európa rendjébe ezeket az értékeket, illetve ezek politikai garanciáit kell beépíteni, intézményesen kizárva eme értékrend megsértését.

Az „emberről" szóljon az európai politika! Csatlakozzunk az osztrák Wolfgang Kraus véleményéhez, aki „Jövőnk: Európa" c. könyvében figyelmeztet: „A kommunista rendszerek összeomlásával előállt politikai és gazdasági nyomorúságot a demokrácia javára szóló 'istenítélet'-ként minősíteni buta és cinikus egyszerűsítés". A posztkommunista társadalmak száz milliójának sorsáról, jogairól, jövőjéről van szó. „Európa" nem rajtuk kívül van! – zárul szerzőnk fejtegetése.

Komáromi Sándor

Példa „nemzetvédelmi" szófejtésre Szlovákiából

Ondruš, Šimon: Kokava:koč: choč: ček: čech: čak: čach: čachol. = Slovenské pohľady. IV. + 112. roč. 1996. 6. no. 112–119. p.

A különféle hang- és jelentéstani fejleményeknek az indoeurópai ősállapottól a szláv (szlovák) változatokon át rendszerint a magyar nyelvbe történő átvételig kísért útját játszi könnyedséggel felvázolni képes Šimon Ondruš szófejtéseiben esetenként „nemzetvédelmi" feladatok ellátására vállalkozik. Legutóbbi dolgozatából egyetlen ilyen felettébb jellegzetes példát idézünk fel:

„Itt hadd reagáljak Jozef Mináriknak Hogyan lettünk szlovákok című, a Literárny tyzdenník 1996. január 4-i második számában megjelent mérges polémiájára. Az ő tetszését nem nyerte meg ui., hogy a Száz dicső szlovák c. könyvbe Pribina, Rastislav, Svätopluk, Gorazd is besorolást nyert, minthogy ők – szerinte – nem szlovákok, hanem szlovienek voltak. Mintha nem tudná, hogy a Tátra és a Duna közötti térségben lakó szlávok, akiket a 14. század óta szlovákoknak neveznek, azelőtt szlováneknak, szlovieneknek hívtak. Még inkább meglepett, hogy Minárik szerint Csák Máté magyar volt. Nem tudom, hogy Minárik kezén megfordult-e Csák Máté születési anyakönyvi kivonata vagy keresztlevele, avagy képes-e arra, hogy a 14. századra nézve fajilag a „tiszta" magyart megkülönböztesse a történeti Magyarországon a szlováktól, a szlovántól. Ám a Csák név egyértelműen dokumentálja a szláv-szlovák eredetet. Magyarországi volt ugyan, de nem volt magyar. Csodálkozom Jozef Minárikon, a régi szlovák irodalom és ezzel együtt a régi történelem szakemberén, hogy miként írhat ilyen történelmietlenül és kritikátlanul. Nemcsak Szlovákiában, hanem Csehországban is élt a Čak-, Čák név, s hordozói semmiképpen sem voltak magyarok. Lengyelországban ugyancsak előfordult a Czak forma."

Ezt követően Ondruš a tudomásunkra hozza, hogy ez a hajdan „hegyet", „halmot", „bóbitát" jelentő szlovák szó volt minden bizonnyal a Csák-nemzetség „névadója", bár azt nem tudni, hogy a „hegy-halom" jelentésben-e vagy éppen a „bóbitáéban". Érveléséhez Kiss Lajos Földrajzi nevek etimológiai szótárát is segítségül hívja. Majd ismételten megdorgálja Minárikot, mert nem nézett utána a „Ček:–Čech:–Čak" evolúciójának. Végül még megjegyzi:

„Nem ártana, ha Csáky Pál nevezetű magyar kereszténydemokrata politikusunk is tudatosítaná magában, hogy szlovák, szláv nevet visel. Azt az ipszilont nevének végére a magyarosítás időszakában valamelyik jegyző vagy pap biggyesztette oda. Egyébként azonban rokonszenvezek vele, mert sokkal jobban bírja a szlovák irodalmi nyelvet, mint a szlovák kereszténydemokraták séfje."

Ondrušnak ugyanebben a dolgozatában – a „Ček: Čech: Čak" fejlemény kapcsán – kifejti még a „csákó", „kor", „kocsi", „halom" magyar szavak szlovák-szláv eredetét is.

Futala Tibor

Románia a választások évében

Lhomel, Edit: Roumanie: une année d'élections. = La Nouvelle Alternative, 1996. 41. no. 36–37. p.

A cikk még a májusi helyhatósági választások előtt íródott, és igencsak megelőzte a novemberi elnök- és parlamenti választásokat. A román politikát több kérdés osztotta meg. Az egyik a magyarokhoz való viszony, a másik az elmúlt rendszerrel kollaborálók kérdése. A kormányt alkotó Szociális Demokrácia Pártja ekkor koalícióban van a nemzeti pártokkal. Lavíroznia kell, kétfelé is, nehogy választóit elveszítse, de egyúttal nyisson Európa és Magyarország felé is.

Az 1990-es választásokon 83 párt indult, de csak 10 került be a parlamentbe. A Szociális Demokrácia Pártja utódpártja az 1989-ben eltűnt kommunista pártnak, amelynek 3,4 millió tagja volt. Ion Iliescu és Petre Roman voltak a vezetői, de 1992-ben szakadás következett be közöttük; ennek folyományaként Roman külön pártot alapított. A Nemzeti Megmentés Frontjának elnevezett szervezetben régi apparatcsikok találhatók (Oliviu Gherman, a Szenátus elnöke), továbbá fiatal farkasok és szerencselovagok (Adrian B. Naštase parlamenti elnök). Iliescu pártja 1993-ban vette fel mai nevét. Három kis párt áll vele koalícióban, a köztársaságiak, a szociáldemokraták és a kooperativista demokrata párt.

A „nemzeti" pártok közül a legerősebb a Román Nemzeti Egység Pártja, ez a Vatra nevű társadalmi mozgalom politikai szervezete. A marosvásárhelyi események után jött létre, vezetője Gheorghe Funar, a kolozsvári polgármester, aki élesen magyarellenes. Szerinte pl. Iliescu egyenesen magyarbarát. Az 1992-es elnök-

választáson a szavazatok 10,87%-át kapta meg. Már többször követelte az RMDSZ betiltását és a magyarlakta területeken a szükségállapot kihirdetését.

A Nagy-Románia Pártja élére két régi ember állt, Vadim Tudor és Eugen Barbu, aki 1995-ben elhunyt. 1995 januárjában Iliescu az ellene intézett támadások miatt felmondta a velük kötött szövetséget. 1995-ben 32 ezer választójuk volt.

A Szocialista Munkapártban a Ceaušescu-rezsim kegyvesztett emberei vannak (Constantin Pîrvulescu); vezetője az egykori miniszterelnök, Ilie Verdeţ. A pártban szakadás következett be, mert sokak szerint Verdeţ Iliescut támogatta.

A Demokratikus Agrárpárt 1991-ben alakult meg, a hagyományos nemzeti parasztpárt ellensúlyozására.

A liberális ellenzéki koalíció, a Demokratikus Konvenció 1991-ben jött létre 18 pártból és csoportból. Magja a Szociális Dialógus nevezetű csoport; ebből lett az Állampolgári Szövetség Pártja.

Az ellenzék eléggé tehetetlen. A hagyományos történeti pártok nem tudnak megegyezni az újakkal, eközben a nemzedéki ellentét is szerepet játszik. A Nemzeti Parasztpárt az alkotmányos monarchia híve. De a majdnem tucatnyi liberális párt az RMDSZ jelenléte miatt sem tud egyezségre jutni, mert az területi autonómiát követel. Végül a személyes ellenérzések is számítanak a vezető politikusok között.

A szociáldemokraták a szociális kérdést helyezik az előtérbe: a lakosság nagy többsége jövedelmének 60%-át élelmiszerre fordítja. Ezért is nagy a közömbösség a politikával szemben.

A szomszédos államokban az utódpártok kerültek hatalomra, s minthogy Iliescué is ilyennek számít, így győzelme csak egy általánosabb trendet igazolna.

Niederhauser Emil

Az első muzulmán párt megjelenése Bosznia-Hercegovinában

Babuna, Aydin: The Emergence of the First Muslim Party in Bosnia-Hercegovina = East European Quarterly, 30. vol. 1996. 2. no. 131–151. p.

A boszniai muzulmánok történetében fordulópontot jelentett, amikor a sok évszázados török fennhatóság alól az 1878-as Berlini Kongresszus határozata értelmében a katolikus Osztrák–Magyar Monarchia keretébe kerültek.

A Monarchia, a szerb és horvát nacionalizmust ellensúlyozandó, igyekezett a bosnyákok kulturális és társadalmi színvonalát emelni, és ezáltal lojalitásukat is megnyerni. A bosnyákok azonban, akik előbb a térségben élvezett politikai dominanciájukat, majd gazdasági privilégiumaikat is elvesztették, kulturális és vallási háborúba kezdtek az új adminisztrációval szemben.

A 72 ezer fős osztrák–magyar hadseregnek csak hosszú hónapok súlyos harcai árán sikerült elfoglalnia Boszniát, de Kelet-Boszniában Szarajevó 1878. augusztus 19-i bevétele után is folytatódott a főként muzulmánok részvételével szerveződött partizánháború. A fegyveres ellenállással egyidejűleg nagymérvű kivándorlás kezdődött, különösen amikor bevezették a bosnyák fiatalok kötelező sorozását a Monarchia hadseregébe. Érthető, hogy a muzulmán bosnyákok nem akartak Törökország ellen hadba vonulni. Az osztrák–magyar uralom ideje alatt legalább 150 ezren vándoroltak ki. (Szerzőnk, aki az isztambuli Bogazici egyetem munkatársa, sajnos nem közli, hogy az elvándorlás hova irányult.)

1882-ben az országban felkelés tört ki, ekkor még szerb dominanciával. 1899-től azonban már a muzulmán bosnyákok is aktivizálódnak, és szervezni kezdik kulturális és vallási jogaikért folyó önállósági mozgalmukat. A háttérben ott található mindvégig az Ottomán Birodalom II. Abdulhamid szultán által irányított diplomáciája. Ez a pán-iszlám politika jegyében a boszniai muzulmánokat kívánta ütközőzónaként felhasználni az Ottomán Birodalom nyugati határainak védelmében. A bosnyák sérelmek fő hivatkozási forrása a Berlini Kongresszust követő Yanipazari Egyezmény volt.

A bosnyákok, isztambuli biztatásra és a bécsi török követség támogatásával folyamatos petíciókkal bombázták mind a bosnyák ügyekért felelős közös osztrák–magyar pénzügyminisztériumot, mind magát Ferenc Józsefet. A bosnyák képviselők vezetője Mosztar egykori muftija, Ali Fehmi Efendi Džabić volt, aki rendszeres jelentéseket küldött Isztambulba, és nyilvánvalóan a Porta direktívái szerint működött.

Szerzőnk cikkének középső, bő részében részletesen bemutatja, hogy a muzulmán földbirtokos osztály hogyan sodródik ki a korábbi hatalmi pozíciókból. Nemcsak politikai-ideológiai-vallási kiváltságait veszíti el, hanem a középkori eredetű kmet jobbágyrendszer átalakulása miatt gazdasági erejét is.

Viszont tovább él az itt vakufnak nevezett iszlám alapítványi köztulajdon. A vakuf-bizottságot azonban jórészt Bécs nevezi ki, és határozatait is felülbírálja. Érthető, ha a szélesebb bosnyák közvélemény ezen felháborodik, és a tiltakozó mozgalmak érveit az iszlám egyházi tulajdont ért sérelmek köré rendezi. Az elégedetlenkedés másik oka az iszlám oktatási rendszer elhanyagolása. A rossz iskolarendszert hibáztatják 1899-ben a boszniai muzulmánok azért az országos felzúdulást keltő esetért is, amikor egy Mosztar melletti faluban egy Fata Omanovic nevű muzulmán leány áttér a keresztény hitre. Ez a botrányos eset együttműködésre készteti az addig rivalizáló két muzulmán vezetőt, a már említett Džabić efendit és egy Komadina nevű ellenzéki vezért. Tizenkét főből álló akcióbizottságot szerveznek, melynek Džabić lesz a vezetője. Ebben az új mozgalomban, amelyben még azért is Bécshez folyamodtak, hogy az áttért leányt kerítsék elő, a mezőgazdasági kérdéseket háttérbe szorítják a vakuf-ügyek és az oktatási kérdések. 1899-ben és

1900-ban Kiseljakban, Budapesten, Szarajevóban és Mosztarban gyűléseznek, titkos török támogatással. Az Isztambulba utazó Dzabicot és társait illegális kivándorlónak bélyegezve nem engedik haza, így 1905-ig vezető nélkül marad a bosnyák ellenállás.

Az 1905-ös év két fordulatot hoz. Kiszabadul a börtönből, és tekintélyes mérsékelt vezetővé lép elő Serif Arnautović, és ezzel egyidejűleg a közös monarchiabeli pénzügyminisztérium új vezetője, Burian biztosítja a boszniai szerb ortodoxok számára a vallási függetlenséget. A muzulmán politikai-vallási vezetők – mintegy kompenzációként – hasonló jogokat követelve 1906-ban megalakítják az első muzulmán politikai pártot, a Muslimanska narodna organizacija-t (Iszlám Nemzeti Szervezetet). Az új párt központjai a városokban vannak, de a falusi körzetekben is annyi támogatóra tesznek szert, hogy az 1910-es parlamenti választásokon a muzulmánok számára fenntartott mind a 24 helyet megszerzik. Az időközben alakult Muslimanska samostalna stranka (Független Iszlám Párt) nem tud egyetlen helyet sem megszerezni. Az első muzulmán párt megszervezése fordulópont volt Bosznia-Hercegovina politikai életében. 1907-ben megalakult a Srpska narodna organizacija, a szerbek, majd 1908-ban a Hrvatska katolička udruga, a horvát katolikusok pártja.

A konklúziók közt a cikk szerzője megállapítja, hogy az Ottomán Birodalom balkáni bukásának oka az elmaradott agrárrendszerben keresendő. A politikai mozgalmak mozgatórugója is ez, bármennyire kötődnek is az etnikai vagy vallási jellegű tényekhez és ideológiákhoz.

Tokai András

Kisebbségvédelem liberális felfogásban

Végel László: Multikultúra és modern civil társadalom = Létünk. 27. évf. 1996. 1–2. sz. 31–47. p.

A vajdasági Végel László célja, hogy a kisebbségek jogegyenlőségét, illetve annak mértékét „egy demokratikus-liberális értékskálán, vagyis a polgári társadalommal való kompatibilitásában" határozza meg.

Kisebbség – alkotmányos hazafiság

A kisebbség számára megadott jog nem csupán partikuláris érdek kifejeződése, hanem az „alkotmányos hazafiság" és a „liberális politikai kultúra" kettős paradigmájának közös része. A kisebbségi kérdés a politikai közösség par excellence demokratikus kérdése: az a társadalom, amelyikben a többség akarata érvényesül a kisebbség felett, szükségképpen elodázza a „demokratikus feladatok intézményes meghatározását" is.

A reálszocializmus a kisebbség számára jogokat ajándékozott, ám legtöbbször nem nyerte el azok rokonszenvét, akiknek szánta e jogokat, viszont ellenszenvet váltott ki azokból a rétegekből (is), amelyek mindebben egy autoritatív hatalom privilégiumosztó technikáját látták. A kritikusok általában nem vették észre, hogy (H. Arendt szavaival) „valami sokkal alapvetőbb (dolog) ment veszendőbe", ti. az általános emberi szabadságjogok szenvedtek itt csorbát. A Jugoszláviában elmaradt demokratikus fordulat következtében sem a korábbi kommunista elit „túlélő" képviselői, sem a nemzeti demokraták, sem a liberálisok nem voltak felkészülve a nemzeti konfliktusok kezelésére. Az utóbbiak azért nem, mert érzéketlennek bizonyultak az „európai liberális orientációban" felismerni a jellegzetes közép-európai vonásokat.

Felfogását M. Kusý megállapításával kontúrozza Végel, mely szerint a totalitárius rendszer minden különbséget elnyomott. A rendszer bukásával minden előző elvtelen kompromisszum (jelen esetben a kisebbségeknek ajándékozott jog) bumerángként vág vissza: intézményes védelem hiányában a kisebbség a többségi zsarnokság áldozatául esik. Ti. a zsarnoki uralom itt ma többpárti konstrukcióban él tovább, s a többségi retorika annál keményebbé válik, minél elevenebben ébred fel a kisebbségi polgárban a demokráciába vetett remény.

Multikultúra és a „civil heterokozmosz"

A multikultúra (Végelnél ez egy „antipolitika, amely közmegegyezést... teremt a sajátosságok fejlesztésére, ... és elképzelhetetlen az egyetlen uralkodó nemzeti diskurzus eszméjének feladása nélkül") a reálszocializmusban gyanús fogalomnak számított: a többség és a kisebbség egyaránt a nemzeti identitás rongálását látta benne. És ez ma sincs másképp, pedig – Edgar Morin szavaival – az európai ember poliidentitású személy, akiben egyenrangúan él a családi, a regionális, a nemzeti, a vallási stb. azonosságtudat. Ez az ún. unitas multiplex, ami nélkül a pluralizmus a multikulturális társadalmakban sem képes érvényre jutni.

Az európai egység és az euro-regionalizmus jelenleg terjedő gondolatkörében az állam, nemzet, polgár, valamint az egyén és a közösség viszonyának mechanikus rendszere átértékelődik. Ezen belül a haza organikus, múltban gyökerező, közeli melegséget sugárzó valami, s benne – paradox módon – minél hasonlóbbá válunk egymáshoz, annál fontosabbá lesz a személyiség összetéveszthetetlen egyedisége.

A multikultúra jegyében működő társadalmakban természetes egységet alkotnak a civil szervezetek és a helyi legitimitások, s intézményrendszerük hatékonyan támogatja a semleges állam kialakulását. („Az állam legyen karcsú, de izmos.") A jugoszláviai ellenzék magatartása ambivalens e tekintetben: egyfelől lépten-nyomon deklarálja a civil társadalom iránti elkötelezettségét, másfelől erős, centralizált, a nemzeteszme alá rendelődő államot akar.

A kisebbségek körében igen sokan felismerték, hogy a többkultúrájúság a Vajdaságban a modernizáció következménye és szellemi hajtóereje egyben. Ez az egyik kulturális paradigma Közép-Európában, amely a térségben értékes hagyományokkal rendelkezik. Feléledése a mai regionalizmus eszméjében ölt testet Isztriától a Vajdaságig.

A többnyelvűség és többkultúrájúság fő támogatói a kisebbségek. Magatartásuk hitelét nem csorbítja, hogy a multikultúra érvényre juttatása elsősorban az ő érdekeiket szolgálja, hiszen az elmúlt évtizedek tapasztalatai megmutatták, mire vezet, ha az ideológia (lett légyen az proletár internacionalista vagy nemzetállami) elfedi az érdekmozzanatokat. Nem lehet elsikkadni a fölött a jelenség fölött, hogy a multikultúrához fűződő érdekek a vállalkozók és az üzletemberek körében kezdenek teret hódítani. Az állam azonban gátolja a folyamat kiteljesedését, pedig ha a kisebbségi jogok a maguk teljességében megjelennének, akkor a multikultúrában minden polgár – a többségi is – megtalálná a maga gazdasági, politikai, kulturális érdekeit.

Eltorzult modernizáció – türelmetlen nemzetállam

Jugoszlávia felbomlása felerősítette a nacionalista tendenciákat. Ez azonban nem lokális jelenség: majdnem az egész posztkommunista térségben a nacionalizmus váltotta fel a kommunista diktatúrákat. Jan Urban diagnózisa szerint új totalitariz-

mus van kialakulóban, mert „a kommunizmus atomizált társadalmakat hagyott maga után... [amelyeknek] megmaradt a pozitív kapcsolatok kialakítására való képtelenségük. Egy betegség ütötte fel a fejét, amelynek gyanakvás, xenofóbia... a neve".

Nem igaz a tétel, miszerint ha megszűnik a zsarnoki jogfosztás, akkor a nemzeti kérdés önmagától megoldódik. A többségnek ugyanis teljes morális és politikai felelősséget kell vállalnia a nemzeti kisebbség kollektív jogaiért, ezek maradéktalan megvalósulásáért. A felelősség nemcsak a politikai elit kötelme, de egészében a többségi nemzeté: ha pl. drasztikus mértékben csökken a kisebbség lélekszáma, kötelessége keresni azokat a szellemi és materiális tényezőket, amelyek a beolvadás folyamatát mozgásba hozták. Mert kívánatos ugyan a kisebbség integrálódása a társadalomba, de beolvadása, önfeladása a demokratikus folyamatok meglétét kérdőjelezi meg.

A nacionalizmus lényege: az identitások pluralitása helyett azok hierarchiáját részesíti előnyben. A nacionalista saját elfogultságait érzelmi motivációkkal magyarázza, ugyanakkor (a legjobb esetben – a ref. megj.) közömbös a kisebbség identitás iránti igényét látva. Mindez – Ernest Göllner szerint – modernizációs válságot hoz létre. A jugoszláv térség a jaltai előnyök birtokában megpróbálta korszerűsíteni a társadalmat. Ez a folyamat azonban a kezdetektől fogva felemásra és ellentmondásosra sikerült: a kommunista párt irányítása alatt ment végbe, hatása az iparilag fejlettebb térségekre korlátozódott stb. A valóságban a társadalom egésze érintetlen maradt a modernizációs kultúrától, s kétségtelen részeredményei inkább felszabdalták, semmint integrálták a társadalmat. A kommunizmus bukásával a modernizáció (is) kompromittált lett, elemi erővel törtek fel a premodern nosztalgiák. A hagyományos közösségek felbomlásával ezek a vágyak új mesterséges hierarchiák iránti igényként fogalmazódtak meg, amelyek értelmében – természetesen – az identitások pluralitása a szeparatizmus trójai falovának minősül.

Pedig a sokféleség a szabadság záloga, s a többségi nemzetnek is érdeke, hogy a (látszat) egységre való felhívások helyett gondoskodjék a különbözőség intézményi megalapozásáról.

Nem kétséges, az etnikai alapú autonómiák némileg korlátozzák a nemzetállam hatalmát, de a pluralizmus horizontját tágítva azt korántsem szüntetik meg. Aligha számíthatunk arra, hogy térségünkben a nemzetállam, s vele a nacionalizmus a közeli jövőben felülmúlható lenne. Ezt a konstrukciót a liberális demokrácia elkötelezettjei kritikával illetik, ám vele a kisebbségek érdekében „demokratikus kompatibilitást" szükséges kialakítaniuk. „Az adott feltételek között... a demokráciába való átmenet során óhatatlanul támaszkodni kell a nemzeti érzésre és eszmére; egyszerűen azért, mert nincs más hatékony szervező szellemi forma" – zárja le kissé eklektikus gondolatmenetét Sajó Andrásra hivatkozva Végel László.

Kovács Olga

A daytoni egyezmény és első értékelései az érintettek körében

General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. = Review of International Affairs. 47. vol. 1996. 15. February. 1–36. p.
Jammerlicher Frieden nach dem verbrecherischen Krieg. Reaktionen auf den Friedensvertrag von Dayton. = Osteuropa. 46. vol. 1996. 4. H. 177–187. p.

1995. november 21-én az USA-beli daytoni támaszponton véglegesítették a Bosznia és Hercegovina békéjének megteremtését célzó általános keretegyezmény (General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Hercegovina) szövegét, majd december 14-én Párizsban került sor a hivatalos aláírásra. Az egyezmény bocsnyák, horvát, szerb és angol nyelven fogalmazódott meg. Ezek mindegyike azonos mértékben autentikus.

A Belgrádban megjelenő Review of International Affairs 1996. február 15-i száma közli az egyezmény teljes angol szövegét. Alábbiakban ennek rövid szemléjét adjuk.

A keretegyezmény szerkezetileg 11 nagyobb egységre (annex) tagolódik, melyek a következő témákat szabályozzák: 1A – a béketeremtés katonai összetevői és 1B – a regionális stabilitás; 2 – Bosznia és Hercegovina etnikai közösségeinek határai; 3 – a választások megszervezése; 4 – alkotmányozás; 5 – döntőbíráskodás; 6 – az emberi jogok szavatolása; 7 – a menekültek és elveszett személyek; 8 – a nemzeti szempontból fontos emlékek megőrzését elősegítő bizottság létrehozása; 9 – a közművek, szállítás és infrastruktúra (public corporations) működtetése; 10 – a béketeremtés nemzetközi irányítása-ellenőrzése (civilian implementation); 11 – nemzetközi rendőri erők létrehozása.

A 36 folyóirat-oldalnyi egyezmény szövegének egyharmada a katonai kérdéseket (1A) részletezi az IFOR (Implementation Force) megteremtésétől kezdve a háborúskodó felek egységeinek és fegyverzetének visszavonásán keresztül olyan részletekig, mint a gorazsdei folyosó számára építendő kétsávos, minden évszakban járható út építése. Az ENSZ-erők helyébe lépő, erőteljesen felfegyverzett NATO-csapatok parancsnoksága lényegében korlátozásoktól mentesen működhet a béketeremtés célja érdekében. Például a légierő vonatkozásában semmiféle radartevékenység nem végezhető az IFOR parancsnokának hozzájárulása nélkül. Ugyanakkor az előírások megszegője ellen az IFOR minden kényszerítő erőt bevethet. A béketeremtés katonai kérdéseinek gyakorlati szabályozása végett Közös Katonai Bizottságot hoznak létre, melynek elnöke az IFOR parancsnoka vagy annak képviselője, tagjai pedig egyrészt a bosnyák–horvát föderáció és a boszniai szerb köztársaság katonai parancsnokai, a bizottság elnöke által felkért személyek, másrészt az etnikai közösségek polgári képviselői. E bizottsági összetételt azért is érdemes kiemelni, mert csaknem minden kérdés esetében hasonló megol-

dás ismétlődik: a paritásos jellegű bizottságokban a nemzetközi közösség képviselője kap domináns szerepet. A katonai egyezmény résztvevőit is érdemes megemlíteni: ezek a Bosznia és Hercegovina Köztársaság, azután Bosznia és Hercegovina Föderáció (vagyis a bosnyák–horvát szerveződés) és a Szerb Köztársaság. A katonai egyezményhez három nemzetközi jogi „appendix", függelék járul. Ezek szerint Bosznia és Hercegovina Köztársaság, illetve Horvátország és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság állapodik meg a NATO-val a szükséges lépésekről. Például az infrastruktúra ingyenes (Bosznia és Hercegovina vonatkozásában), illetőleg jutányos áron történő használatáról (a másik két államban), továbbá az IFOR személyzetének jogi helyzetéről, adóztatásáról (pontosabban: adómentességéről) az IFOR-tól kapott fizetéseket illetően.

A regionális biztonsági egyezmény (1B) résztvevője a három nemzetközileg elismert állam, továbbá a Bosznia és Hercegovinán belüli két szerveződés. A bizalom- és biztonságerősítő intézkedések a fegyveres kontingensek leépítése útján a feszültség csökkentését célozzák, mégpedig számos kötelező érvényű határidő megjelölésével.

Az etnikai közösségek határait szabályozó egyezmény (2) mellékletében előírják, hogy 1: 50 000 arányú – tipikusan katonai léptékű – térkép rajzolja meg az érvényesítendő vonalakat. E térképet a szerződő felek a Pentagontól rendelik meg.

A következő (3) megállapodás a választásokat szabályozza, ismét a három boszniai entitás részvételével. Határidőként félév szerepel, melyet szükség esetén az EBESZ további negyedévvel hosszabbíthat meg. A választásokat az EBESZ által létrehozott bizottság irányításával kell megszervezni és lefolytatni. A választások eredményeként jöjjön létre a boszniai és hercegovinai képviselőház, legyen megválasztva az állam elnöke, a bosnyák–horvát föderáció képviselőháza, végül a szerb köztársaság parlamentje és elnöke is. A választásokon mindazok vehetnek részt jelenleg érvényes lakhelyükön, akik az 1991-es népszámlálás listáin szerepelnek. A külföldre menekülteknek is lehetővé kell tenni a választáson való részvételt, feltéve, hogy a továbbiakban vissza kívánnak térni hazájukba. A megállapodás szerves része az emberi dimenziókkal foglalkozó 1990-es koppenhágai EBEÉ-tanácskozás dokumentumának 7–8. paragrafusa, mely egyrészt garantálja az egyes emberek és csoportok szabad pártalapításának jogát, másrészt előirányozza bel- és külföldi megfigyelők részvételét a választási folyamatban.

Az ország alkotmányozására vonatkozó megállapodás (4) preambulumában az általános elveket rögzíti, majd leszögezi, hogy a „bosnyákok, horvátok és szerbek mint (állam)alkotó népek (másokkal együtt) és egyben Bosznia és Hercegovina állampolgárai... határozzák meg Bosznia és Hercegovina alkotmányát". Tehát itt nem államok, hanem népek fejezik ki akaratukat. Az első cikkely az állam felépítését úgy állapítja meg, hogy az két egységből, a Bosznia és Hercegovina Föderációja elnevezésű közös bosnyák–horvát szerveződésből és a Szerb Köztár-

saságból áll. A teljes állam neve ezentúl: Bosznia és Hercegovina (vagyis az eddigi köztársaság kifejezés elmarad). A cikkely előírja a javak, szolgáltatások, tőke és személyek szabad mozgását az egész állam területén. Az állampolgárság kettős összetételű, mindenki az állam polgára, de egyben a két egység egyikének is polgára lesz. Külföldre szóló útlevelet mindkét egység kiadhat, de a kettős regisztrálás a saját egység és az állam szintjén is) kötelező. A második cikkely rögzíti a nemzetközi normák szerinti emberi és alapvető szabadságjogokat, s egyben tilt bármiféle hátrányos megkülönböztetést. A harmadik cikkely az állam működését írja le. Bosznia és Hercegovina felelősségi körét az alábbiak teszik ki: külpolitika és külkereskedelmi politika, vám, a későbbiek szerint pontosított monetáris politika és nemzetközi pénzügyi kötelezettségek, bevándorlás- és menekültügy, nemzetközi vonatkozású bűnüldözés, közös és nemzetközi kommunikációs rendszerek létesítése és működtetése, az egységek közti szállítás, a légiközlekedés ellenőrzése. A két etnikai szerveződés külkapcsolataiban mérvadó, hogy ne sértsék az állam szuverenitását és területi egységét. E külkapcsolatok egyébként a szomszédos országokra irányulhatnak. Az ország nemzetgyűlésének hozzájárulásával szerződések köthetők más államokkal és nemzetközi szervezetekkel. A nemzetgyűlés kétkamarás: a nemzetek háza (tagjainak száma 15 fő, akik közül tízet a föderáció küld – vagyis öt-öt bosnyákot és horvátot, valamint a szerb köztársaság is ötöt; döntésképesség kilenc résztvevővel biztosított, miközben mindegyik államalkotó nemzet képviselőiből háromnak jelen kell lennie) és a képviselőház (42 taggal, akik közül kétharmad a föderációt, egyharmad a szerb köztársaságot képviseli; szavazóképessége a többség jelenléte esetén biztosított). Mindkét házban egy-egy bosnyák, horvát és szerb elnököt választanak; ők rotációs alapon látják el feladatukat.

A következő cikkely részletesen leírja az államelnöki rendszert (az elnökségben a három nemzet egy-egy választott képviselője kap helyet, a szavazati szám nagysága szerint követve egymást az elnöki funkcióban). Az elnökségnek fontos funkciói vannak a külpolitika meghatározása és a végrehajtásához szükséges személyi feltételek (követek kinevezése stb.) terén. Hasonló, a nemzeti összetételre ügyelő szerkezet jellemzi a leendő minisztertanácsot is. A hatodik cikkely az alkotmánybíróság összetételét és tennivalóit szabályozza, a hetedik a nemzeti bank működését. Szembetűnő, hogy az utóbbi első kormányzó tanácsába a Nemzetközi Valutaalap küldi a (fő)kormányzót. A későbbiekben az öttagú kormányzótanácsot teljesen az államelnökség nevezi majd ki. Az alkotmányra vonatkozó keretmegállapodás függelékében felsorolják azon nemzetközi egyezményeket, amelyek tartalma az alkotmány szerves része lesz majd, beleértve az 1992-ben elfogadott európai chartát a regionális és kisebbségi nyelvekről és az 1994-ben született keretegyezményt a nemzeti kisebbségek védelméről.

Az (5) jelű annex röviden a döntőbíráskodás kölcsönösen érvényes szabályait foglalja össze, a (6) jelű pedig az emberi jogok részletes kifejtését s e jogok érvényesítését elősegíteni hivatott bizottság szerkezetét és tennivalóit. A bizottság két alkotóeleme: az ombudsman irodája (az ombudsman személyét az EBEÉ elnöke nevezi ki öt évre) és az emberi jogok kamarája (ennek 14 tagja közül 2-2 személyt a bosnyák–horvát föderáció és a szerb köztársaság jelöl, míg a többieket az Európa Tanács miniszteri bizottsága – s ez utóbbiaknak nem kell ottani állampolgárnak lenniük).

A következő (7) annex a menekültekkel és eltűnt személyek kérdésével foglalkozik, a nemzeti emlékekkel kapcsolatos (8) egy Szarajevóban székelő öttagú bizottság felállítását irányozza elő (közülük kettő a föderációt és egy a szerbeket képviseli, a többiek kinevezése az Unesco főigazgatójának hatáskörébe tartozik).

A kilencedik egység a közművek és egyéb infrastruktúra létrehozását és működtetését szabályozza igen részletesen.

A (10) egység az ENSZ Biztonsági Tanács által kiküldendő főbiztos funkciójának létesítésével újabb nemzetközi feltételt szab meg. A főbiztos az összes nem katonai ügyben lényegbevágó koordináló és ellenőrző szerepet kap. Végül a (11) jelű annexben előirányzott nemzetközi rendőrség fő feladata az lesz, hogy a jogbiztonságot szavatolja az országban.

Régi elvet rögzít a pacta sunt servanda kifejezés: most az a kérdés, hogy az érdekeltek igényeit a megállapodások mennyiben képviselik és fejezik ki, más szóval maguk az érintettek elő kívánják-e segíteni az egyezmény végrehajtását. Az első belgrádi és zágrábi újságírói megnyilatkozások csaknem az ellenkezőjéről tanúskodnak. A belgrádi S. Cerović szerint Miloševićék gátlástalanul feláldozták a szerbek közös érdekeit, ráadásul az elnök, ahelyett, hogy lemondana, még fényesebb jövő elé nézhet. Márpedig Bosznia 120 évvel ezelőtti annexiója ismétlődik meg, csak most nem az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem a NATO seregei jönnek. S. Lukčin a boszniai szerbek mély csalódását fejezi ki. A horvát J. Vrićko megállapítja, hogy a legtöbb elemző szerint a daytoni megállapodás egyetlen nyertese Horvátország, ám a mélyebb szemlélő rájöhet, hogy a szerbek közelebb kerültek Dubrovnikhoz, egy jövőbeli szerb Dubrovnik megteremtéséhez. D. Hedl szerint a daytoni megállapodás a horvát határokat rendkívül meggyengíti, ráadásul az egyezmény több pontján a szuverenitás feladását tételezi (a külföldiek immunitása, a kedvezményes vagy ingyenes szolgáltatások tömege stb.).

Sonnevend Péter

Nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon a két világháború között

Cholnoky Győző: Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon (1920–1941.). Bp. 1996. Hatodik Síp Alapítvány 123. p.

„Azt hihetné az ember, hogy a megújuló Magyarországon az ideológiai és politikai béklyóktól megszabadult tudományos élet kivételes energiával és intenzitással kezdte el annak a kérdéskörnek a vizsgálatát, amelyet némi egyszerűsítéssel nemzeti-nemzetiségi kérdésnek szoktunk nevezni." A kötet bevezetőjét jegyző Kiss Gy. Csaba tézise ez a gondolat, amelyre nyomban rácáfol: úgy látja, hogy a témában megjelent könyvek és folyóiratcikkek többsége inkább politikai vitairatnak tekintendő, mint komoly elemzésnek. Cholnoky könyve nem ebbe a sorba illik. A munka ugyanis a nemzetelméletek, etnicitás-értelmezések kritikai áttekintése és a Párizs környéki békeszerződések alapos elemzése alapján hiteles képet fest arról, hogy a két világháború között világszínvonalon tevékenykedő és méltatlanul elfeledett tudósok és politikai gondolkodók milyen válaszokat adtak a trianoni traumára. Búza László, Radisics Elemér, Rónai András, Baranyai Zoltán, Flachbart Ernő, Ottlik László, Balogh Arthúr, Magyary Géza, Wlassics Gyula stb. gondolatait idézi, ám mindenekelőtt Szekfű Gyula és Teleki Pál, a korszaknak nemzeti kérdésben két legtekintélyesebb és legnagyobb hatású személyiségének eszméit veszi górcső alá.

A probléma lényege – mutat rá a szerző –, hogy az első világháborút lezáró békeszerződések sem rendezték megnyugtatóan a Kárpát-medence etnikailag kevert területén az állam-nemzet dichotómiáját; az utódállamok szuverenitása elsőbbséget élvezett a kisebbségi jogvédelemmel szemben. Magyar vonatkozásban pedig a magyar anyanyelvű személyek egyharmadát – megkérdezésük nélkül – a szomszédos országok állampolgáraivá tették úgy, hogy nem gondoskodtak egyenjogúsításuk jogi-politikai feltételeinek megteremtéséről. Következtetése: térségünkben így a közös nyelvnek és kultúrának van meghatározó szerepe a nemzetfogalom értelmezésében.

Ezt a konklúziót az idézett kútfők gondolatainak elemzése és azok mai felfogásokkal való szembesítése révén vonja le. Határozottan figyelmeztet: a korabeli eszmefuttatások meghatározott körülmények között születtek, vagyis nem lehet úgy olvasni ezeket a szövegeket, mintha közvetlenül a mai problémákról szólná-

nak. Visszatekintve a Trianon utáni évekre, természetesnek kell tekintenünk a magyar politika revíziós törekvéseit. Magyarországot a békeszerződés következtében olyan mérvű veszteség érte, amilyent a 16. század óta nem szenvedett el. A sokk, amit az egész társadalom átélt, mai értelemmel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, ám a politikai konszolidációt követően az uralkodó elit a történetiség és az igazságosság (etnikai elv) alapján csak békés, politikai revíziót kívánt megvalósítani.

Ennek a körnek a törekvéseit már 1920-tól az utódállamokba került magyarság érdekvédelme, a környező országok és a Népszövetség kisebbségvédelmi mechanizmusának a kritikája jellemezte. Igen gyorsan jelentkeztek azonban azok a hangok, amelyek a kisebbségi kérdés tudományos igényű művelését, a kisebbségi sorba került magyarság helyzetének alapos szociográfiai, geográfiai, néprajzi, jogi, közigazgatási stb. vizsgálatát sürgették. Teleki Pál igénye szerint: „...szükség van arra, hogy magunk is világosan lássunk, adatainkat komolyan szedjük össze, kritikai szűrőn bocsássuk át, mert a magunk igazát csak akkor tudjuk megvédeni, ha azt magunk is alaposan ismerjük."

A korabeli jogfelfogásban (elsősorban Búzánál és Radisicsnál) a fő problémát az jelentette, hogy a Népszövetség alkotmánya (egyezségokmánya) érintetlenül hagyta a tagállamok jogrendjét azzal a – megalapozatlan – feltételezéssel élve, hogy bennük demokratikus államvezetési elvek érvényesülnek. (A szerző ezen a ponton kivételesen a jelenkorra vonatkozó utalást enged meg magának: a demokrácia hiánya ma sem akadálya az ENSZ-tagságnak...) Gyakorlati elemzésekkel azután a korabeli elemzők nyomatékosítják is a csehszlovákiai és romániai jogcsökkentés súlyos következményeit (iskolaügy, agrárreform).

Az idézett szerzők nemzeti látásmódja egyáltalán nem akadályozta a tágasabb nemzetközi összefüggések és veszélyek érzékelését. Búza László már 1936-ban figyelmeztetett – nyílt nemzetiszocialista-ellenes éllel – a diktatúra mint államjogi konstrukció jogkorlátozó, így kisebbségi jogokat *is* sértő természetére, Teleki Pál pedig 1940-ben (képviselői minőségében) a parlament plénuma előtt alkotmánysértésre hivatkozva akadályozta meg a nyilaskeresztes párt – német expanziós törekvéseket tükröző – nemzetiségi törvényjavaslatának napirendre tűzését. Sőt, Jancsó Benedek az előbbieknél is korábban, nevezetesen 1927-ben rámutatott: Magyarország területének kétharmadát nagyhatalmi döntés nyomán vesztette el, így elcsatolt területeit visszaszerezni is csak nagyhatalmi segítséggel lesz képes, méghozzá világháború árán! Következtetése: a magyar politika ne a területi integritás visszaállítását képviselje, hanem a lelki, kulturális kohézió megteremtését.

Nemzeti önkritikától sem mentes a korabeli gondolkodók eszmevilága. Trianon bekövetkeztét Szekfű a dualista Magyarország társadalmi anomáliáira vezeti vissza, mindenekelőtt a társadalom önszerveződési-önigazgatási formáinak a hiá-

nyára, az egyesületi élet és a községi önkormányzat beteljesületlenségére. („Sem a vezető réteg, sem a falusi lakosság nem rendelkezett életképes szervezetekkel, a lakosság tökéletesen atomizálva volt, s e szervetlen és szervezetlen tömeg fölé borult egyetlen védőponyva gyanánt az államhatalom. S amikor ezt a ponyvát egy pillanatra elfútta a világtörténelem szele, az egész nemzet ott állott védtelenül a zimankóban.")

A könyv gondolatmenetének summázatát végül ismét Szekfűnél találjuk meg: „A történelmi Magyarországnak át kell alakulnia népi Magyarországgá úgy, hogy ez a változás ne jelentsen hanyatlást, a kultúrának, a történelmi formáknak és igényeknek a feladását. Más a helyzet az államfogalommal: nem mondhatunk le eredendő államkoncepciónkról: az államhatáron belül minden egyes – kicsi és nagy – nép szabad legyen, egyik a másikat el ne nyomja."

Kovács Olga

Német kisebbségek a történelem hullámverésében

Les rides de l'histoire. = Europ. 1996. Été. 42–51. p.

Az Europ, a France Culture negyedéves kiadványának 1996. nyári, francia–angol nyelvű száma cikkösszeállítást közöl a kelet-európai német kisebbségek máig megoldatlan helyzetéről, ami különösen a volt Szovjetunióra jellemző. Elemzi a problémák történelmi hátterét is.

A második világháború előestéjén csaknem 9 millióan voltak azoknak a német telepeseknek a leszármazottai, akik századokon át rajzottak ki Kelet-Európa négy csücske felé. Letelepedtek a Dunától a Volgáig, a balti országoktól a Balkánig, a cseh hegyvidéktől Erdélyig. A XX. században ezek a részint elszigetelt, részint összetartó és jogorvoslást igénylő közösségek Hitler expanzionista törekvéseiben kulcsfontosságú szerepet játszottak, mindenekelőtt a szudétanémetek és Danzig lakói.

Németország bukása után a menekültek légiói, a kitelepítések és megtorlások nagymértékben csökkentették e kisebbségek súlyát-jelentőségét. Sztálin deportáltatta és szétszóratta az ország területén a volgai németeket, míg Csehszlovákiából 3 millió szudétanémetet űztek el.

Mégis, sok üldözöttnek sikerült túlélnie a kritikus időszakokat és szülőhelyén maradnia. A határmódosítások révén új kisebbségi csoportok is születtek, mint például Lengyelországban, ahol közel félmillió sziléziai német élt. Ma Lengyelország területén 1 000 000, a volt Csehszlovákiában 100 000, Magyarországon 220 000, Romániában 100 000, a FÁK országaiban pedig 2 039 000 német él. (Forrás: Centre d'information et de documentation de l'ambassade d'Allemagne en France.) A probléma tehát nem szűnt meg, jóllehet a kommunista rezsimek ezt nem voltak hajlandók elismerni.

A bonni kormány érdeme, hogy komoly erőfeszítéseket tett a német kisebbségek érdekében és azért, hogy az egyes befogadó országokban a hivatalos hozzáállást megváltoztassa. Először támogatást nyújtott az NSZK-ba hazatelepülőknek, később igyekezett jogokat és védelmet biztosítani azoknak, akik maradtak.

Az általános elemzés után a cikk a volt szovjetunióbeli németek helyzetét taglalja. A németek története Oroszországban a XVIII. század közepére nyúlik vissza. Ekkor hívta be II. Katalin cárnő, aki maga is német volt, az első német telepeseket, így akarván fejleszteni az elmaradott területek mezőgazdaságát. 1764-től folyamatosan érkeztek a telepesek a Volga vidékére. Azóta már az ország négy sarkában élnek németek, nevezetesen a Fekete-tengernél, a Kaukázusban, Szibériában és Kazahsztánban.

Brigitte Levesque, a referált összeállítás egyik közreműködője, a szibériai Omszk melletti Azovo járási székhelyen készített helyszíni riportot. Ide a sztálini kitelepítések során kerültek németek. Azzal az ürüggyel, hogy a nácikkal kollaboráltak, az egész volgai német közösséget kitelepítették ide, az omszki kerületbe, illetve az Altáj vidékére és Kazahsztánba. A háború utáni években, mint ismeretes, erősen elnyomták őket. Azovo a példája, mi maradt e tragikus történet nyomán.

Azovo 1991 óta „német terület", amikor is a 20 ezer lakos 60%-a német eredetű volt. Az utcákon manapság mégsem nagyon hallani német szót; a lakosság eloroszosodása az utóbbi évtizedekben felgyorsult. A német kormány pénzügyi támogatása ellenére, amiből könyvtárat, szabadidőközpontot, lakásokat építettek, a nyelv és a legtöbb hagyomány kihalófélben van – panaszolják a helyi aktivisták, akik újság- és könyvkiadással igyekeznek menteni a még menthetőt.

Bár Azovo nem elszigetelt példája az efféle törekvéseknek, mégis elenyészőek a volt Szovjetunió területén szétszórtan élő 2 milliónyi német helyzetének konszolidálásához. Létezik ugyan valamiféle terv egy Volga menti közös, német–orosz erőből skanzenszerűen újra fölépítendő német faluról, ám ez jószerivel csak gesztusértékű törekvés, nem jelenthet megoldást.

Az összeállításban ugyancsak közreműködő Klaus Manfrass történésszel, a téma szakértőjével készült interjúból kiderül, hogy az orosz-németek új generációjának évente mintegy 200 ezer tagja telepszik haza Németországba. Ez a hullám azonban már gazdasági indíttatású. Egy azovói üzemben dolgozó házaspár havonta átlagosan mintegy 90 dollárt keres. A szórvány tagjai hazatérvén, ugyan automatikusan, mintegy jóvátételül megkapják a német állampolgárságot, mégis komoly beilleszkedési problémáik vannak, kezdve onnan, hogy jórészük már nem beszél németül. A hazatelepülők korábbi, első generációi ugyan még németül beszéltek, de a kulturális-társadalmi szakadékot ők sem tudták traumák nélkül áthidalni. A ma érkezőket a német társadalom már nem tartja németnek. Sőt, komoly jogi problémát jelent az állampolgárság kérdése is, hiszen például egy Németországban született török, aki anyanyelvként beszéli a németet, korántsem automa-

tikusan kapja meg az állampolgárságot. Riasztó jelenség a hazatelepültek „gettósodása", ami azzal súlyosbodik, hogy a fiatalok nem találnak maguknak munkát, s ezzel gazdasági nehézségeket is okoznak.

Klaus Manfrass szerint megoldást jelenthet egyrészt az, hogy a német kormány az orosz-németeket további támogatással helyben maradásra bírja, másrészt az, hogy a volt NDK tartományi kormányai is hajlandók legyenek a hazatelepülőket befogadni. Itt szakmai képzettségüket is kamatoztathatnák.

Az oroszországi német kisebbség súlyos problémáinak bemutatása után a cikkösszeállítás következő darabja az 1991 óta javuló lengyel–német helyzetről adva képet, már megoldott, illetve megoldható kérdésként mutatja be a Lengyelországban élő német kisebbség helyzetét. A német kisebbség, amelynek létszámát 300 ezer és 1 millió közé tehetjük (az előbbi a lengyel kormány, az utóbbi a német kisebbség vezetőjének adata), nagyobbrészt abban a Sziléziában él, amely már a középkor óta vegyes lakosságú terület. Az egykori sziléziai fővárosban, Opolében működő Slaski Intézet kutatója, Danuta Berlinska szerint az Opole vajdaságban élő kb. egymillió lakos három csoportra oszlik: sziléziai lengyelekre, német azonosságtudattal rendelkező sziléziaiakra és olyan sziléziaiakra, akik sem lengyelnek, sem németnek nem vallják magukat.

Szilézia a XIV. században került német fennhatóság alá, és akkor mentek végbe az első német betelepülések. Kétszáz évvel később Szilézia Ausztria részévé vált, 1742-ben pedig egész területe az orosz birodalomhoz került. 1772-ben, 1792-ben és 1795-ben Lengyelországot és vele Sziléziát Oroszország és Ausztria osztotta föl egymás között, majd 1815-ben a poroszok foglalták el a tartományt. Bismarck mind a lengyel nyelvet, mind az elsősorban Felső-Sziléziában elterjedt katolikus vallást elnyomta, és protestáns németeket telepített a régióba. Az I. világháború után, amikor a Lengyel Köztársaság megalakult, Felső-Szilézia népszavazással két részre szakadt. A nyugati Opole körzete Németországhoz csatlakozott, a keleti, Katowice környéki rész Lengyelországot választotta. Opole környékén kisebbségben maradtak a lengyelek, és folytatódott elnémetesítésük. Itt, ahol 1910 körül még 800 ezren anyanyelvként beszélték a lengyelt, 1925-re már csak 500 ezren maradtak. Opoléből Oppeln, Sczedrikből Hitlersee lett, és így tovább.

Szilézia déli részén a németül Breslau, lengyelül Wrocław néven ismert környék – Dogan Duyar szerint – a XVI. század óta németlakta terület.

Szilézia szövevényes históriája még itt sem ért véget. A II. világháború után Kelet-Németország – többek közt Felső-Szilézia – nagy területei kerültek Lengyelországhoz a Potsdami Szerződés értelmében. Ez 10 millió olyan németet érintett drámai módon, aki a Wehrmachtban harcolt. Churchill már 1944-ben kijelentette, hogy a németeket ki kell kergetni Lengyelországból, mert „aligha van lengyel, aki együtt tudna élni azokkal a németekkel, akik hat millió lengyelt gyilkoltak meg a háború során". Ugyanez a területi átrendezés viszont keleti lengyel te-

rületeket csatolt Ukrajnához és Belarusszhoz. Innen nagyszámú lengyelt telepítettek azután a németektől megtisztított Sziléziába. Az 1950-es népszámlálás 450 ezer „sziléziai" nemzetiségű lengyel állampolgárt mutatott ki. Két év múlva Lengyelországban 70 ezren vallották magukat németnek. Bár az ezután következő 40 év során nem számított ugyan bűnnek, ha valaki németnek deklarálta magát Lengyelországban, de az iskolákból fokozatosan kiszorult a német nyelv, és a németek nem élveztek kisebbségi státust egészen az 1991-es jószomszédsági szerződés megkötéséig.

A szerződés megkötése óta két kétnyelvű főiskola működik az országban, és 240 egyéb iskolában tanítják a németet idegen nyelvként. 1992-ben új német kulturális központ nyílt, és jelenleg már 16 kisebbségi egyesület munkálkodik a sziléziai németség fennmaradása érdekében.

Az utóbbi évek fő nemzetiségi fejleménye azonban a Németországba irányuló emigráció volt: 1980 és 1990 között mintegy 750 ezer lengyelországi német települt át, akik német eredetükre hivatkozva azonnal támogatásokban részesültek, többségük lakást is kapott. 1989 óta azonban – gazdasági nehézségekre hivatkozva – Németország megszigorította a befogadást, megszüntette a kedvezményeket. A lengyelországi németeknek legfeljebb kettős állampolgárságot lehet szerezniük. Jelenleg mintegy 170 ezren élvezik az ezzel járó előnyöket, amelyek elsősorban könnyebb németországi munkavállalásban nyilvánulnak meg.

A sziléziai helyzet tehát jelenleg rendezettnek látszik. Egy boroszlói lengyel politikai elemző, Zbigniew Wiktor szerint azonban a jövő század során fel fog merülni a Potsdami Szerződés felülvizsgálatának kérdése, s a már most mutatkozó német terjeszkedési igényeknek, melyek a nagy létszámú német kisebbségre alapozódnak, a Szovjetunió megszűnése után nem lesz, ki ellenálljon.

A romániai németek, illetve szászok fogyatkozásáról Peter Nederland számol be a következő alcímmel: „A Romániában maradt, százezernél immár kevesebb német fájdalmas dilemmája: menjünk-e vagy maradjunk?" „Valaha kész gyönyör volt németnek lenni Romániában" – kezdi cikkét Nederland, s noha később szászokról és Transsylvániáról is beszél, igaza akkor lenne, ha „szásznak lenni Erdélyben"-t mondana. Manapság, folytatja azután pontosabban: „Szásznak lenni Romániában magányosságot jelent és depressziót". A Brassó melletti Cristian falu példáján mutatja be a szászok elvándorlását, elöregedését. E valaha tisztán szász falunak ezer lakosa volt. Most az óriási, üres szász templom mellett állva egy idősödő asztalos elmondja: mindössze 148-an maradtak, főleg a vegyes házasságokban élők, akik egyre jobban elrománosodnak. Réges-régen nem volt a templomban keresztelő, az idős, helyben maradt kevesek gyerekei Németországban élnek, s egyre ritkábban látogatnak haza.

A korábbi évekkel ellentétben, amikor Németország támogatta az áttelepülést, jelenleg igen komoly megszorítások vannak életben, és hosszú a várakozási idő.

Németország, megrettenve az oroszországi németek (az újságíró szóhasználata szerint: „ethnic Germans") áradatától, amelynek egyedei német nyelvtudás híján többnyire munkanélküliekké válnak, a németet anyanyelvként beszélő erdélyi szászok bevándorlását is korlátozza. A Romániában maradt mintegy 100 ezer német nemzetiségű közül jelenleg 15 ezren várnak németországi bevándorlási engedélyre. A bonni parlament szociáldemokrata képviselőjének, Oscar Lafontainenek beszédeit hallgatva az általuk is fogható német adásokban, az erdélyi szászok elkeseredve kérdik: „Többségünkben maradni szeretnénk ugyan, de ha úgy alakul, miért ne mehetnénk?" Németország viszont inkább Romániában maradásukat segélyezi. Csak az 1996-os évben 116 millió márkát juttatott kulturális, oktatási és egészségügyi célokra a szászok egyesületeinek. Vége a Ceausescu-időszak gyakorlatának, amikor a német kormány minden kiengedett romániai németért fejenként 8 ezer márkát fizetett.

A riportban megszólaltatott idős szászok úgy vélik, többet szenvedtek, mint a németországi németek, mert a háború után elkonfiskálták javaikat, s az egész szász etnikumot háborús bűnösként kezelték. Aki a megaláztatás évtizedei után nem vándorolt ki Németországba, lassan megöregszik, meghal, és – ahogy egyikük szavaival a cikk befejeződik: „Még ezzel a generációval kihal a német kultúra Romániában".

Az összeállítás végén Szerbiából, a Vajdaságból ad helyzetképet Dorothee Beck újságíró. A dunai svábok a XVIII. században települtek le a Vajdaságban, központjuk az általuk Neusatznak nevezett Újvidék volt. A szegény dél-német területekről érkező telepesek a második világháború idejéig többé-kevésbé békésen éltek együtt ezen a vidéken a szerbekkel, magyarokkal, horvátokkal, szlovákokkal és románokkal. Tito marsall a hitlerista csapatok rémtetteire hivatkozva a háború végeztével módszeresen hozzáfogott az akkor mintegy fél millió vajdasági német etnikum „eliminációjához". Legtöbbjük elmenekült, sokan kiutasítás miatt tértek vissza Dél-Németországba, a többiek koncentrációs táborokban végezték. „Milošević most ugyanazt a nemzetiségi politikát folytatja, amit Tito kezdeményezett a II. világháború után" – idézi a Helsinki Emberi Jogi Bizottság egy belgrádi ügyvédjének szavait a szerző. „Megfélemlíti a magyarokat, megpróbálja erővel eltávolítani őket. A Vajdaságba küldi a szerb Krajinából elmenekülteket, hogy egyszer s mindenkorra megváltoztassa a nemzetiségi és politikai struktúrákat."

A cikkösszeállítás tehát magyar vonatkozásokba csap át. Ezek után még különösebb, hogy bár az első oldalon közölt térképen jelzi a magyarországi 220 ezer fős német kisebbséget, és Szerbia vagy Jugoszlávia országnevét fel sem tünteti, a németek hazánkbeli helyzetéről nem közöl külön riportot vagy elemzést.

Tokai András

A pozsonyi németek identitása az egyleti élet tükrében

Mannová, Elena: Identitätsbildung der Deutschen in Pressburg/ Bratislava im 19. Jahrhundert. = Halbasien. 5. Jg. 1995. 2. H. 60–76. p.

A *Pressburger Zeitung* egyik 1874. évi vezércikkében „német magyaroknak" deklarálta a pozsonyi többségi német lakosságot. Erről az identitásképéről semmilyen más forrás nem szolgál pontosabb felvilágosítással, mint a reformkortól megéledő egyleti élet. Pozsonyban már 1848/49 előtt is működött 15 egylet. Ezt követően az alkotmányos korszak beköszöntéig a fejlődés stagnált, akkortól azonban gombamód szaporodtak a különböző társasági, segélyező, véd- stb. egyletek, a céhek megszűnésével párhuzamosan pedig a szakmai egyesületek is. (Vö. Pór Edit: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig.*) A fejlődés az 1870-es években robbanásszerű volt: az 1878-ban tevékenykedő 81 egylet több mint 18 ezer tagot számlált – a város akkori 48 ezernyi lakosából. A bennük tömörülő német, illetve kisebb részben magyar középrétegek (kézművesség, kereskedők, kisvállalkozók, értelmiségiek, hivatalnokok, diákság stb.) tevékenységük révén a felgyorsult polgárosodás hordozóivá váltak. A szlovák etnikum jelenléte, mint ahogy az ipari munkásságé is, csak a század legvégén konstatálható.

Az egyesületek tevékenység alapján szerveződtek, s ennek következtében ritkán különültek el nemzetiségi ismérv szerint egymástól. Néhány magyar, illetve zsidó egylet állt csak szűkebb nyelvi-vallási alapokon úgy, hogy ezt nevében, programjában is kifejezte (Toldy-Klub, Széchenyi-Kör, Magyar Közművelődési Egyesület stb.). A németek körében viszont olyan etnikum feletti szerveződések jöttek létre, amelyekben a német elem ugyan meghatározó volt, ezt a körülményt azonban elnevezésükben, propagandájukban soha nem emelték ki. Alapszabályaik, könyvelésük, jelvényeik és programközlésük nyelve 1860 előtt főként a német volt, de később fokozatosan a kétnyelvű formát vették fel, sőt a kommunális-hivatalos érintkezésekben áttértek a magyarra.

A tanulmány több egylet példáján részletes adatokkal szemlélteti a kettős identitás zavartalan funkcionálását, a több nemzetiségű városi kollektívum napi-politikai aktualitásaihoz történő, lojálisan toleráns igazodás mozgásait.

Legszemléletesebb példa erre az 1847-ben keletkezett, később híressé vált Dalegylet, amely mindvégig megtartotta hivatalos nevét, a Liedertafelt, miközben magyar színhelyeken a legnagyobb természetességgel hirdette magát „Pozsonyi dalárdának". A Kisfaludy-emlékünnepélyen (1879) éppúgy szerepelt, mint Schubertén, Johannes Brahms és Jókai Mór pozsonyi vendégeskedésekor ugyancsak „tevőlegesen" volt jelen. Szorosan elkötelezte magát a kettős kötődésű Liszt Ferenc iránt is (a zeneszerző több kórusművének első bemutatásával). Egyszóval

„dualista" magatartásával tüntetett már akkor, amikor ez még nem volt napi politikai aktualitás (pl. az 1861-es nagyszombati dalosünnep alkalmával). Magyaros ruhát öltött, árvalányhajat tűzött a kalapokra, repertoárja pedig tartalmazta a divatos magyar darabokat.

Referált tanulmányunk pozsonyi szerzője összmagyar összefüggésekbe helyezi megfigyeléseit. Ilyen vonatkozásban Glatz Ferenc, G. Seewann és mások megállapításaihoz kapcsolódva, rámutat: a történeti Magyarországon elszigetelt tömbökben megtelepült, egyenlőtlen fejlődésű és eltérő hagyományú németség nem válhatott autochton társnemzeti testté. Városi szinten a sokáig hiányzó magyar polgári réteget pótolta, mégpedig egyértelmű „hungarus"-tudattal, számos egyedében a magyarrá asszimilálódás készségével is. Falusi tömegeit illetően kizárólag regionális csoporttudatú, más régiókkal kapcsolatot nem tartó helyi etnikumként tagozódott be ez a németség a makrogazdasági munkamegosztásba. Nem véletlen és nem különös, hogy a német–ausztriai régiók századforduló körüli népinemzeti felbuzdulása még a közvetlenül szomszédos Pozsonyra sem terjedt át.

A tanulmány az asszimiláció és a magyarosítási törekvések vonatkozásában egyfelől azt a kiegyensúlyozott álláspontot foglalja el, amely szerint főként a városi és Pozsonyig bezárólag éppen a felvidéki németek századvégi tömeges elmagyarosodása alapvetően nem társadalmi manipuláció vagy politikai kényszer alapján, hanem a magyar nemzetté válás, a gazdasági és kulturális folyamat szívóhatása talaján, annak részeként ment végbe. Másfelől a tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy ez az „elmagyarosodás" nem ritkán és nagyon sokáig puszta látszat marad, amennyiben szociálisan minden különbözőséget leépít ugyan, ám belső autonómiáját, kettős identitását nem adja fel. A fejlődésképp ilyen árnyalatai tűnnek elő, amikor a századforduló után a német gyökerű egyletek a magyar törzstagságú társszervezetek tömeges megjelenésével zökkenőmentesen és rugalmasan saját német identitásukra váltanak vissza. (Kompenzációs él nélkül.) A kettős identitás 1918 utáni, idejétmúlt magyar eleme mögül így nagyjában sértetlenül lép elő az az új csoporttudat is, amely korábbi lojális készségeit már nem mutatja fel az új többségi környezet irányában és az időközben tömegtársadalmivá vált viszonyok szintjén.

A kulturális adatokban is bővelkedő, terjedelmes elemzés nagy ívű következtetései, érdekfeszítő utalásai rendkívüli helyet vívnak ki maguknak a magyarországi 19. századi–20. század eleji nemzetiségi viszonyokról szóló szakirodalmon belül. Megjegyezzük, hogy Mannová tanulmányának szlovák nyelvű, részben más adatokkal operáló változatát a *Kisebbségkutatás* korábban már referálta (1996. 2. sz. 227–229. p.)

A tanulmányt közlő, önmagában kitűnő folyóirat (vö. még a holocaust-regényről szóló cikkel is) itt hasznosított számával sajnálatosan megszűnik.

Komáromi Sándor

Kísérletek a Matica slovenská újraindítására 1875 és 1919 között

Vongrej, Pavol: Zápas o vzkriesenie Matice 1875–1919. = Slovenské pohľady, IV+112. roč. 1996. 4. no. 104–108. p.

A magyar kormány 4873/1875. sz. rendeletével betiltotta a Matica slovenská működését. A szerb Svetozar Miletic képviselő interpellációjára, amely kétségbe vonta ennek az intézkedésnek a jogszerűségét, hangzott el Tisza Kálmán elhíresült válasza: „Magyarországon nincs tót nemzet."

A szlovák elit nem akart belenyugodni az intézmény betiltásába, illetve vagyonának állami felügyelet alá helyezésébe, amely megoldás nem garantálta az alapszabályzat szerinti kezelést. Már a betiltást közvetlenül követően sor került az első tiltakozásra, illetve a Tisza Kálmán és a kormánypárti sajtó (*Hon, Ellenőr, Pesti Napló, Pester Lloyd*) vádjainak cáfolatára. Ennek szerzője az intézmény utolsó alelnöke, Viliam Pauliny-Tóth, aki a *Národné noviny* 1875. évi 145. számában felettébb szókimondó bátorsággal tett eleget feladatának. (Ezt a Matica-mentséget – kibővítve – a *Slovenské bájoslovie* c. munkájának előszavában is megismétli 1876-ban.)

1876-ból Pauliny-Tóth és Sasínek Justh Turóc megyei alispánhoz írt kérelme maradt fenn, továbbá egy lista a Matica adósságairól. Ez utóbbi arról tanúskodik, hogy a magyar kormányzati szerveket csupán a Matica vagyoni kérdései érdekelték.

1877-ben Ján Francisci, 1878-ban pedig Jozef M. Hurban angazsálja magát a Matica tevékenységének felújítása ügyében, de mindhiába. Ugyanez a sorsa Ján Francisci, Pavol Mudroň, Ján Jesenský, Zigmund Melfelber, Ambro Pietor és Ambróz Pivko közös kérvényének is, amely a Felvidéki Magyar Közművelődési Egylet megalakulására hivatkozva kéri a Matica betiltásának visszavonását (1883).

1884-ben az intézmény vagyonának hűtlen kezelését vetették egy interpellációban Tisza szemére. Tisza erre a vagyont a Magyarföldi Szlovák Művelődési Egylet tulajdonába helyeztette, ami a Matica még élő volt tagjai körében nagy felháborodást keltett. Ennek nyomán született meg a *Pamätný prosbopis* (Emlékirati kérelem), melyet 1885 folyamán a császárhoz is eljuttattak, s apropójából Budapesten is folytak tárgyalások – valamirevaló eredmények nélkül.

A következő akcióra 1896-ig kellett várni: bírósági ügy lett belőle, eredmény nélkül. 1910. január 20-án Frank Kabina kezdeményezésére a Matica hívei levélben fordultak Khuen-Héderváry miniszterelnökhöz az újraindítás kérésével. Ugyanekkor nyílt levél is készült a Matica még élő tagjai számára, mely közös fellépésre buzdított. Ezekre a mozgolódásokra a *Világ* 1910. évi évfolyamában – *A tót Matica* címen – cikksorozat jelent meg, amelyben mindenekelőtt a pánszlá-

vizmus vádját sütötték rá az intézményre. Jászi Oszkár ugyanebben az orgánumban azonban felemelte szavát a szlovákok ügye mellett, mondván: Magyarországon a politikai pánszlávizmus nem más, mint fantazmagória, a Matica újraindítása sem a pánszlávizmus kérdése, hanem a kulturális megnyilvánulások szabadságáé. A magyar demokráciának három dolgot kell megoldania, úm. a mezőgazdaságét, az iparosításét és a nemzetiségi kérdését. Ez az 1910. május 10-én megjelent cikk volt magyar részről az egyetlen pozitív megnyilatkozás a Matica kérdésében.

1911 júniusában a magyar miniszterelnökség a Szlovák Néppárt memorandumát vehette kézhez. Ez a Szlovákok emlékirata című dokumentum rámutat a szlovák nyelvű oktatás kedvezőtlen helyzetére és – vagyonának visszaszármaztatásával együtt – a Matica újraindításának szükségességére. Hasonló szellemben érvel Július Botto *Rövid szlovák története* is (1913), amiért 1914 folyamán sajtóvétség címén el is ítélik.

Közben az 1908. évi Apponyi-törvény hatására a szlovákok ügye egyre kilátástalanabbá válik a történeti Magyarországon, és nem is lesz kedvezőbbé az államfordulatig.

A történet érdekes mellékszála, hogy a clevelandi szlovákok 1893. szeptember 26-án életre hívják az Amerikai matica slovenskát, mintegy dokumentálva a szlovákok életrevalóságát. Noha ez az intézmény mindössze négy évig működött, némely vállalkozása (a szlovák bevándorlók tájékoztatására kiadott vademecum rendelkezésre bocsátása, maticai gyűjtemény megjelentetése, a hazai szlovákság erkölcsi-anyagi támogatása) felettébb hasznos volt.

A Matica gyűjteményeit részint Nyitrára és Budapestre szállították, részben azonban – nemegyszer konspiratív kezelésüknek köszönhetően – Turócszentmártonban maradtak, illetve az engedélyezett Szlovák Múzeumi Egyesület gyűjteményeit gazdagították.

A Maticát az öntudatos szlovákok filléreiből létesítették és működtették. Alapításakor 3 ezer támogató tagja volt (1863), betiltásakor (1875) pedig már 9 ezer. Ezenkívül a legszegényebb rétegekből kollektív tagokat is toboroztak, akik közösen fizették a tagdíjat. (Ezek számát azonban az utókor nem derítette fel.)

1919. január 1-jén az újjászületett Matica a következő mondatot íratta épületének homlokzatára: „Feltámadva köszöntöm a feltámadt nemzetet."

Futala Tibor

Az ukrán nemzeti identitás kezdetei (1840–1921)

Takach, Arthur: In search of Ukranian national identity: 1840–1921. = Ethnic and Racial Studies. 19. vol. 1996. July. 2. no. 640–659. p.

Az ukrán függetlenség kikiáltása (1991. augusztus 24.), majd népszavazás általi megerősítése (december 1.) óta eltelt időszak sok tekintetben emlékeztet az 1917–1921 közötti forradalmi és polgárháborús évekre, az ukrán önállóság első kísérletének időszakára. A függetlenség és a demokrácia kérdése iránt – amely mindkét időszakban együtt, egymást feltételezve vetődött fel – akkor is, most is lényegében közömbös maradt az ukrán lakosság zöme. A többséget mindkét időszakban sokkal inkább a gazdaság, a megélhetés ügyei foglalkoztatták: 1917 után a földtulajdon sorsa, manapság a súlyos válság átvészelése.

Az ukrán nemzeti öntudat igen csekély mértékben volt csak előmozdítója az ukrán államiság kialakulásának. A múlt századi maroknyi nemzeti érzelmű ukrán értelmiség szerepe – szűk lehetőségeihez képest különösen – a kelet-európai modellhez hasonlóan igen jelentős volt, ám a reálisan létező és társadalmi méretekben ható nemzettudatot – mint művében (*Nations and Nationalism*, 1991) Ernest Gellner bizonyította – az ukránok esetében is a modern ipari állam teremtette és teremti meg. Ebben nem kizárólagos az állam szerepe, de Ukrajnában mindenképp elmondható, hogy a nemzetállam mintegy utólag hozza létre és tárja fel önmaga történelmi igazolásaként a nemzeti múlt sajátos értelmezését, és intézményesen támogatja a nemzethez tartozás tudatosodását, egyszóval mindazt, amit a korábbi nemzetébresztők csak szűk körben tehettek meg. (Analóg folyamatokkal egyébként az újonnan függetlenné vált államok mindegyikében találkozunk.)

A cári Oroszország birodalmi nacionalizmusa, amely az 1830-as évektől erősödött meg az udvar politikájának részeként, az autokratikus államhatalomra és az ortodoxiára épült. Ez az alattvalói kép a század derekáig kiegészült a nemzetiség, azaz az oroszság dimenziójával. Az oroszság az ortodox hitű és orosz nyelvű alattvalókat jelentette, de ez utóbbiak közé sorolták a kisoroszokat (ukránokat) és a fehéroroszokat is, akik – a múlt század második felében megszilárdult orosz történetfelfogás szerint – csak a történelem viszontagságai miatt beszélnek némileg más nyelvjárást. Az oroszosítás kevésbé fenyegette a birodalom nem szláv (finn, balti) vagy nem ortodox (lengyel) népeit. Az ukrán nyelvet, könyveket, oktatást viszont szigorúan tiltották és üldözték, hiszen az a birodalom alapját képező oroszság egységét veszélyeztethette.

Ilyen viszonyok között hosszadalmas volt az ukrán nemzettudat kialakulása és terjedése. Igaz, az ukránok számottevő része osztrák alattvalóként Galícia és Bukovina tartományban élt, ám ott a társadalom alsó rétegét tette ki, zömében írástudatlan, szegény falusi földműves lévén, akihez alig jutottak el a nemzeti nyelvű

könyvek, újságok és egyesületek törekvései. Az oroszországi ukránlakta kormányzóságokban ennél is kedvezőtlenebb volt az ukránok társadalmi helyzete. A felsőbb, a nemesi és földbirtokos réteg – kevés kivételtől eltekintve – rég orosszá vált, az írástudatlanság pedig még a századvégen is 91% fölött volt a vidéki ukránság körében. Az iskolába járó gyermekek pedig csak oroszul tanulhattak. Az ipari fejlődés néhány elszigetelt környezetre korlátozódott, s ezek munkás lakossága többségében orosz volt. A városi lakosság csak 13%-ot tett ki az ukrán kormányzóságokban, ennek is csak egyharmada volt ukrán. A négy legnagyobb ukrajnai városban pedig csak elenyésző arányban (16%) volt jelen az ukránság a domináns oroszok, zsidók, illetve lengyelek mellett. Az értelmiségi szakmákban (jogász, tanár stb.) is csekély volt az ukránok aránya. Elmondható, hogy az ukrán nyelvű lakosságot az urbanizálódás, a modernizálódás, az ipari fejlődés hatásai – szintén ideértve a nemzeti öntudat erősödését – alig-alig érintették századunk elejéig bezárólag.

Az ukrán nacionalizmus és nemzeti ideológia fejlődése lényegében a maga hitelesnek hirdetett történelmi „aranykorával" az állami folytonossággal nem rendelkező közép- és kelet-európai nemzetek (szlovákok, szlovének, románok, fehéroroszok stb.) mintáját követte. Az első ukrán nyelvű irodalmi mű 1798-ban született, de ennek és sok követőjének szerzőjét nem a tudatos nemzeti törekvés, hanem a lokálpatrióta búvárkodás, érdekességeket gyűjtő kedvtelés vezérelte. Az ukrán irodalom és irodalmi nyelv csak az 1840-es években született meg Tarasz Sevcsenko *Kobzos* c. verseskönyvében.

Az első ukrán egyesületek 1848-ban Galíciában alakultak, akárcsak az első nemzeti politikai pártok 1890 után. A cári birodalomban (pl. a hadsereg tisztikarában) viszont sok esetben éppen a megalázó és durva ukránellenesség váltotta ki az ukrán származásúak dacos nemzeti öntudatosodását. A galíciai ukrán értelmiség kulturális aktivitása főleg az anyanyelv ápolására, használatának terjesztésére irányult. Ezért csekély hatást érhetett csak el a falusi ukránság körében, hiszen a parasztságot érintő és érdeklő szociális kérdésekről nem volt mondandója. 1914 előtt csak egyetlen galíciai ukrán egyesület, az olvasóköröket szervező Proszvita több tízezres tagsága volt tömegesnek mondható.

Az ukrán nemzeti mozgalom és öntudat hiánya (amelyen alig javítottak az 1905–1907 közötti enyhébb rendelkezések) a cári rendszer összeomlása után vált nyilvánvalóvá. Az 1917. március 17-én megalakított Központi Rada, az ukránok képviseletében fellépő testület, határozatlan politikájával vesztegette el az időt. A nemzeti kérdés (a demokratikus föderáció) és a földtulajdon rendezését (a földreformot) egyaránt az alkotmányozó dumára hagyta, s így gyors ütemben veszítette el a parasztság támogatását. Az 1917. novemberi választásokon az eszerek (szociálforradalmárok) győztek, mivel egyedül ők hirdették meg a falvakban a radikális földkisajátítás és földosztás politikáját.

Amikor aztán 1918-ban a Rada, majd 1919-ben a Direktórium nemzeti jelszavakkal hívta harcba az ukránokat a bolsevikok ellen, a parasztság alig reagált. Az ukrán államiságot hamarosan felszámolta a Vörös Hadsereg, amelyben – részben a bolsevikok földosztási ígéreteinek hatására – ukránok sokasága is harcolt.

A rövid életű galíciai ukrán (kisorosz) köztársaság (Ruszka Lemkivszka Republika) is főleg az értelmiség és a vagyonos parasztság támogatását élvezte. Az ukrán tömegek ebben az időszakban csak az agrárkérdéssel voltak mozgósíthatók. Ennek sajátos bizonyítéka a korszak egyetlen autentikus népi mozgalma, a Nesztor Mahno vezette felkelés, amely a földkisajátítás programjával egyaránt harcolt a fehérek, a vörösök és az ukrán nacionalisták ellen, és teljes mértékben mellőzte a nemzeti célokat és jelszavakat.

A történelemben nem ritka ironikus mozzanatok egyike az, hogy a nemzeti öntudat megerősödéséhez, tömeges elterjedéséhez szükséges feltételek (az írástudatlanság felszámolása, iparosodás, urbanizáció, társadalmi mobilitás, tömegtájékoztatás) a szovjet rendszer éveiben alakultak csak ki. (Ebben sok hasonlóságot fedezhetünk fel az 1919 utáni csehszlovák államkeretben megerősödő szlovák nemzettudat fejlődésével.) A közép- és kelet-európai nemzetté válás modelljét követve ez a folyamat vezetett el a jelenleg megszilárduló ukrán államisághoz.

Balla Kálmán

Az Ungvári Unió előtörténete

Mušinka, Mikola: Peredistoriâ Užhorodskoj unii. = Duklâ, 1996. 4. no. 64–67. p.

„1646. április 24-e új korszak kezdeteként marad meg a kárpátaljai egyház történetében" – írta Atanáz Pekár, az ukrán egyháztörténészek egyik legjobbika. Ekkor tért vissza ősei vallásához 63 ukrán pap az ungvári vár kápolnájában.

D. P. Kirik ugyanakkor az ukrán történeti enciklopédiában az ungvári uniót a magyar arisztokraták és a katolikus egyház által kitervelt elmagyarosítási akciónak értelmezi.

Hogy e két teljesen ellentétes vélemény közt érthetővé váljék az unió valódi jelentősége – mondja a referált dolgozat szerzője, meg kell vizsgálnunk előtörténetét. Ő ezt az alábbiak szerint viszi véghez:

Sztepan Pap kárpátaljai történész szerint a történelmi Kárpátalja, amely magába foglalta a mai Kárpátontúli Területen kívül Kelet-Szlovákiát, Magyarország felsőtiszai részeit és egész Erdélyt, és amelyet Bolgáriának is neveztek, magától Cirilltől és Metódtól fogadta el a kereszténységet.

Valójában akkoriban Kárpátalja még ritkán lakott terület volt, a magyar törzsek erősödő terjeszkedésének, majd később a mongol-tatár támadásoknak kitéve. A mai Kárpátalja helységeinek többsége a 14–16. században, az ún. „vlach" betelepülés idején jött létre. Míg a 13. században érintett három vármegyében (Ung, Bereg és Máramaros) 150 település volt, számuk a 15. századra 531-re nőtt, 120-130 ezer lakossal. A Kárpátok túloldaláról érkezett telepesek a keleti egyház („orosz vallás") hívei voltak, ugyanakkor a pogány hiedelemvilág elemeit is megőrizték.

A ruszinoknak saját pravoszláv papjaik voltak, akiket azonban sem az állam, sem a római egyház nem ismert el. Sokan közülük éppen olyan körülmények közt éltek, mint jobbágy híveik. Az 1596-os breszti uniónak a galíciai papságra gyakorolt pozitív hatását látva, a kárpátaljai pópák is keresni kezdték az utat a katolikus egyházzal való egyesülés felé.

Homonnai Drugeth Bálint, akinek homonnai és ungvári birtokain sok ruszin élt, mint frissen rekatolizált főúr az unió egyik legbuzgóbb híve volt, annál is inkább, mert családi birtokai voltak Galíciában is, s így az egyesülésről konkrét tapasztalatokat szerzett. Galíciából az ő meghívására érkezett Homonnára Atanáz Krupeckij unitus püspök és két jezsuita. Ők a Mezőlaborc melletti Krasznij Brod kolostorához a minden évben sorra kerülő búcsújárást akarták felhasználni, hogy a csatlakozott 50 egyházi képviselővel megvalósítsák az uniót. Az 1614-ben a kolostor mellett összegyűlt mintegy 13 ezer zarándok azonban ezt a szándékukat meghiúsította.

Később az unió élharcosa Taraszovics Bazil bazilita szerzetes, munkácsi püspök lett. Őt azonban I. Rákóczi György, a protestantizmus elszánt védelmezője, elűzte. Rövid bécsi kitérő (1642) után Nagykállóban húzódott meg, ahol is a fejedelem emberei elfogták, és Munkácsra vitték. Itt elhatárolta magát az uniótól.

Ami 1614-ben és 1642-ben nem sikerült, megvalósult 1646-ban Ungváron: a 11. század óta szétvált két egyház újra egyesült. Az unió értelmében teljes egészében fennmaradt a keleti szertartás; a hívek maguk választhattak püspököt a Szentszék jóváhagyása mellett; az unitusok teljesen egyenlő elbírálásban részesültek a katolikusokkal; papjaik továbbra is megházasodhattak. A lakosság ugyanakkor csak évtizedek múltán békélt meg az egyesülés tényével.

Felmerül a kérdés: az unió pozitív vagy negatív jelenség-e Kárpátalja történelmében. Vitathatatlan, hogy az egyesülés kezdettől fogva nem annyira egyházi, mint inkább politikai jelentőségű volt. Összehasonlítva az újakkal azokat az állapotokat, amelyek közt a pravoszláv egyház korábban élt, az unió kétségkívül egy lépést jelentett előre: megnyitotta az utat Európába. Következtében alakulhatott ki az az értelmiségi, író és tudós réteg, amely „arany betűkkel" írta be magát Kárpátalja történetébe.

Ma, amikor a független Ukrajna programjában ismét az Európához való közeledés szerepel, újra kell értékelni a 16–17. századi uniós törekvéseket.

S. Benedek András

Zsidó közösségi intézmények újjáalakulása a II. világháború utáni Lengyelországban

Engel, David: The Reconstruction of Jewish Communal Institutions of Postwar Poland: The Origins of the Central Committee of Polish Jews, 1944–1945. = East European Politics and Societies, 10. vol. 1996. Winter. 85–107. p.

A zsidó önkormányzati intézmények történetének mintegy százéves tudományos irodalma van. Simon Dubnow már a múlt század végén kimutatta, hogy ezek az intézmények a diaszpórában élő zsidók életében legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a vallásiak. A kutatók egy része inkább az önkormányzatok politikai egyeztető, közbenjáró szerepét emeli ki a zsidókat befogadó hatalmi szervezetekkel való kapcsolatokban, másik részük szociális, kulturális, vallási szolgálatokat biztosító szerepkörük fontosságát hangsúlyozza. Mindkét irányzat a középkorban keresi az önkormányzatok kialakulásának gyökerét, egy olyan korban, amikor az államhatalom nem túlságosan szólt bele a zsidók belső életébe. Az újkorra ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A harmincéves háborút követően megjelenő abszolutista államok egyre inkább maguk kívánták megszervezni a zsidók önigazgatását. Így az állam által kinevezett vezetők a zsidó többség szemében nemegyszer az állam ügynökeiként tűntek fel. Megkezdődött a hivatalos szervezetek mellett a különféle alternatív, önkéntes közösségi intézmények kialakulása is, s ez a trend a XIX. században Németországtól Oroszországig mind jellemzőbbé vált.

Első pillantásra a II. világháború után megalakult Lengyel Zsidók Központi Bizottsága (Centralny Komitet Żydów Polskich) az elsőként említett, tehát az államilag felállított szervezetek sorába tartozik, amely a lengyel Közigazgatási Minisztérium közvetlen felügyelete alatt azzal a céllal jött létre, hogy a Holocaust után megmaradt lengyel zsidók gazdasági körülményeit rendbehozza. Sokan hasonlóságokat fedeztek fel a lengyel szervezet és az Októberi Forradalom után Petrográdban létrehozott egykori Zsidóügyi Népbiztosság között, melynek feladata „a zsidó társadalmi ügynökségek állami adminisztratív irányítás alá vonása" volt.

A lengyel Központi Bizottság ellenében kialakuló belső zsidó ellenzék egyik fő ütközési pontja az lett, hogy míg ez az ellenzék a Holocaust túlélőit minél nagyobb számban igyekezett Palesztinába kimenekíteni, addig a Bizottság lengyel földön próbált aktív zsidó közösséget teremteni. A Bizottságnak úgy sikerült 1946 júliusában közel 240 ezer zsidót kimutatnia, hogy a zsidók kb. tíz százalékát két-három helyen is listába vették. A legnagyobb tényleges háború utáni létszámuk Lengyelországban valószínűleg nem haladta meg a 210 ezret. 1946 nyarától azonban olyan tömeges exodus kezdődött, hogy 1947 közepére számuk már csak 88 és 105 ezer közé volt tehető.

A Központi Bizottság tehát veszített. A tömeges exodus okait azonban az előzményekben, a II. világháború alatti és közvetlenül a háború utáni lengyel (és szovjet) zsidó-politikában mutatja ki a szerző, és rámutat arra is, hogy a győztes hatalmak azért nem indították el időben segélyeiket, mert a Londonban székelő emigrációs kormánnyal álltak szövetségben, és nem voltak hajlandók a szovjetek által támogatott zsidó szervezeteket pénzelni. A zsidó- és szovjetellenesség groteszk példája, hogy a puszta létüket éppen csak valahogy megmentett zsidóknak félniük kellett egy olyan közhangulatban, amely szerint minden zsidó kommunista.

Autonóm közösség-szerveződések, hatalmi manipulációk, pártpolitikák, nemzetközi szervezetek személyes tekintélyt és elkötelezettséget mérlegelő segélyezési elhatározásai tükröződnek abban a beszámolóban, amely elmondja, hogyan érkeznek Lublinba az első, addig bunkerekben rejtőzködő vagy álnéven meghúzódó zsidó csoportok. Spontán módon kialakult szervezetüket először helyi hivatalos szervezetté nyilvánítja a PKWN, a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, majd igencsak sürgeti az első elnökség újjáválasztását, mégpedig azért, hogy a háború előtti évekből ismert cionista vezetők kiszoruljanak belőle. A felszabadulás folyamatában a Központi Bizottságba ugyan bekerülnek a varsói zsidó ellenállás vezetői is, ám a Bizottság még így sem elég tekintélyes ahhoz, hogy a zsidók amerikai segélyezése meginduljon. A lublini szervezet, majd a Központi Bizottság akkor válik igazán tekintélyessé és nemzetközileg is elfogadhatóvá, amikor a korábbi cionista politikus és lvovi képviselő, később moszkvai emigráns Emil Sommerstein mellé Michał Szuldenfrei Bund-vezető is tagjává válik. A meginduló amerikai–angol segélyek kiegyensúlyozására a lengyel kormányzat is növeli a segélyek összegét, igaz, a PKWN vezetésében is fontos szerepet viselő zsidók fordulnak elő.

A háború utáni zsidó szervezet ilyetén működése nem is annyira az új lengyel politikai rendszer szándékai, mint inkább az események sajátos alakulásának eredményeképpen formálódott. De amint 1946 vége felé közeledve változtak a körülmények, a Központi Bizottság működését is egyre jobban igyekeztek az állam szocialista céljaihoz idomítani. Más szóval: a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága működésének legalábbis első két évében többnyire az állam és a kollektív zsidó érdekek közti egyeztetés középkori sémájához igazodott, csak ritkábban az érdekek ütköztetésének modern mintájához.

Tokai András

Miért nem keresztelkedett meg Bergson?

Weksler-Waszkinel, Romuald Jakub: Dlaczego Bergson nie przyjął chrztu? = Więź. 39. rok. 1966. 7. no. 68–83. p.

Henri Bergson 1859-ben született Párizsban egy lengyel zsidó zeneszerző és zongoraművész gyermekeként. Tanulmányai, későbbi irodalmi és tudományos eredményei egyaránt Franciaországhoz kötötték. Hogy igazi franciaként élt és dolgozott, maga is megvallotta. 1928-ban irodalmi Nobel-díjat kapott. 1941. január 3-án halt meg ugyancsak Párizsban.

A fiatal Bergson materialista-ateista nézetekkel indult, de már első két publikált munkájában spiritualista-idealista nézeteket vallott. 1907-ben jelent meg egyik legvitatottabb műve, az *Alkotó evolúció*, amelyet katolikus bírálói a „valóság monista felfogásával" marasztaltak el. 1932-ben tette közzé másik fő művét, a *Moralitás és vallás két forrása* címűt, amelyben közel került a katolicizmushoz.

Halálát közvetlenül megelőzően 1940. október 18-án lépett hatályba a Petain-kormányzat zsidóellenes statútuma, a Statut des Juifs, amelynek nyomán végbement az állami és kulturális élet zsidótlanítása. A statútum azonban kivételt tett a „különösen érdemes" zsidókkal, minthogy nekik nem kellett eleget tenniük e szégyenletes dokumentum előírásainak.

A már halálos beteg Bergson nem kívánt a kivételezettek közé kerülni. Ezért lemondott minden francia kitüntetéséről és díjáról, majd – több órán át – beállt abba a sorba, amely a zsidók kötelező összeírása miatt alakult ki.

A róla írt nekrológok és egyéb megemlékezések azt hangsúlyozták, hogy „szíve szerint már régen katolikus volt", sőt olyan nekrológja is megjelent, igaz, Amerikában, amely szerint Bergson már régen felvette a keresztséget, s e tényt csak azért titkolta, hogy ne marasztalják el a zsidók szenvedései elől való menekülés vádjával. Noha – mint láttuk – Bergson tetteivel is szolidáris volt a zsidósággal, az azonban nem állja meg a helyét, hogy az üldözések láttán nem konvertált volna. E lépésének elmaradása régebbi keletű és egyetemesebb indoklású.

Ez Bergson 1937. február 8-i végrendeletéből derül ki, amikor még nem indult el a tömegméretű zsidóirtás. Az 1941. szeptember 9-én publikált dokumentumban megvallja a katolicizmushoz való közeledését: úgy látja, a katolicizmusban benne van a judaizmus beteljesítésének lehetősége. S hogy ennek ellenére miért nem keresztelkedik meg mégsem, ennek látnoki erejű magyarázata a következő: „Megtérnék, ha nem látnám, hogy évek óta (sajnos, nagymértékben bizonyos számú, az erkölcsi érzés minimumával sem rendelkező zsidó miatt) növekedőben van az antiszemitizmus hatalmas hulláma, amely hamarosan keresztülárad a világon. Azok között akarok maradni, akiket holnap üldözni fognak." (A végrendeletnek az az

utalása, amely a moral insanity zsidókra vonatkozik, a szovjet fejlemények elítéléseként került a szövegbe, mint azt referált szerzőnk hangsúlyozza.)

A *Moralitás és vallás két forrása* c. művében Bergson elméletileg fejti ki, hogy az evangéliumi Jézus „oldalán áll", aki az Írást és a prófétákat nem meghaladni jött, hanem beteljesíteni. Innen is dokumentálható, hogy őt az egyház antiszemita és antijudaista tendenciái alterálták a keresztség elfogadásában.

És valóban: zavarhatták is, minthogy a szertartásokban (pl. a nagypéntekiekben) – egészen a II. vatikáni zsinatig – bennmaradtak az antijudaista motívumok, annak ellenére, hogy a Szent Officium már 1928-ban elítélte az antiszemitizmust, XI. Pius pedig 1938-ban kiadott enciklikájában (Mit brennender Sorge) tette meg ugyanezt a rasszizmust, nacionalizmust, a vezér- és pártkultuszt illetően. Ám a judaizmussal való találkozás lehetőségét, illetve egyáltalán elismerését az egyház az imént hivatkozott zsinatig valahogy nem látta meg, azaz olyan „új Izraelként" viselkedett, amely a régit negligálta.

A franciaországi Bergson-kutatás azért kerülte-kerüli meg szívesen az életmű és a végrendelet antiszemitizmussal kapcsolatos kitételeit, mert a legutóbbi időkig szinte kötelező volt a francia társadalom Hitlerrel való együttműködésének és antiszemitizmusának tényeit homályban hagyni, mint azt Jean-Marie Lustiger bíboros *Istenválasztás* c. művében megírja. Az állam részéről Jaques Chirac volt az első, aki megemlékezett a francia társadalom dicstelen magatartásáról a francia zsidók 1942 májusában végrehajtott deportálása kapcsán.

Mindenesetre a bergsoni oeuvre is formálta a katolikus egyház állásfoglalását II. János Pál szavaival: „Azok a szörnyű üldözések, amelyeknek a zsidók különféle történeti időszakokban áldozatául estek, végül is sok ember szemét nyitották fel és rázták fel szívét."

Futala Tibor

Az ifjútörök forradalom egy bécsi diplomata szemével

Bridge, Francis Roy: Die jungtürkische Revolution aus österreich–ungarischer Sicht. = Österreichische Osthefte. 36. Jg. 1996. 1. H. 23–52. p.

Pallavicini János (1848–1941) őrgróf az osztrák–magyar monarchia egyik legtehetségesebb diplomatájaként 1899-ben lett bukaresti nagykövet, majd pályája csúcsát Konstantinápolyban érte el, ahol tizenhárom évig vezette a missziót (1906 januárjától 1918 novemberéig). Személyes tekintélyét mutatja az is, hogy Aerenthal külügyminiszter tartós betegsége idején, 1911-ben négy hónapig irányította a ballhausplatzi adminisztrációt is.

A török vezetéshez kiváló kapcsolatok fűzték, amire bizonyítékul talán elég lehet annyi is, hogy Ferid pasa, a nagyvezér 1908-ban saját házában látta vendégül,

ami rendkívüli esetnek számított akkoriban (a német nagykövet rosszallását és nyilvánvaló irigységét is kiváltotta). Pallavicini világosan látta a nagyvezér sokszor hiábavaló igyekezetét, illetve a dolgokat nem kellően érzékelő szultán s környezete alkalmatlanságát a fokozódó 1908-as válság idején. Annak az évnek a nyarán Pallavicini volt az egyetlen követ, aki nem utazott haza nyári szabadságra Konstantinápolyból, s így tanúja lehetett a forradalom érlelődésének.

A folyamatok mondhatni „házi" megfigyelőjeként meglehetősen szkeptikusan vélekedett a szultán környezetének, egyáltalán a török birodalom elitjének változtatási képességeiről. Bár a legtöbb nagyhatalom megpróbálta ilyen-olyan eszközökkel a török vezetést reformokra bírni, sikert egyik sem tudott elérni. A macedóniai bandaharcok egyre jobban aláásták a belső rendet, jóllehet egy-két ezer emberről lehetett mindössze szó, ám a hadsereg tisztikara is jórészt a keresztények közül került ki, s ezért nem lehetett várni kemény fellépést tőle.

Pallavicini a nemzeti és vallási propaganda kívülről szított fokozódásában vélte a legfőbb veszélyt felfedezni. A macedóniai problémák megoldására a szultánnál tett június végi látogatásakor ama fejlemény ismeretében sürgetett erélyes lépéseket, hogy Szamosz szigetén az autonómiát élvező herceg elleni lázadást a török sereg könnyedén szétverte. Pallavicini számára tehát kézenfekvő volt a következtetés: a külső propaganda ellen időnként erős kézzel kell fellépni.

A nyugati hatalmak az emigrációs török csoportosulások bátorításával is nyomást kívántak gyakorolni a konstantinápolyi udvarra. A nagyvezértől a követhez jutott információ szerint a szultán már 1908. június elején mély aggodalommal értesült a szaloniki hadtest tisztikarában tapasztalható ifjútörök mozgolódásról. Néhány tisztnél Bulgáriában készült török újságokat találtak, s kérdésessé válhatott a hadsereg lojalitása.

A monarchia képviselőjének tájékozottsága ugyanakkor számos kívánnivalót hagyott: leginkább csak az udvar körüli személyi összefüggéseket tudta követni, ám a hadsereg szintjén legfeljebb sejtései voltak. A nagyvezér július 22-i váratlan felmentése a nagykövet számára olyan magyarázatot involvált, hogy Ferid bizonyára túlzottan húzott albán honfitársaihoz.

A következő napon a lázadók proklamálták az alkotmány visszaállítását. A vidéki konzuli beszámolók (például a Monastirból érkezett hírek) szerint a mozlim lakosság üdvözölte a proklamációt, azzal a két megkötéssel, hogy a szultánnak helyén kell maradnia, továbbá hogy az europaizálást célzó reformokat abba kell hagyni. Pallavicini úgy látta, hogy az alkotmány visszaállítása valóban ilyen irányba mutat.

Augusztus első napjaiban a szultán Kiamil pasa vezetésével olyan új kabinetet nevezett ki, mely az Egység és Haladás Bizottsága számára is elfogadható volt. Pallavicini is felismerte, hogy a nyugalom helyreállítása nagymértékben a bizottság álláspontjának mielőbbi elfogadásától függ. Maga a forradalom nyugodt, békés és méltóságos mivolta is mély benyomást tett a követre.

Augusztus 12-én azt jegyezte fel, hogy a dinasztia napjai véget értek, a török nép az utóbbi harminc évben öntudatra ébredt, és e mélyreható átalakulás visszafordíthatatlan. Aggodalomra a hadsereg adott okot, nehogy valamilyen pretoriánus hatalomátvételt kíséreljen meg.

Bosznia annexiója jelentősen rontotta a Bécs és Konstantinápoly közti kapcsolatokat. A bizottság ősellenségnek minősítette a monarchiát, és az onnan jövő áruk teljes körű bojkottálására szólította fel a népet. Pallavicini október 28-án keltezett jelentése mégsem az annexióban látta a közvéleményben eluralkodó gyűlölet fő okát, hanem abban, hogy az új rezsim hátbatámadásnak tekintette a bécsi lépést.

A belső helyzet ősszel még feszültebbé vált. Párizsban a bizottság ellensúlyozására új bizottság alakult, mely nevében az egyéni kezdeményezést támogatta. Az ifjútörök mozgalomért kezdetben lelkesedő görögök is kezdtek kiábrándulni. Krétának az anyaországgal való egyesítése után a törökök nem szívelték a kulturálisan fejlettebb alattvalóikat. A görög és bolgár szeparatista tendenciák ekkorra illuzórikussá tették egy mindenkire kiterjedő török(országi) patriotizmus létrejöttének esélyét. A fundamentalista ízű népi mozgalmak a női emancipációnak sem kívántak teret engedni (például egy görögöt, aki egy török özveggyel viszonyt létesített, a feldühödött tömeg a börtönbe betörve bestiálisan meggyilkolt). A nagykövet az ilyen eseteket tapasztalva visszatért korábbi meggyőződéséhez, hogy ti. Törökország annyiban maradhat fenn, amennyiben megint igazi katonai állam lesz belőle. Megelégedéssel jegyezte fel, hogy a hadsereg élén főként olyan tábornokok állnak, akik többnyire Németországban kaptak magasabb kiképzést, s már nem kötődnek szolgai módon a Portához.

A decemberi parlamenti választások kimenetele, amikor is az ifjútörök párt nem kapott többséget, Pallavicini számára jó jelnek minősült. Ugyanakkor jól látta azt is, hogy még nem világos a parlament valódi jelentősége: vagy erősebb lesz a bizottságnál, vagy annak játékszerévé silányul.

A februári puccs Kiamil csúfos bukásához vezetett, s ismételten megmutatta, hogy a valódi erő a hadsereg kezében van, s minthogy az a bizottság mögé állt, a nagyvezér nem tudott mire támaszkodni. Áprilisban ellenforradalom tört ki, mely az ifjútörök mozgalmat vallás- és szultánellenesnek, szabadkőművesnek minősítette. S megint a hadsereg domináns erői döntötték el a hatalom kérdését – ismét a bizottság mellett.

1909 nyarán a nagykövet azt állapíthatta meg, hogy a helyzet változatlanul instabil, negyedévenként billen ide vagy oda, új és új riválisok lépnek porondra. A folytatódó káosz jeleként fogta fel Pallavicini azt is, hogy a júliusi forradalom első évfordulóján rendezett katonai parádé nézői közt összekeveredtek a nagykövetek és a hordárok.

Sonnevend Péter

A bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut 1995. évi beszámolója

Suppan, Arnold: Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts (OSI) 1995. = Österreichische Osthefte, 37. Jg. 1996. 4. H. 879–938. p.

Az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut érdeklődési körébe tartozó régió országai 1995 folyamán további stabilizálódási jegyeket mutattak fel: javultak gazdasági mutatóik, korrekt választási eredmények születtek bennük. Ennek is köszönhető, hogy az Európai Unió 1995. decemberi madridi értekezlete számos ország vonatkozásában integrációs érettséget állapíthatott meg (Észtországtól Bulgáriáig), s a konkrét felvételi tárgyalások kezdetéül 1998-at tűzhette ki. Az egykori Jugoszlávia esetében a nagyhatalmak erőteljes nyomására a békefolyamat megindulásának feltételei jöttek létre. Ausztria, EU-tagsága folytán, különösen érdekelt a régiót jellemző folyamatok minél alaposabb és pontosabb ismeretében. Ezt kívánja szolgálni a kutatóintézet a Bundesministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst irányítása alatt.

A mintegy ötven oldalnyi intézeti beszámoló öt fejezetre tagolódik. Egy-egy fejezet a kutatás, az információellátás, az oktatás-közvetítés, a nemzetközi együttműködés eredményeit és az irányításban és feladatkörben bekövetkezett változásokat taglalja.

A kutatás terén végzett munka az alábbiakkal jellemezhető. A régió etnikai viszonyait jeleníti meg az az 1:1 500 000 léptékű térkép, amely településenként adja meg a nemzetiségi többség és kisebbség adatait. A térképet részletes szövegapparátus kíséri (a munkába bevont külföldi szakértők közt szerepel Budapestről Kocsis Károly is). A munka a kéziratelőkészítés stádiumába ért, s egyes részei már a műszaki előállításig jutottak el. Az Orosz Tudományos Akadémia Földrajztudományi Intézetével együttműködve készül az atlasz digitalizált változata is. Egy másik kutatási irány égisze alatt indult el az 1848–1918 közti osztrák, illetőleg osztrák–magyar kormányiratok kiadása. Az együttműködés keretében az MTA Történettudományi Intézete a kettős monarchia közös minisztertanácsának jegyzőkönyveit gondozza (Diószegi István, Glatz Ferenc, Hanák Péter, Palotás Emil, Somogyi Éva és Szász Zoltán személyében). Az osztrák millenniumra való felkészülés jegyében folyik – szintén nagyszámú külföldi szakértő bevonásával – a XVIII. és XIX. századi határok vizsgálata (beleértve az olyan kérdéseket is, mint

az útlevéllel való ellátás, az idegenrendészet, az állampolgárság, a kiutasítások szabályozása). A kutatások eredményei gyakorta az *Österreichische Osthefte* című negyedéves folyóirat hasábjain látnak napvilágot. A folyóirat 1995. évi 2. száma tematikus horvát szám lett, s mint ilyen felölei az országismeret, a történelem, a kultúra és a politika számos érdeklődésre számot tartó kérdését (horvát és német szerzőket is foglalkoztatva). A folyóirat monografikus különszáma a 150 éve elhunyt J. Kopitar tevékenységét dolgozza fel. Az intézet kiadványsorozata, folytatva az 1789–1989 közti forradalmak áttekintését, most Magyarország-kötettel gazdagodott, modern áttekintést adva a német olvasóközönségnek a reformkortól az 1989–1993 közti rendszerváltozásig végbement alapvető fordulatokról. Egy másik kötet Jugoszlávia és Ausztria 1918–1938 közti külpolitikai kapcsolatrendszerét tárgyalja A. Suppan tollából. A *Wiener Osteuropastudien* című sorozat 2. kötete E. Hrabovec kutatómunkájának eredményeként a morvaországi németek 1945–1947 között végbement kitelepítését ismerteti. I. Slawinski és J. P. Strelka szerkesztésében egy Bukovinával foglalkozó nemzetközi konferencia anyaga is publikációvá érett.

A művelődési kérdésekkel foglalkozó intézeti osztály fontos összehasonlító vizsgálódást végzett az osztrák és a magyar felsőoktatás tárgyában (Budapestről Bessenyei István közreműködésével). A kötet kiadásra történő előkészítése folyamatban van. P. Bachmaier tollából átfogó elemzés készül a régió felsőoktatásában megnyilvánuló tendenciákról az 1945–1995 közti időszakban. Egy másik kutatási irány a különböző művészeti ágakban (képzőművészet, irodalom, színház és film) igyekszik feltárni a peresztrojka kezdetétől napjainkig érvényesült főbb tendenciákat.

1994 végével lezárult a régió országainak kisebbségkutatási projektje. Ennek egyik eredményeként már nyomdába került a *Nationale Minderheiten in Rumänien 1918–1993* című kötet. A régióban érvényesülő nacionalizmus kutatása most más megközelítéssel folytatódik. Főként a karikatúrák műfajában tetten érhető sztereotípiákat kívánják feltárni Ausztria és szomszédai vonatkozásában. Egy másik téma az ausztriai szlovák kisebbség helyzetének áttekintését célozza.

A két világháború közti osztrák külpolitika iratainak kiadása is folytatódik: a mostani az 1919 szeptemberétől 1921 júniusáig tartó eseményeket fogja át a 700 oldalas dokumentumkötet. Az osztrák közgyűjteményekben fellelhető ukrainika áttekintését segíti elő egy másik kutatás. Végül a fontosabb kutatási irányok közé kívánkozik a moszkvai szakértőkkel együttműködve épülő környezetvédelmi világatlasz.

A dokumentációs és információszolgáltató tevékenység áttekintése keretében szó esik arról, hogy az év közepéig önálló feladatkörként szemlézték a régió országainak gazdaságát feltáró sajtót, ám most a létszámcsökkentési kényszerhelyzetben ezt fel kellett adni. Folytatódik viszont a régió központi közlönyeiben publikált jogszabályok regisztrálása és az éves listák megjelentetése (ez év-

MTA Könyvtára
Periodika 1997/1905 n.

ben: Szovjetunió – 1990, Ukrajna – 1993 és 1994, Magyarország – 1992). A jogszabályok eredeti nyelvű leírását német címfordítás követi. Az éves összegzések és tárgymutatók floppy lemezen is kereshetők. A Klosterneuburgban működő művelődési osztály feltáró munkája eredményeként a régió 60 folyóiratának oktatás- és tudománypolitikai cikkeiből készül áttekintés. Az intézet részt vesz a nemzetközi együttműködésben készülő *Europäische Bibliographie zur Osteuropaforschung* anyagának összeállításában. E vállalkozás 1975 óta évente regisztrálja a téma nyugati irodalmát. Az osztrák válogatást már számítógépes hordozón adják tovább a párizsi szerkesztőségnek. Fontos kutatási segédeszközt biztosít a régió kutatásával foglalkozó intézmények és személyiségek kézikönyvének (s egyben adatbankjának) életre hívása. 400 intézet és háromezer kutató tevékenysége válik így könnyen áttekinthetővé. Újabban az adatbázisba a régióból 500 kutatót és 20 intézményt dolgoztak be. Az intézet könyvtárát mintegy hatszáz használó kereste fel. Érdekes lehet a tematikai megoszlás: közel egyharmaduk a bel- és külpolitikai kérdések irodalmát kereste, 28%-uk a gazdasági kérdéskör irodalma iránt érdeklődött. További 17% a történelem, 10% a művelődés és tudomány irodalmában búvárkodott, végül 8% a kisebbségi és 6% a jogi tematikát kutatta. Az intézet jelenleg csaknem 650 időszaki kiadványt kap, illetve járat. A beszámoló felsorolja a munkatársak publikációit és konferencia-szerepléseit is.

A nemzetközi együttműködés hatékony eszközeként filiálékat működtetnek több országban (Brünn, Budapest, Ljubljana, Pozsony, Kassa és újabban Szófia székhellyel). Az intézet feladatkörének érdemi bővülését jelenti, hogy a partnerek egyetértésével elnyerte a régió kutatásával foglalkozó ausztriai kutatóhelyek koordinációs funkcióját.

Sonnevend Péter

Egy lengyel és egy fehérorosz könyvtár együttműködése

Kubicka, Jadwiga: Współpraca bibliotek Białej Podlaskiej i Brześcia w latach 1989–1995. = Bibliotekarz. 1996. 9. no. 11–15. p.

A Biała Podlaskában (Lengyelország) és Brestben (Belarusz) működő megyei könyvtár elhatározta, hogy regionális funkcióján jóval túlmenően a lengyel–fehérorosz témájú kutatások szakirodalmi és információs ellátásában országos jelentőségű könyvtárrá küzdi fel magát. E tekintetben kezdeményezőként a lengyel könyvtár már 1980-ban fellépett, ám törekvése csak 1989-ben, a Szovjetunió szétesési folyamatában vezethetett sikerre, amit egy „sokszólamú" együttműködési megállapodás szentesített.

Az együttműködésre mindenekelőtt a szóban forgó (határ menti) földrajzi régiók gazdag közös történelme ösztönöz, az az évszázados hagyomány, amelyet az e térségeken élő fehéroroszok, lengyelek, ukránok, oroszok és zsidók egymás mellett- és együttélése halmozott fel. Tudni kell azt is, hogy a két település között a 18. század végéig nem húzódott semmiféle államhatár: mindkettő a Litván Nagyfejedelemséghez tartozott, sőt mindkettő az orosz és a lengyel fővárost összekötő főút mellett feküdt. És persze: a két világháború közötti időszakban is egyetlen állam – Lengyelország – keretében élt-fejlődött a két város.

Az együttélés levéltári anyagokban, nyomtatott dokumentumokban rögzült örökségének egyik fele manapság Lengyelországban, a másik pedig Belaruszban található. A referált írásból kitűnik, hogy különösen a publikált források tekintetében a lengyelek gazdagabbak. Részint azért, mert a fehérorosz kérdések kutatása itt korábban is intenzívebb volt, részben pedig azért, mert a reálszocializmus időszakában a lengyel tudományban korántsem munkáltak úgy az igazodási kényszerek, mint a fehéroroszban. Eleddig az ezt tükröző lengyel tudományos publikációkat a fehérorosz kutatók egyáltalán nem ismerhették meg.

Így hát a szerződő felek közül a lengyel könyvtárnak volt illő gyorsabban cselekednie, amit nem is mulasztott el. Ennek során igen sok, a fehérorosz történeti kutatások fellendítését és elmélyítését szolgáló fontos dokumentumot juttatott el fehérorosz partnerének, és megszervezte az expedíció mechanizmusait is.

A lengyel könyvtár úgy szervezi az együttműködést, hogy előnyeiből mindkét oldalon ne csak a két érintett könyvtár profitáljon, hanem más közeli könyvtárak és egyéb kulturális intézmények is, köztük elsősorban a nemzetiségi jellegűek.

A sikeres kooperációnak – a tömegközlési eszközök jóvoltából – híre kerekedett Lengyelország- és világszerte. Pl. több, korábban Brestben élt lengyel írta meg 1939-ig szóló emlékiratait, s ajánlotta fel a Biała Podlaska-i könyvtár közvetítésével az ottani könyvtárnak, s ugyancsak ezt a könyvtárat kérte fel tudományos kézikönyvek Brestbe való közvetítésére az Egyházi Tanulmányok Pápai Intézete is.

Természetesen a bresti könyvtár ugyancsak mindent megtesz a lengyel küldemények megfelelő ellentételezésére, bár ez egyelőre nem üti meg a paritás mértékét.

Az együttműködés keretében lassan-lassan gyűjteménnyé fejlődő állományok igénybevétele egyértelműen igazolja az elképzelés realitását.

Futala Tibor

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
NEMCSAK A KÖNYVTÁROSOK ÁRUHÁZA

Régi helyen, az új könyvek széles választékával
készséggel állunk a vásárlók
és a könyvtárak rendelkezésére.

Címünk: 1054 Budapest, Honvéd u. 5. (Báthori u. sarok)
Telefon/fax: 132-7357, 132-7385, 131-6350

Nyitvatartási idő:

hétfőtől szerdáig	*9-17 óráig*
csötörtökön	*9-18 óráig*
pénteken	*9-16 óráig*

ÚJ SZOLGÁLTATÁSUNK
KÖNYVTÁRAK, INTÉZMÉNYEK ISKOLÁK RÉSZÉRE:

Kívánságukra tájékoztatást adunk az Önöket érdeklő magyar és idegen nyelvű könyvújdonságokról, hanglemezekről, video- és hangkezettákról, oktatási porgramokról.
A megrendeléseket faxon is elfogadjuk, és postai utánvéttel, átutalással azonnal szállítjuk – a szerződött könyvtáraknak a kért fizetési mód szerint.

ENGEDMÉNYEINK

könyvtárak, könyvtárosok, iskolák pedagógusok részére készpénzes vásárlás esetén: magyar nyelvű könyveknél 20%, idegennyelvű könyv, szótár, lexikon, hangzó anyagok stb. 10%, diákok, nyugdíjasok minden vásárlás után 10% engedmény.

KISEBBSÉGKUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Magyarország és a magyar kisebbségek
(a Nationalities Papers tematikus száma)

*

Etnikai struktúrák és etnikai pártok Délkelet-Európában
(Sterbling, A.)

*

Nemzeti mítoszok és nemzetközi kapcsolatok:
Lengyelország és Litvánia példája (Snyder, T.)

*

Nemzeti kisebbségi jogok – jugoszláviai megítélésben
(Yugoslav Survey)

*

Hogyan tovább, nyugati magyarok? (Borbándi Gyula)

*

Tudományművelés – egyetem nélkül (Cseke Péter)